

નિવેદન

“ચંદ્રહાસ આખ્યાન” પ્રેમાનંદનુ પ્રારંભકાળન આખ્યાન છે, છતાં તેની મોટા ભાગની લાક્ષણિકતાઓ અને મર્યાદાઓનું તેમાં દર્શન થાય છે. આ આખ્યાનના સંપાદનમાં અમે સામાન્ય રીતે ‘બૃહત્ કાવ્યદોહન’નો પાઠ સ્વીકાર્યો છે. છતાં કેટલેક સ્થળે વધુ અર્થપોષક અને રસપ્રસન્ન પાઠાન્તરો અન્યત્રથી લીધાં છે. અન્ય પાઠાન્તરો ટિપ્પણમાં મોઢ્યાં છે, અને આવશ્યક જણાય ત્યાં પાઠાન્તરને અનુલક્ષીને પણ વિવરણ કર્યું છે. ઉપોદ્ધાતમાં નિષ્ક્રેષ્ણભૂતમક પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. ઠવિનું સાચું સ્વરૂપ અભ્યાસીઓ સમક્ષ રજૂ કરવા તેના જીવન અને કવન વિશે પણ લખવું યોગ્ય ધાર્યું છે. અમમધ પર્વમાંની મૂળ આખ્યાયિકા અને નાકરના આખ્યાન સાથે આ કૃતિની તુલના પણ શક્ય અંશે કરી છે. નાકરના આખ્યાનમાંથી તેમ પ્રેમાનંદની પોતાની અન્ય કૃતિઓમાંથી આ કૃતિના કાઈ પણ પ્રસંગ આદિના નિરૂપણ સાથે સામ્ય મનાવતું નિરૂપણ જણાય ત્યાં અવતરણો ટાકી ચર્ચા કરી છે. આખ્યાનના પ્રત્યેક અંગને અનુલક્ષી ઉપોદ્ધાતમાં તેમ ટિપ્પણમાં વિગતવાર ચર્ચા કરવાના પ્રયાસ કર્યો છે, જે અભ્યાસીઓને સહાયબુત થશે એવી અપેક્ષા.

પ્રેમાનંદના અભ્યાસી મુ. શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીને પ્રસ્તુત આખ્યાનનું સંપાદન કરવાનો અમારા વિચાર જણાવી માર્ગદર્શન માગતા તેમણે તરત જ પોને સંપાદિત કરેલી વાચના મોકલી આપી અમારું કામ થાણ સરળ બનાવી દીધું, જે માટે અમે તેમના ઝાણી છીએ.

આ સંપાદન નિમિત્તે અમે કેટલીક હસ્તપ્રતો બેઝ તેમ વડોદરા યુનિ.ના ‘પ્રાચ્ય વિદ્યાભવન’ના સુચિપત્રમાં પ્રેમાનંદને નામ ચઢેલી બે પ્રતોમાંથી એક નિશ્ચિત રીતે સૂરતના બોજ ઠવિની અને બીજી રૂપેટ રીતે પ્રેમાનંદની તે નદિ જ એમ જણાયુ. આના

અનુસંધાનમાં મૂરતના 'ચૂનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન'માંની 'ચંદ્રહાસ આખ્યાન'ની હસ્તપ્રત બેઠ, જે પણ મૂરતના બોજ કવિની છે. 'બૃહત કાવ્યદોહન'માં બોજનું 'ચંદ્રહાસ આખ્યાન' છપાયું છે પણ તેના સમયનિર્ણય થઈ શક્યો ન હતો. મૂરતની પ્રત કિપરથી બોજ કવિ પ્રેમાનંદનો સમકાલીન હોવાનું અનુમાન થઈ શકે છે. ટિપ્પણમાં આ વિષયમાં અદ્ય ચર્ચા કરી છે. પોતાની સંસ્થાઓમાંની પ્રતો જોવાની સગવડ આપવા માટે અમે તે સંસ્થાના નિયામકોનો આભાર માનીએ છીએ.

આ સંપાદનના પ્રકાશન માટે મૂરતના 'શ્રી પોપુલર બુક સ્ટોર'ના કિત્સાબ્દી અંગ્રાલક શ્રી નટવરલાલ ગાંધીના અમે કૃતજી છીએ.

ભાવનગર

૧-૫-૬૧

ઈ. સ. દવે

ર. મ. શુક્લ

૫. ૧-૭૬ ઉપોદ્ધાત

૧ : ભક્તિસાહિત્ય અને આખ્યાન

૪ : મધ્યકાલીન યુગનો કવિશિરોમણી :

[સમય, ગુરુ રામચરણબાવા, ભાવાભક્તિ અને શિષ્યમંડળની કિંમદનીઓ, પ્રેમાનંદ-શામળ સ્વરો, પ્રેમાનંદ-પુરાણી સ્વરો, પ્રેમાનંદના નાટકોનું કર્તૃત્વ, અપ્રેમાનંદી આખ્યાનો, પ્રેમાનંદનું અર્ધદિગ્ધ જીવન અને કવન]

૧૭ : આખ્યાન-સાહિત્યપ્રકાર.

૨૪ : ચંદ્રદાસ આખ્યાન અને પ્રેમાનંદની આખ્યાનકથા.

૨૪ : ચંદ્રદાસ આખ્યાનનું મૂળવસ્તુ, પ્રમાનદે કરના કરકારો અને તેનું પ્રયોજન તથા ઔચિત્ય.

૩૮ : વસ્તુગૂંથણી.

૪૩ : રસનિરૂપણ.

૫૩ : પાત્રાલેખન-માનવસ્વભાવદર્શન.

૬૭ : વર્ણનક્રમ અને ભાષારીતી.

૬૯ : સમકાલીન ગ્રંથપૂર્ણી.

૭૪ : આખ્યાનનો મૂલ્ય.

૭૪ : કેટલીક ક્ષતિઓ.

૫. ૧-૬૨ . ચંદ્રદાસ આખ્યાન.

૫. ૬૮-૧/૬ . દિગ્ધ—પાકાન્તરો સાથે.

કવિ પ્રેમાનંદકૃત
ચન્દ્રહાસ આખ્યાન

ઉપોદ્ધાતં

બાહ્યસાહિત્ય અને આખ્યાન

નરસિંહના સમયથી—પંદરમા સૈદ્ધાંતી (૧૪૧૪) ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યમાં એક નિર્ણાયક તબક્કો આરંભાયો અને ૧૭૨૩-૨૭મા એના સુભગ પરિણામ રૂપ પ્રેમાનંદી આખ્યાનપરંપરા સાપડી. તે જ પ્રમાણે ૧૪૧૧થી ૧૭૦૭નો સમય ગુજરાતના રાજકીય પરિવર્તનનો હતો, જેની અસર ગુજરાતના સમાજ, સંસ્કાર નેમ સાહિત્ય ઉપર સ્વયં અને અપસ્વય બંને પ્રકારની થઈ. ૧૪૧૧મા અહમદશાહ ગુજરાતની રાજધાની પાટણથી અમદાવાદ લઈ આવ્યો. મુસલમાન ચાતુકવાદીઓના આક્રમણો પછી પહિલીવાર મુસલમાન અમલ નીચે ગુજરાને કંઈક અમનનો શાસ લીધો. ૧૫૭૩મા અકબરે ગુજરાતને મોગલ સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધું અને ગુજરાતના જીવનમાં સમૃદ્ધિ અને સ્થિરતા આવી. પરંતુ વિધર્મીઓના રાજ્ય પ્રત્યે હિંદુ જનતામાંથી અસંતોષ દૂર થયો એમ ન કહી શકાય. ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો આદિ સુક્ત ગીતે આદરી શકાય એવું વાતાવરણ સ્થાપી શકાયું ન હતું. એ અરસામાં બક્ષિયુગનો ઉદય ગુજરાતમાં થયો અને તેની અસર સારસ્વત પ્રવાહ ઉપર પણ થઈ. ૧૫૭૧ના સમયે હરમ્યાન શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય અને તેમના પુત્ર વિકૃતનાથે ધર્મપ્રચારાર્થે ગુજરાતમાં અનેક પ્રવાસો કર્યા હતા. ત્યારથી ગુજરાતમાં પુષ્ટિ સંપ્રદાય પ્રવર્ત્યો. ચૈતન્યની પ્રેમસંજ્ઞા ભક્તિની અસર પુષ્ટિ સંપ્રદાય ઉપર થઈ નેમ સાહિત્ય ઉપર પણ થઈ. નગસંહ ઉપર પણ ચૈતન્યની અસર હશે એમ કટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે. ગોપીલાલે કૃષ્ણની પ્રેમોપાસના આદર્શ ભક્તિ ગણાઈ. ગીતા, ભાગવત અને પુરાણોની પરંપરા ગુજરાતમાં તો હતી જ. તેમના ભગવાનના ગુણાનુવાદો અને પ્રભુકૃપાના માહાત્મ્યે ગુજરાતની સંતોષી અને શક્તિપ્રિય પ્રજાને આકર્ષી અને તેમાંથી

સંભવી મધ્યકાલની ભક્તિકવિતા. મીરાંએ તો ત્રીસાવે કૃષ્ણની ભક્તિ ગાઈ છે. નરસિંહે પણ પુરુષપણું લૂછી જઈ કૃષ્ણને ભજ્યા, કૃષ્ણભક્તિનાં પદો ગોપીભાવે રચ્યાં અને એ રીતે ભક્તિસાહિત્યની પરંપરા આરભાઈ. ક્રિયાકાંડ અને જ્ઞાન વૈરાગ્ય કરતાં મુમુક્ષુઓને ભક્તિ સહજ અને સરળ લાગી, તેમ ભક્તોની ચરિત્ર ગાથાઓએ પણ લોકોને આકર્ષ્યાં. ભક્તોનાં ચરિત્રનિરૂપણમાં પણ ભક્તિનો મહિમા દર્શાવાનો તેથી તે પણ ભક્તિસાહિત્યનો જ એક પ્રકાર ગણાય.

પ્રેમાનંદ ભક્ત હોતો કે નહિ તે પ્રશ્ન અપ્રસ્તુત છે. તેણે પદો રચ્યાં નથી, ઉદરનિમિત્તે આખ્યાનો લખ્યાં, એ સાચું, પણ તેણે ભક્તિનો મહિમા બહુએ અને ગાયો પણ છે. નરસિંહના જીવનમાંથી પ્રસંગો લઈ, ‘શામળરાનો વિવાહ,’ ‘દૂંડી,’ ‘મામેડુ’ તેણે રચ્યાં; સુદામા, ચંદ્રહાસ, સુધન્વા જેવા સમિધ ભક્તોનાં ચરિત્ર ગાયાં, અને ‘દશમસ્કંધ’માં તો પ્રજુની લીલા જ તેણે વર્ણવી છે. એ નિધિએ બેતાં પ્રેમાનંદ ભક્તપરાયણ અને ભક્તિપરાયણ કવિ હોતો એમ નિઃસંકોચ કહી શકાય.

જે સમયમાં પ્રેમાનંદ ઘઈ ગયો તેમાં ભક્તોની ચરિત્ર ગાથાઓએ પ્રબળ બળ આપ્યું છે. સત્તરમાં સૈકામાં રાજકીય ક્ષેત્ર ઘેરી છાયાઓ ફરી વળી હતી. ૧૬૦૯ની મલિક અંબરની સૂરતની ધૂંટ, ૧૬૪૪-૪૬ની ઔરંગઝેબની ગુજરાતની સુબાગીરી અને ૧૬૬૪ અને તે પછી શિવાજીની ધૂંટો એ બધાને લીધે તત્કાલીન ગુજરાતી સમાજનું ખમીર ધવાયું. મુસલમાનોની કઠર ધર્માધતા અને મરાઠાઓના હુમલા સામે ટકી રહેવાનું બળ ધર્મ જ આપી શકે. રાજકીય અસ્થિતા જેની ધવાઈ હતી તે પ્રબળ પોતાની વ્યક્તિત્વ ટકાવી રાખવા ધર્મનો આશરો લીધો અને એ સમયે આ ભક્ત ચરિત્રો પ્રબળ માટે સૌથી વધુ અસરકારક આભાસન બન્યા હશે. એ આખ્યાનોએ પ્રબળનાં પ્રાણને, ઉત્સાહને ટકાવી રાખવામાં સબળ ફાળો આપ્યો હશે.

લક્ષિતકવિતાનો એક આવિષ્કાર પદ્યપદ્ય સ્તરિકવિતા છે, તેમ જીએ આવિષ્કાર લકનોના ચગિત આપેખતાં આખ્યાનો છે. જૈન રાસપુગમા કથાનકોનાર્ણા કાવ્યો રચાતા, જેને રાસાઓ કહેવામા આવતા. નગસિંહ પહેલા રાસાઓ તરીકે ઓળખાતા આ કથાનકો સરૈયા, દોહગ, ચોપાઈ વગેરે દેશીઓમા રચાયેલા અને એમા પણ ઠાણી, કડવક જેવા વિભાગો આવતા. ગસ શબ્દ એ ધાર્મિક કથાનક માટેની એક મંસા ખની ગયો. જૈનેતર કવિઓએ પણ કથાનકના અર્થમા ગસ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે.

અબલુના મિ કિથો ગસ,

કહી નાદર હું હરિને દાસ.

ગસ, પ્રખ્ય વગેરે વિશિષ્ટ પ્રકારોને જૈન આખ્યાનો તરીકે ઓળખાતી શકાય. હેમચંદ્રાચાર્ય અને તેમની પછીના નગસિંહ સુધીના સમયમા ‘આખ્યાન’ શબ્દ પ્રયોજાયેલો જોવા મળતો નથી. છતાં જુદે જુદે નામે અને સ્વરૂપે ચગિનો લખાયા છે. નરસિંહે કૃષ્ણલીલા, દાસુનીના, સુદામા ચરિત વગેરે લખ્યા તેમા પણ કથાનુ તત્ત્વ તો છે જ, પણ કૃષ્ણમાની તત્ત્વમયતાને કાળે તેમા પગલક્ષિતાને સ્થાને આત્મલક્ષિતા આતી. આમ છતા તેના ઉપરના અને ‘ચાતુરી પોડશી’ ના કાવ્યોમા આખ્યાનના તત્ત્વો છે. પગ્તુ કડવાખજ આખ્યાન પદ્ધતિનો સૌ પ્રથમ વિકાસ તો પદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા થયેલા સંસ્કૃત મહાકાવ્ય અને પુરાણોના અભ્યાસી લાલણે કર્યો.

સંસ્કૃત કઠિણ તે કાણુ તે પ્રીછે

સાલજવા કરે મન,

મુગધ રસિક સાલજવા છછિ

પણિ પ્રીછિ નવિ જાય.

—એ પ્રમાણે સંસ્કૃતથી અનલિખત પ્રાકૃત જનોને સંસ્કૃત પુરાણ અને કાવ્યનો આસ્વાદ આપવા તેણે સંસ્કૃતમાથી પ્રાકૃત

રચનાઓ આપના માડી. માર્કેટેય પુરાણ ઉપરથી સપ્તશતી, શિવપુરાણ ઉપરથી શૃંગીઆખ્યાન, મહાભારતમાંથી 'નળાખ્યાન', દુર્વાસા આખ્યાન, ભાગવતમાંથી દશમસ્કંધ, કૃત્વાખ્યાન એ તેની નોંધપાત્ર કૃતિઓ છે. આખ્યાન-સ્વરૂપનો વિધાયક ભાલણ હોય તેમ તેના સ્વરૂપને સ્થિરતા આપનાર નાકર હોય. ઉથલો કે વલણવાળાં આખ્યાનોના પ્રારંભ કરનાર નાકર ગણાય છે. ભાલણના આખ્યાનોમાં આત્મલક્ષિતાનો અંશ છે નો, નાકરનાં આખ્યાનો સંપૂર્ણ પરલક્ષી કથનાત્મક રાહીનાં છે. હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાન, ચંદ્રહાસ આખ્યાન, નળાખ્યાન, ઓખાહરણ એ તેની કૃતિઓ ઉલ્લેખનીય છે.

નાકર પછી અને પ્રેમાનંદ પહેલાંના આખ્યાનકારોમાં વિષ્ણુદાસ, વળિયો, વિશ્વનાથ જાનો મુખ્ય છે. ભૂમિપ્રધાન પદોના નરસિંહયુગ પછી આખ્યાન કાવ્યોનો નાકરયુગ શરૂ થયો. નરસિંહ પહેલાના યુગને જમ રાસયુગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેમ તેની પછીના યુગને નાકરયુગ અથવા આખ્યાન યુગ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. નાકર પછી આખ્યાન યુગના ઉત્તરાર્ધને પ્રેમાનંદની પોતાની નૈસર્ગિક શક્તિ અને નવનવોન્મેષશાસ્ત્રી પ્રતિમાના બળે તેના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. પ્રેમાનંદ સૌ આખ્યાનકારોનો મુકુટમણિ છે.

મધ્યકાલીન યુગનો કવિશિરોમણિ

પ્રેમાનંદ એટલે મધ્યકાલીન યુગનો કવિશિરોમણિ. એક બાજુ પ્રેમાનંદના સવળા પુરોગામીઓનું સર્જન મૂકે, અને બીજી બાજુ એકલા પ્રેમાનંદનું જ વિશાળ સાહિત્ય મૂકે તો પ્રેમાનંદે સાધેલી ગૃજરાતી સાહિત્યની સેવાની પ્રતીતિ થશે. શ્રી વિજયગાય વૈદ્ય ઠંકે છે તેમ, માત્ર કાવ્યપ્રદેશની દૃષ્ટિએ બેતાં, હબ્બેક વર્ષના ગુજરાતી સાહિત્યનો અદ્વિતીય વસ્તુલક્ષી કવિ પ્રેમાનંદ છે. આજના સહિત્યમાં જે સોહાગ્રિયતા નવલકથાના સ્વરૂપની છે તેની સોહાગ્રિયતા મધ્યકાલીન યુગમાં આખ્યાનના સ્વરૂપની હતી અને તેમાં પ્રેમાનંદની રચનાઓ

હિતકૃષ્ણ પ્રકારની છે. આખ્યાન દ્વારા મધ્યકાલીના કવિઓએ ગુજરાતની પ્રભાવી ધાર્મિકતા, રસિકતા અને સંસ્કારિતાનું જે ચોપલું કહ્યું છે તેમાં પ્રેમાનંદનું અર્પણ સર્વથી વિશેષ છે. પ્રેમાનંદની કૃતિઓએ વંધી સુધી આપણા સમાજમાં લોકપ્રિયતા મેળવી છે. શ્રી ખ. ક. ઠાકોર સૂચવે છે તેમ, પડેલાના પ્રમાણમાં પ્રેમાનંદની લોકપ્રિયતા આજે એટલી લાગે છે, તેનું કારણ કદાચ સમાજની પલટાતી પરિસ્થિતિમાં હોઈ શકે. જનસ્થાવનું એનું જે માર્મિક નિરૂપણ છે તેમાં તેની કલાશક્તિની વિશેષતા છે. પ્રેમાનંદની કૃતિઓ જેટલો ને જોડો રસાલિષેક બાગ્યે જ બીજા કોઈ મધ્યકાલીન કવિની કૃતિઓ કરાવી શકે છે. પૌરાણિક સૃષ્ટિને જાણે તેણે ગુજરાતી ભૂમિમાં અવતરિત કરી છે. પૌરાણિક પ્રસંગો અને પાત્રોના માધ્યમ દ્વારા તેણે વસ્તુતઃ ગુજરાતી સમાજ અને સ્વભાવની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ પ્રકટ કરી છે. દેવ અને માનવ એ બંનેને તેણે એકબીજાની નજીક લાવીને મૂક્યા છે. ચિત્રાત્મકતા, નાટ્યત્વ, વર્ણનસામર્થ્ય અને ભાષાની પ્રાસાદિકતા આદિ અન્ય તત્વોએ તેનાં આખ્યાનોને આકર્ષક બનાવ્યા છે. પ્રેમાનંદને હાથે મધ્યકાલીનું ગુજરાતી આખ્યાન આકારનું સૌંદર્ય અને રસનું સંજીવન પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્રેમાનંદ :

જીવનવિષયક સામગ્રીની સંદિગ્ધતા

ગ્રામીણ અને મધ્યકાલીન પરંપરા પ્રમાણે પ્રેમાનંદે પણ પોતાને વિશે વિગતવાર માહિતી આપી નથી. તેથી તેના જીવન નેમ કવન વિશે અનેક કિંવદંતીઓ પ્રવર્તે છે, જેમાંની કેટલીક નો પાછળથી ઇરાદાપૂર્વક ઉપજાવી કાઢવામાં આવી હતી તેમ જણાય છે. હિરણ નિમિત્ત પોતે આખ્યાન લખ્યાં છે એવું જણાવનાર અને પોતાની કવિપ્રતિભા વિશે અત્યંત વિનમ્રશીલ પ્રેમાનંદને સ્વપ્ને યાજ્યાત્ર ન હોય એવો કવિયશ અપાવવાના પ્રયાસો ‘ગ્રામીણ કાવ્યમાળા’ના

સ પાદકોએ પોતે સ શોધક તરીકેનો યશ મેળવી જવાના અને વડોદરા સરકારના પ્રાચીન સાહિત્યના પ્રકાશન અંગેના કાંડનો ઉપયોગ કરવાના હેતુથી કર્યા એ માટેની કેટલીક ભૂમિકાઓ નમંદાશકર અને નવલગમના ભિન્ન સદર્શમાના વિધાનોમા મળી ગઈ અને કેટલીક ઉપજવવામા આવી આ કિંવદત્તીઓના અને અદિગ્ધ અસદિગ્ધ કૃતિઓના જાળાજાળખરામાથી પ્રેમાનંદના જીવનની ખરી વિગતો તેમજ તેના કર્તૃત્વની સાચી છાપ ધગવતુ કનન શોધતું દુ સાધ્ય થઈ પડે છે

સમય

પ્રેમાનંદે કૃતિપ્રોક્ત શત શબ્દનુ આયુષ્ય (૧૬૮૨ થી ૧૭૮૦) ભોગવ્યુ હતુ એમ માનવામા આવતુ તે ૧૧ જન્મ કે મૃત્યુના વર્ષ વિશે ચોક્કસ નિર્દેશ નેની પોતાની કોઈ કૃતિમાથી મળેનો નથી પરંતુ તેના કૃતિઓની ગ્યના સ વત ઉપગ્રી તેના જીવનકાળ અનુમાની શકાય તેની અસદિગ્ધ કૃતિઓમા સૌથી વહેલી રચનામત ‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન’ અને ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ની છે આ બન્ને કૃતિઓ સ ૧૭૨૭મા ગયાઈ છે ‘ઓખાહરણ’ની ગચાસ વત ૧૭૩૩ શકાસ્પદ છે સ ૧૭૨૦મા ગયાથેલું ‘લક્ષ્મણાહરણ’ પ્રેમાનંદનુ ૧ હોવાના અનેક પ્રમાણો મળે છે તેથી સ ૧૭૨૭ તે ૧૧ સર્જનનો પ્રારંભ કાળ હશે તે પહેલા વીશ બાવીશ વર્ષ, સ ૧૭૦૫મા તેનો જન્મ અનુમાની શકાય પ્રેમાનંદની છેલ્લી કૃતિ ‘દશમસ્કંધ’ છે, જેની રચના દરમ્યાન જ નેનું અવસા ૧ થયુ અને સુન્દરે તે સ ૧૭૮૬મા પૂરુ કર્યું, એમ કેટલીક હસ્તપ્રતો ઉપરથી જણાય છે પરંતુ એક હસ્તપ્રતમા સ ૧૭૭૩માં સુન્દરે દશમસ્કંધ’ પૂરો કર્યાનો સુસ્પષ્ટ નિર્દેશ મળે છે પ્રેમાનંદના ગમગાનન સૂત્રતા વલ્લભ ભડે દશમ સિરાયતા પહેલા ના સ્કંધો ૧૭૬૩ થી ૧૭૬૫ના સમય દ ગ્યા ૧ ગચ્યા છે અગિયા મો અને બાગમો એ બે સ્કંધ પણ નેણે ગચ્યા છે

દશમસ્કંધ તેણે રચ્યો નથી તેનું કારણ કદાચ એ હશે કે આ સમય પહેલાં (૧૭૬૫) પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધની એવી ખ્યાતિ થઈ ગઈ હશે (અરત સાથેનો પ્રેમાનંદનો સંપર્ક તો સિદ્ધ છે,) તેથી વલ્લભે તે સ્કંધની રચના ન કરી હોય, અને પ્રેમાનંદનો જ દશમ ગાયો હશે. એથી અનુમાની શકાય કે ૧૭૬૫ પહેલાં પ્રેમાનંદનું અવસાન થયું હશે. દશમને આવી ખ્યાતિ મળતાં ચાર પાંચ વર્ષ તો સહેજે થયાં હશે. એથી સંભવતઃ સં. ૧૭૬૦માં પ્રેમાનંદનું અવસાન થયું હશે. અને સુન્દરે ત્યાર પછી સં. ૧૭૭૩ (કે ૧૭૮૬)માં દશમ પૂરો કર્યો હશે. સુન્દરે પ્રેમાનંદના મૃત્યુ પછી તરત જ દશમ પૂરો કર્યો એમ માનવું અનિવાર્ય નથી.

જો ૧૭૮૦ના અરસામાં પ્રેમાનંદનું અવસાન ગણીએ તો ૧૭૪૬ ના ‘ગુણચક્ર’ પછી આ સમય દરમિયાન ગ્રંથાલંકારી બીજી કોઈ કૃતિ મળતી નથી. પ્રેમાનંદ જેવો પ્રતિભાશાળી સર્જક આ સમય દરમિયાન નિષ્ક્રિય રહ્યો હશે ?

ગુરુ સમચરણ બાબા :

પ્રેમાનંદ બાલ્યાવસ્થામાં જન્મ અને બાલો હતા અને કોઈ સિદ્ધ પુરુષના કૃપાપ્રસાદથી તેની પ્રજ્ઞા બીલી; જો તેની માતા તેને વહેલો સિદ્ધ પાસે લઈ ગઈ હોત તો તે સંસ્કૃતમાં કાવ્યો લખી શકત. આની કિંનહંતીઓ જેવી કાલિદાસ માટે છે તેની પ્રમાણ માટે પણ ઉપજની કાઢી હોય તેમ જણાય છે. ‘દશમસ્કંધ’માંની ‘ગમચરણ મકરંદ લેવા છંદે પ્રેમાનંદ’ એ પદ્યોને આધારે આ ગમચરણ પ્રેમાનંદના ગુરુ હશે એમ કહેવામાં આવે છે. કોઈક વિદ્યા-ગુરુ પાસે પ્રેમાનંદે સંસ્કૃત કાવ્ય પુગણનું વધતું ઓછું જ્ઞાન મેળવ્યું હશે. પણ ગમચરણ નામના સિદ્ધ પુરુષની વાતમાં વજૂદ નથી. ‘ગમચરણ મકરંદ’ શબ્દ તો પ્રેમાનંદના છંદોદ્દેવ ગમનો નિર્દેશ કરે છે. (જુઓ ટિપ્પણ પૃ. ૬૭)

ભાવાભક્તિ અને શિષ્યમંડળની કિંવદંતી :

ગુજરાતીની દ્વિમત ‘શું શાં પૈસા ચાર’ જ હતી, ગુર્જરાણામ્
મુલમ્ છટ્ટં એવા આશ્રેષ્ઠો પણ થતા હતા તેથી ગુજરાતી સમૃદ્ધ ભાષા
ન ગણાય ત્યાં સુધી પાષડી ન પહેરવાની-નર્મદ છાપની-પ્રતિષ્ઠા
પ્રેમાનંદે લીધી હતી એવું કહેવાય છે. જે સમયમાં ગુજરાતી ભાષા
હજી સાહિત્યિક સ્વરૂપનું ઘડતર પામી રહી હતી, તે હજુ તો
“અપભ્રંશ ગિરા” તરીકે ઓળખાતી ને સમયમાં નર્મદના
સમય પછીનું આવું ભાષાભિમાન ઉદરનિમિત્તે આખ્યાનો લખનાર
વિનમ્ર ભટ પ્રેમાનંદમાં અશક્ય લાગે છે. પ્રેમાનંદની ભાવાભક્તિ,
તેનું શિષ્યમંડળ અને વલ્લભ એકબીજા સાથે સંકળાવેલાં છે. શામળની
‘અંગદવિઠિ’ ની સ્પર્ધામાં ‘પ્રેમાનંદસુત વલ્લભે’ જેમાં રખીદાસના
આશ્રિત શામળ (શામ લક્ષણવંતા-શામલ લક્ષણવંતા) ની નિંદા કરી
તે ‘કૃષ્ણવિઠિ’ કાવ્યથી પ્રેમાનંદને ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો
લાગ્યો. અને એક લઘુ માટે વીરજીએ આગેલી પાષડી પહેરી. પરંતુ
શામળે ૧૭૮૫માં ‘સુડાળહોનેરી’ની પંદર વાર્તાઓ પૂરી કરી સિદ્ધિજના
રખીદાસને સૌ પહેલીવાર મળી સંલગ્નાર્વા, તો ૧૭૭૭ ના કૃતિમસના-
ખ્યાનમાં શામળ અને રખીદાસના સંબંધની વાત વલ્લભે કયાંથી કરી ?
શામળે અંગદવિઠિ સં. ૧૮૦૮માં રચી, ત્યારપછી વલ્લભ કૃષ્ણવિઠિ
રચે તો તે સમયે પ્રેમાનંદ જીવતો હશે ? શ્રુતિપ્રોક્ત સો વર્ષનું આયુષ્ય
ગૂઝીએ તો પણ ૧૭૬૨ના અરસામાં તેનું અવસાન થયું જ હશે.

ભારૂભાર ફારસી શબ્દો, બિનારસ જેવા અંગ્રેજીએ બેઠૂદા
ખનાવેલા ઉચ્ચારણવાળા શબ્દો, અંગ્રેજી વાક્યરચનાની છાયા વગેરે
અનેક કારણોએ વલ્લભની કૃતિઓ તો તરકડી પૂરવાર થઈ છે અને
ઉપર ખતાવ્યું તે પ્રમાણે વલ્લભ અને તેણે ઉપજાવેલી પ્રેમાનંદની
ભાવાભક્તિ તેમ તેનું શિષ્યમંડળ પણ કપોતકલ્પિત જ પૂરવાર થાય
છે. પ્રેમાનંદને અનેક શિષ્યો હતા અને તેમને તેણે જુદી જુદી ભાષા-
ઓમાં કાવ્ય રચવાનું કહ્યું હતું એમ કહેવાય છે. પ્રેમાનંદના શિષ્ય

વીરજીએ લખેલું 'સુરેખાહરણ' ૧૭૨૦ નું રચાવેલું છે. પ્રેમાનંદની અસહિય કૃતિ સૌ પહેલી ૧૭૨૭મા રચાવેલી મળે છે, એખાડગણની શકારૂપદ એવત ૧૭૨૩ છે, અને સહિય કૃતિ 'લક્ષ્મણાહરણ' ની સંવત ૧૭૨૦ છે. ગુરુ કરતા શિષ્યે પહેલી રચના કરી હશે! અથવા પ્રેમાનંદે કવિસિદ્ધિ મેળવી ને પહેલાં વીરજીએ તેને ગુરુ કર્યો હશે! વીરજી અને પ્રેમાનંદ સમકાલીન હતા પણ ગુરુશિષ્ય નહિ. એ જ ગીતે ખીલ શિષ્યો વિશે પણ નિઃસંકે પુગવાઓ મળતા નથી.

પ્રેમાનંદ-શામળ અઘડો :

નર્મદ અને દલપતરામ વચ્ચે જે પ્રકારની ભ્રમત સપર્શ હતી તેવી પ્રેમાનંદ અને શામળ વચ્ચે કદપવામા આવી છે. 'અષ્ટાવક્રાખ્યાન' મા સુલતાનું વિધાવિનોદિની નામ શામળની વિધાવિવામિની હરીફાઈમા જ એમ કહેવાય છે, પણ વિધાવિલાસિની વિનેયટની વાર્તા શામળની તહિ પણ કોઈક જૈત કવિની છે શામળના 'કેદમ કમ' નવાદ' પર 'હવે ઉદ્યોગ હિમ યતી, કગ્ગે કનણ હિપાય' એવો મોઘમ પ્રહાર તેમ 'કવિઓ નૃપના કે શ્રીના, હળધગ બળધગ ત્રાસ' જેની પશ્ચિમા ગ્ણીદાસની વિહળના 'દ્રૌપદી હગ્ગ' જેની સહિય કૃતિમાં મળે છે. શામળે નારીની નિંદા કરી છે એ વાતનો નિર્દેશ 'અષ્ટાવક્રાખ્યાન'મા 'નિંદે નારી નકામી' એ રીતે કરી શામળ ઉપર વક્રોક્તિ કરી છે, શામળે પણ પ્રેમાનંદના આ પ્રહારોનો ઉત્તર 'મદનસોહન'ને અને આપ્યો છે એમ કહેવાય છે. પરંતુ આ બધું સાચું માનતા પ્રેમાનંદ અને શામળ બન્નેને સમકાલીન માનવા પડે.

શામળની સૌ પહેલી કૃતિ 'શિવપુગણ' સં. ૧૭૭૪ની મળે છે. અને 'સુહાબહોનેરી' જે ગણવત અંતિમ કૃતિ છે તે સં. ૧૮૨૧ ની છે. શામળનો સર્જનકાળ મ. ૧૭૭૪ થી ૧૮૨૧ અને પ્રેમાનંદનો સર્જનકાળ મ. ૧૭૨૭ થી ૧૭૬૦. પ્રેમાનંદના અંતિમ દિવસોમા શામળ ખાલ્યાવસ્થામા હશે બન્નેનો સર્જનકાળ સમાન નથી જ.

પચાસ સાક વર્ષના પ્રેમાનંદ અને પાંચ દશ વર્ષના ગામળ વચ્ચે આવે બૌદ્ધિક ઝઘડો સભરી શકે ?

પ્રેમાનંદ-પુરાણી ઝઘડો :

સંસ્કૃત પુરાણોમાથી કથા કહેનાની પગપગ નો અતિ પ્રાચીન છે મન્યકાલીન ગજરાતમા પુરાણીઓ અને માણવદોની મુસ્તા હતી નંમન છે કે તે બન્ને વચ્ચે ધધાદાગી વૈમનસ્ય હોય પરંતુ પ્રેમાનંદને પુરાણીઓ સાથે ઝઘડો હતો એમ કહેવું તેની વિભત્તા સાથે મેળ ધગવતું નથી પુરાણીઓના ત્રાસે ગ્લેશ્વરને કમોઈ છોડતું પડ્યું અને તે પ્રેમાનંદનો શિષ્ય બન્યો ગરુડે પુરાણીઓ સાથે આ કાગળે વેગ વડોગી લીડું અને પુરાણીઓની ઉધાડેછાત નિંદા આરંભી એમ 'માર્ક' ડેયપુરાણ' ને આધારે કહેવામા આવે છે પરંતુ 'માર્ક' ડેય પુરાણ' જ મેકે તરફ સાબિત થયું છે

કહેવાય છે કે પ્રેમાનંદ પણ પડેલા મૂળ સંસ્કૃત પુરાણોમાથી કથા કહેતા પણ મેકે દિનસ બીજા પુરાણી સાથે બેસતાના સ્થળ વિશે તકગર થતા, તે સ્થળ તેને છોડતું પડ્યું આ સમયનો ડાખ મનમા ગાળી પુરાણીઓની રાજી તોડવા તેણે લોકભાગ્ય રૌનીમા આખ્યાનો ગવી ગાવા માડવા આવી આખ્યાયિકાઓ પ્રેમાનંદની 'માર્ક' ડેયપુરાણ' સ્થળગતખ્યાલ જેવી સદિગ્ધ કૃતિઓમા જ મળી છે, બોખાહરણ, બોખ્યાન જની અસદિગ્ધ રૂપની પ્રેમાનંદીય કૃતિ ઓમા તેનો નિર્દેશ માત્ર પણ મળતો નથી

'તમાગી દયિતા દૈત્યને દઈ સુધરાની લેલે સાગરે' અથવા 'ત્યમ પુરાણી પિતા સ્તુતા કરું હરો ચૌનન રેજ' જેવી અશ્વિન પદ્ધતિઓ પ્રેમાનંદની કોઈ શકે નહિ

પુરાણીઓ સાથેના ઝઘડાના અમલનમા 'દશમસ્કંધ' માંની કૃતિઓ ટાપવામા આવે છે

“તે મધ્યે શાં છે દશમસ્કંધ, કથા બેઠું તું પ્રાકૃત પદબધ,
કથા પ્રસંગ એકું નવ પડે, ચાલ્યો જાઉં સૂધે સંગડે,
આ પાસા વ્યાસ વાચે સંસ્કૃત, આ પાસા માહારુ પ્રાકૃત,
આ પાસા અમ્યા શ્લોક મળધ, આ પાસા કડવા ચોપાઈમધ
ખાંધો બ્રથ બેડ સમાન, કહેશે શોક કીધ અભિમાન,
નથી વાદ વચન કીધ પ્રકારા, જેમ શ્રોતાને આવે વિશ્વાસ.
વ્યાસનાણી જાણી મેં જ્યા, નેની પ્રાકૃત બેડી કથા.”

‘માઈ ડેય પુગણુ’મા આને મળતી પંક્તિઓનો નિર્દેશ કરી આ
અઘડો સમજાવવામા આવે છે ‘દશમસ્કંધ’ની ઉપગની પંક્તિઓમા
સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વચ્ચેનો બેઠ સમજાવી, સંસ્કૃત સાથે કોઈ વાદ
કે વિતંડા નથી એવી અપ્રત્ય વાત છે અને આ પંક્તિઓમા પુનાણી
સાથેના અઘડાતુ શમન અને સમાધાન છે એમ પણ કહેડું ચોગ્ય
નથી કાગલુ મં ૧૭૬૫મા ગચાચેવ કહેવાતા ‘માઈ ડેય પુગણુ’માનો
અઘડો મ. ૧૭૬૦ના અરમામાં અધૂરા ગડેવ ‘દશમસ્કંધ’મા શમી
કેવી રીતે જાય ? અનેક બાહ્ય નેમજ આત્મ પ્રમાણોને આધારે
‘માઈ ડેય પુગણુ’ વીગમી સદીની અસંગવાળી ગ્યના પૂગવાઝ થઈ છે
એની પ્રેમાનંદ-પુરાણી અઘડો પણ નિગધાર પૂગવાઝ થાય છે

પ્રેમાનંદનાં નાટકોનું કર્તૃત્વ .

પ્રેમાનંદના નાટકોનું સંશોધન (૧) કરી ‘પ્રાચીન કાવ્યમાળા’ના
સંપાદકોએ પ્રેમાનંદમા સર્વનોમુખી પ્રતિગાનું અરોપણ કરવાનો
પ્રયાસ કર્યો પરંતુ એ સંપાદકોમાથી કોઈમા પ્રેમાનંદી પ્રતિભા ન
હતી, જેથી પ્રેમાનંદને નામે જેટલી કૃતિઓ નેમણે ચઢાવી તે સર્વમા
અપ્રેમાનંદી લક્ષણો સૌથી વધુ જણાય છે ‘દ્રૌપદીકગલુ’ જેવા
આખ્યાનો પ્રેમાનંદને નામે પ્રકાશિત થયા ત્યાં સુધી તો નેમણું કાર્ય
બાધે ધારે રહ્યું પણ જ્યારે પ્રેમાનંદે નાટકો પણ લખ્યા હતાં એનું
પૂગવાર કરવા એજા કરી ત્યારે તો બધું પોકળ બહાર આવ્યું

પ્રેમાનંદના સમયમાં—અદારમી સદીમાં, શિષ્ટ ગુજરાતીમાં નાટક લખાય એ જ પહેલું આશ્ચર્ય. મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં રંગભૂમિ ન હતી અથવા નાટ્ય લેખનની પ્રવૃત્તિ ન હતી એમ તો ન કહી શકાય. લખાઈ, રામકીલા વગેરે પણ રંગભૂમિનો જ એક પ્રકાર છે. રંગભૂમિ અને નાટ્યલેખન વચ્ચે અવિનાશાય સબંધ સ્થાપી શકાય પણ નહિ. મધ્યકાળમાં સંસ્કૃત નાટકો પણ લખાયાં છે, નાટકોની પરંપરા તો ભાસ પડેલાંથી—મરતમુનિના સમયની જે અગાઉથી ભારતમાં તેમ ગુજરાતમાં અનિષિન્ન રીતે ચાલી આવી છે, પરંતુ જે સમયે ગુજરાતી સામાની પ્રથમ ભૂમિકા ઘડાઈ રહી હતી ત્યારે, આ પ્રકારનાં શિષ્ટ સાપાનાં, સંસ્કૃત કરતાં વિશિષ્ટ પ્રકારની પડદા યોજનાવાળી રંગભૂમિની આવશ્યકતાવાળાં નાટકો શક્ય ખરાં ? ‘સત્યભારોપદશિકાખ્યાન’, ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ અને ‘તપત્યાખ્યાન’ એ ત્રણ નાટકો પ્રેમાનંદનાં ગણાવાયાં હતાં. પરંતુ અનેક ખાદ્ય અને આખ્યંતર પ્રમાણેને લીધે તે નિઃશંક રીતે અપ્રેમાનંદી, એટલું જ નહિ પરંતુ અર્વાચીન લેખકોએ, સંભવતઃ પ્રા. કા. માળાના સંપાદકો અને એમનાં સહાયકોએ લખી કાઢ્યાં છે, તે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે.

એક દશ્ય લજવાતું રહે અને પડદા પાછળ બીજું જોડવાતું જાય એવી વિશિષ્ટ પડદા યોજના, ચાલુ અંદે પાત્રો ચાલ્યાં જાય અને બીજાં પાત્રો આવે અને નાટકનો પ્રવાહ વહેનો રહે એવી પદ્ધતિ તેમ નાટકમાં ગીત અને નૃત્યની અનિવાર્યતા એ ઓગણીસમી વીજ્ઞાની સદીની ધંધાદારી રંગભૂમિની અસર સૂચવે છે.

‘તપત્યાખ્યાન’માંનો બલાત્કારે કુચમદનનો પ્રસંગ અપ્રેમાનંદી છે એટલું જ નહિ પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના શૃંગારની મર્યાદાને પણ ઉત્તરી જાય છે.

સૌથી વધુ નિર્ણાયક મુદ્દો બાવાનો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગદ્ય પ્રયોજવાનું નર્મદાશંકરના સમયથી શરૂ થયું એમ મનાય : ને

પહેલાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના જંથેમાં ગુજરાતી ગદ્યના નમૂનાઓ મળે છે. એ સ્વામીનારાયણી ગદ્ય અને નર્મદાશંકરના ગદ્ય કરતાં પણ શિષ્ટ અને સંસ્કારી, પ્રૌઢિયુક્ત ગદ્ય ૧૮ મી સદીમાં, જે સમયે ગુજરાતી સામાની પ્રાથમિક ભૂમિકા હતી તે વડાઈ રહી હતી ત્યારે લખાતું હશે કે આ નાટકોનું ગદ્ય તે ગોલ્ડનરેગમની અને પંડિતયુગના ખીલ સાક્ષરોના ગદ્યરંજીની ખરેખરી કહે એવું છે.

‘પરેડ’ જેવા અંગ્રેજી શબ્દપ્રયોગો, અંગ્રેજી અસરવાળી વાક્યરચનાઓ, ‘પિતામી’ જેવા અર્વાચીન શબ્દપ્રયોગો, તજવીજ કરવી, ખર આવડું, મોજ માણવી જેવા અર્વાચીન રૂઢિપ્રયોગો, હાલીમવાલી, જખ, ખરેખાત, સરકારી, ખંદોખસ્ત, દુર્મિત્ર, જેવા પ્રેમાનંદની અસંદિગ્ધ કૃતિઓમાં કયાંયે ન મળતાં શબ્દો, કૃત્રિમ અનુપ્રાસો અને ચમકો, ગુજરાતી સામાજિક અને અન્ય સામા-સાધીઓનો દ્રેષ એ સહુ પ્રેમાનંદના જમાનાની પેદાશ નથી જ એમ નિઃશંકપણે કહી શકાય.

અપ્રેમાનંદી આખ્યાનો:

અનેક નવાં જૂનાં આખ્યાનો પ્રેમાનંદને નામે પ્રગટ કરી, તેને આખ્યાનવીર બનાવી દેવાયો છે. પરંતુ ‘નળાખ્યાન’, ‘ઓખાહરણ’ જેવી અસંદિગ્ધ રીતે પ્રેમાનંદી કૃતિઓમાં જે લાક્ષણિકતાઓ વરતાય છે તેનાથી અપ્રેમાનંદી આખ્યાનો જુદાં પડી બચે છે. એમાંનાં કેટલાંક આખ્યાનો સાચે જ પ્રાચીન છે, જેનું કર્તૃત્વ નક્કી ન થઈ શકતાં, આખ્યાન છે માટે પ્રેમાનંદનાં ગણાયાં છે. ‘ધંદ્રહાસ આખ્યાન’નું સંપાદન કરતાં આવી એક હકીકત અમારા જણવામાં આવી છે. વડોદરાના ‘પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિર’માં પ્રેમાનંદના ‘ધંદ્રહાસ આખ્યાન’ની હસ્તપ્રતો છે એવી તે સંસ્થાની છાપેલી યાદીમાંની નોંધ પરથી અમે (ર. મ. શુ.) તે જોઈ તે જણાવું કે પ્રતો પ્રેમાનંદના આખ્યાનની નથી. આ આખ્યાન છે, માટે પ્રેમાનંદનુજ એ રીતે એ પ્રતો

પ્રેમાનંદને નામે નાંધાઈ ચૂકી હતી. એ પ્રતો તપાસીને એનું કટૃત્વ નક્કી કરવામાં આવ્યું ન હતું અને એ નાંધ આજ સુધી ચાલુ રહી. અપેક્ષા રાખીએ કે એ નાંધ હવે બદલાશે.

(ટિપ્પણ પૃ. ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬)

આવી રીતે અનેક આખ્યાનો બહુઅબહુ પ્રેમાનંદનાં ગણાયાં છે. ક્યારેક લહિયાની શરતચૂકથી નામ, રચના, સંવત વગેરે બદલાઈ ગયાં હશે. હારમાળા, લક્ષ્મણહરણ, સપ્તમસ્કંધ, સુભદ્રાહરણ, દ્રૌપદીસ્વયંવર, નાસિકેતાખ્યાન, પાંડવાશ્વમેધ, બીભ્મપર્વ, વિરાટ પર્વ, સમાપર્વ, બહુવાહન આખ્યાન—આ કૃતિઓ પ્રાચીન છતાં પ્રેમાનંદની ગણી શકાય એવી નથી. જુદી જુદી હસ્તપ્રતોમાં લિન્ન લિન્ન કર્તાઓના નામનિર્દેશ, નિરૂપણલાઘવ, રસનિરૂપણ ઇત્યાદિ વિષયમાં પ્રેમાનંદી પ્રતિભાનો અભાવ, ભાષાલિન્નતા વગેરે અનેક પ્રમાણો ઉપરથી આ આખ્યાનોનો કર્તા પ્રેમાનંદ તો નથી જ એવો નિર્ણય થાય છે.

‘ઋષ્યશ્વ’આખ્યાન’માની પુનરુક્તિઓ, રતિકેલીનાં બીલત્સ અને અતિ લાંબા વર્ણનો, મોહલેખા અને સખીઓની સંબંધીય કૃત્રિમ કામતૃપ્તિનાં વર્ણનો, ‘અષ્ટાવક્રાખ્યાન’ માં પણ દુર્બોધતા, પુનરુક્તિ, ઉદાલકપુત્રી અને મહાસાની સુબતાની કામલેખાપતા અને રતિક્રિયાનાં દીર્ઘ વર્ણનો, આખ્યાનમાં નૃત્ય, ‘પઈ’નો ચલણ તરીકે પ્રયોગ, શામળ અને પુરાણીઓના ઝઘડાનો નિર્દેશ, ‘માંધાતા આખ્યાન’માં મરાઠી અમંગનો પ્રયોગ વગેરે પ્રસ્તુત કૃતિઓ પ્રેમાનંદ જેવા શિષ્ટ વિનમ્ર અને પ્રાસાદિક કવિની નથી એટલું તો પૂરવાર કરે છે. ભાષાનાં પ્રમાણો એ કૃતિની અર્વાચીનતા સિદ્ધ કરે છે.

‘માર્ક’ડેયપુરાણ’ને સાહિત્યિક બનાવટ અને ઉતરપીંડીના નામોશી ભરેલાં પ્રયાસ તરીકે ગણાવી શકાય. પ્રેમાનંદ-પુરાણી ઝઘડાની વાતનાં મૂળ આમાં છે. ઈર્ષાજી પુરાણીઓએ ‘માર્ક’ડેયપુરાણ’ની બધી ય પ્રતો બાળી નાખી અને એમાંના ‘મદાલસા આખ્યાન’નો ભાગ જ

બચ્ચો. પુરાણીઓના આ 'હુમલામાથી એકે પ્રત ન બચી એમ માની શકાય નહિ. કુલ સત્તા ધરાવનારું વર્તમાન રાજ્યતંત્ર પણ પ્રબંધિત પુસ્તકોની બધી ચ પ્રતોનો કબજે મેળવી નાશ કરવામાં સફળ થતુ નથી તો એ પુરાણીઓ સફળ થયા હશે ? કદાચ થોડી પ્રતો બાળી નાખવામાં તેઓ સફળ થયા હોય તો આ પછીની કૃતિઓમા, વિશેષ કરી 'દશમસ્કંધ'માં, જેમાં પુરાણીઓ સાથે સમાધાનનો ધ્વનિ બેવાય છે—આનો નિર્દેશ નથી. 'માર્ક'ંડેયપુરાણ' બળી ગયુ પણ એમાંનુ 'મહાલક્ષ્મી આખ્યાન' બચી ગયુ એ પણ પ્રતીતિકર લાગતું નથી. પ્રેમાનંદનાં મૂળ 'મહાલક્ષ્મી આખ્યાન' અને 'માર્ક'ંડેયપુરાણ' ના 'મહાલક્ષ્મી આખ્યાન' વચ્ચે ઘણો ફેર છે. 'મહાલક્ષ્મી આખ્યાન' પહેલુ લખાયુ અને પછી 'માર્ક'ંડેયપુરાણ' લખી તેમા ગોઠવી દેવાયુ અને તેમ કરતાં થોડા ફેરફાર કરવા પડ્યા. પણ એ ફેરફાર કરતાં ૩૫ ના ૪૮ કડવાં કયાં, જેમા નિરર્થક પું રુક્તિ, દીર્ઘસૂત્રતા, પિષ્ટપેયલુ જેવાં અપ્રેમાનંદી દૂષણો જણાય છે. આ કૃતિમા પાત્રાલેખનની પ્રેમાનંદની લાક્ષણિકતા, ગુજરાતી સમાજનુ પ્રતિબિંબ કયાય દેખાતુ નથી. દલપત શેલીની પ્રદેલિકાઓ, કૃત્રિમ પ્રાસ ચોજના, આનંદપુ, મહંતુ જેવાં નામધાતુઓનો પ્રયોગ, 'વર' છુહિ', 'સંધાલક્ષક' જેના અતિ સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ. ગદ્યાશુ અને દુરાકૃષ્ટ સંદર્ભવાળી પદ્ધતિઓ, કેટલીક કૃત્રિમ પ્રકારની સંસ્કૃત કહેવનો અને વીસમી સદીના ઉદ્યોગીકરણનો સૂચક 'મીલ' શબ્દ અને કેવળ ભક્તોના ચરિત્ર ગાવાની વૃત્તિવાળા અને ઉત્તરગિમિતે આખ્યાન રચ્યુ છે એવું વિનમ્રપણે કહેનાર કવિની કાવ્યચર્યા—જે નર્મદ પછીના સમયમાં જ આટલી બગત રીતે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધઈ છે—આ કૃતિ અપ્રેમાનંદી અને વીસમી સદીના ડોઈ સંશોધન યશ્યાંકુએ લખી હોવાનુ સ્થાપિત કરે છે.

'દ્રોપદીકરણ' પણ સાહિત્યિક બનાવટનો એક નાદાર નમૂનો છે. આ કૃતિના પહેલા જ કડવામા શામળના 'ઉદયમઠર્થ' સંવાદ

સામે કટાક્ષ છે, કાવ્યને અંતે સામળના આશ્રયદાતા રખીદાસની મરકગી પણ છે. આગળ લોયુ નેમ સામળ પ્રેમાનંદ-સુધર્મ એક ઉપન્તવેશી વાત છે અને 'દ્રૌપદીહરણ' સં. ૧૭૪૫માં રચાયું માનીએ તો ત્યારે સામળનો જન્મ પણ નહિ થયો હોય.

મધ્યકાળના કોઈ આખ્યાનમાં અને નિર્વિવાદ રીતે પ્રેમાનંદના આખ્યાનોમાં પણ સંસ્કૃત છંદો યોગ્યતા નથી. આ કૃતિમાં સંસ્કૃત છંદો છે, જે તેનાં કર્તૃત્વની શંકા દઢ કરે છે. સ્થળે સ્થળે યતિસંગ, કિલ્લટ વાક્યરચના; 'આપ દાસી' 'આપદાશી' જેવા કૃત્રિમ શ્લોકો, અંતર્લાંપિકાઓ, ખડ્ગખંધ જેવી ચિત્ર કાવ્યની રચનાઓ કરર, ખરર, ફરર જેવું પ્રાસ વૈચિત્ર્ય ઉપરાંત, સ્તુતિમાં છંદોદેવની હાંસી, ગણેશની ઇર્ષ્યા દર્શાવતી પાર્વતીના મુખમાં મુકેલ વિવેકડીન અને બેદૂદા શબ્દો વગેરે દોષવાળી આ કૃતિ જેમને માટે ખાસ રચવામાં આવી છે તે 'ભારતી વૃત્તિના રસિયા પંડિતજન' ને કેમ સુતોપી શકી હશે ? માર્કેટમાં પુરાણ અને જનાવટી વલ્લભની કૃતિઓ સાથે સામ્ય ધરાવનાર આ કૃતિ પણ તરકટી પૂરવાર થઈ છે. આ બધી કૃતિઓમાંથી કોઈની હસ્તપ્રત ઉપલબ્ધ નથી.

પ્રેમાનંદના જીવન અને સાહિત્ય વિશેની સંદિગ્ધતાઓનું ઉવટનું નિરસન કરવાનો સુચશ્રી શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી અને ડૉ. પ્રસન્ન વક્રીલને ફાળે બાય છે.

પ્રેમાનંદનું અસંદિગ્ધ જીવન અને કવન :

“વીરશ્વેત્ર વડોદરા નામે ગુજરદેશ ગુજરાત જ,
કળુસુત કવી પ્રેમાનંદ ચોવીશા નાત જ.”

આ પ્રમાણે નળાખ્યાનમાં પોતાનો પરિચય આપનાર પ્રેમાનંદ મૂળ વડોદરાના ચોવિસા સ્થાતિના કૃષ્ણરામનો પુત્ર હતો. તેનો જીવનકાળ સં. ૧૭૦૫ થી ૧૭૬૦ના અરસાનો હતો. તેનો કુટુંબગત વ્યવસાય પુરાણીઓનો હશે જેથી તે પોતાને 'ભટ્ટ પ્રેમાનંદ' તરીકે ઓળખાવે છે. સંસ્કૃત ભાષાનો ને વિદગ્ધ પંડિત તો નહોતો જ.

છતાં તેનું કીક કીક શ્રાવણ હતું અને પુગણીની સંસ્કૃત ભાષા ઉપયોગ પૂરતી સમજી શકતો હતો તે નિર્વિવાદ છે.

કથાવાર્તાના વ્યવસાય દરમ્યાન તે સૂરત, નંદરખાર અને બહરાનપૂર સુધી જતો એવા નિર્દેશ તેણે ધ્યાને કર્યો છે. 'નળાખ્યાન' રચવાનો પ્રારંભ તેણે સૂરતમાં કર્યો અને નંદરખારમાં પૂરું કર્યું :

મૂરત કીકું સૂરત મધ્યે થઈ પૂરણુ નંદરખાર જ,
કથા નળદમયંતીજની સંશાર માંહાં શાર જ.

પ્રેમાનેહની દિત્કૃષ્ટ કૃતિઓ-હૂંડી, સુદામાચરિત, સુધન્વા આખ્યાન, નળાખ્યાન, વામનકથા અને રણયજ્ઞ નંદરખારમાં રચાઈ છે. નંદરખારમાં કોઈકે શંકરદાસ દેસાઈનો આશ્રય તેને મળ્યો હતો એમ 'રણયજ્ઞ'ની 'દેસાઈ મહેતા શંકરદાસે મુજને આગના કીધી જ', એ પંક્તિ ઉપરથી જણાય છે.

જીવનનાં પાછલાં વર્ષોમાં ઉદરનિમિત્ત ગૌણ બની ગયું જણાય છે. કદાચ કીક કીક દ્રવ્યપ્રાપ્તિ તેણે કરી લીધી હશે અને તેથી 'દશમસ્કંધ' તેણે પ્રભુપ્રીત્યર્થ લખ્યો છે.

નિઃશંક રીતે પ્રેમાનેહની કહી શકાય તેવી કૃતિઓ આ પ્રમાણે છે. : (૧) રામાયણ પરથી રચાયેલી કૃતિ : 'રણયજ્ઞ' (૨) ભાગવતને આધારે રચાયેલી કૃતિઓ : 'દશમસ્કંધ', 'સુદામાચરિત' 'એાખાહરણ', 'કુકિમણીહરણ' (૩) મહાભારત પરથી રચાયેલી કૃતિઓ : 'નળાખ્યાન', 'ચંદ્રહાસ આખ્યાન', 'સુધન્વા આખ્યાન', અને 'અભિમન્યુ આખ્યાન' (૪) નરસિંહ મહેતાના જીવન વિશે લખાયેલી કૃતિઓ : 'મામેરુ', 'હૂંડી', અને 'આજ'.

આખ્યાન—સાહિત્ય પ્રકાર :

જેન સમાજ પરત્વે રાસ સાહિત્યનું જે કાર્ય છે તેવા જ પ્રકારનું કાર્ય લોકશિક્ષણ, લોકરંજન અને પરદર્શી શાસન હેઠળના

વિપરીત વાતાવરણમાં મૈયંરશ્ચલુત, જૈનેતર સમાજ પરત્વે આખ્યાન સાહિત્યનું છે. હિન્દુ ધર્મમાં કર્મકાંડથી બીજે ક્રમે પુરાણ કથાના અગ્રણ્યો છે. અને એને હીથે કથાકારોનો એક વર્ગ જિમેા થયો હતો, જે કથાના વ્યવસાયથી પોતાનું યોગ્યેમ વળાવેલો. આ વ્યવસાયમાંથી માણુમત્રોની નવી સંસ્થા અસ્તિત્વામાં આવી. મૂળ સંસ્કૃત પુરાણોની સીધેસીધી કથા નહિ, પરંતુ તે ઉપરથી સમકાલીન લોકમાનસમાં ગ્રેય રચનાઓ કરવામાં આવતી અને તે શ્રોતાઓ સમક્ષ રજૂ થતી. આખ્યાનનો પ્રકાર રાસમાંથી ઉદ્ભવ્યો એવો મત પ્રતીતિકર નથી. રાસ અને આખ્યાન એકબીજાથી અત્યંત સિન્ન પ્રકારો છે. રાસ એ અનેક વ્યક્તિઓને ફરતાં ફરતાં અભિનય સાધે ગાવાનો નૃત્યકલ્પ સાહિત્યપ્રકાર છે. આખ્યાનકાર તેા બેકાં બેકાં સાધારણ અભિનય સાધે બહેલાવી બહેલાવીને કથા કરેલો હોય છે. બન્નેમાં કથાનક હોય છે એટલું જ સાચું છે.

અન્તલુતાં મિ કિંધા રાસ

કહી નાકર હું હરિનો હાસ

એ પંક્તિમાં ‘રાસ’ શબ્દ કથાનકના વિશાળ અર્થમાં સમજવાનો છે. આખ્યાનમાંની અભિનયતા રાસના અનુકરણમાં હશે એ સંભાવના ખરી.

આખ્યાનને સાહિત્ય પ્રકાર તરીકે દૃઢ કરવામાં ભાગ્યે, નાકર અને પ્રેમાનંદ એ ત્રણ કવિઓએ મુખ્ય ફાળો આપ્યો છે (જુઓ પૃ. ૩). આ આખ્યાનો રચવા પાછળ કોઈ ઉત્કટ સિત્તક્ષા કે સર્જકકીર્તિની અભિલાષા ગોણું હતી અને ઉદ્દરનિમિત્ત પ્રધાન હતું. છતાં આ કવિઓ આખ્યાનને તે સમયના સૌથી વધુ લોકમોખ્ય સાહિત્ય પ્રકાર બનાવી શક્યા તેનો યશ તેમની નૈસર્ગિક શક્તિ અને પ્રતિભાને ઘટે છે.

આખ્યાન શબ્દમાં જ આ સાહિત્યસ્વરૂપનું લક્ષણ સ્ફુટ થાય છે. ચારદ્યાનં પૂર્વવૃત્તોક્તિઃ । પૂર્વે બની ગયેલા પ્રસંગનું કથન તે

આખ્યાન. આખ્યાનનું કથાવસ્તુ પૂર્વખ્યાત અથવા સોકખ્યાત હોવું જોઈએ એ તેની મુખ્ય શરત છે. ઓતાઓ આ પૂર્વવૃત્તની પ્રધાન વિમતોથી માહિતગાર હોય તેથી વિષયપ્રવેશ સાહજિક અને એક પ્રકારની અંગતતાવાળો હોય. પૂર્વવૃત્તનું કથન હંમેશા કંટાળાભરેલું હોય છે એમ નથી જાણીતી વાતને પણ ખહેલાવી ખહેલાવી સોકમનરજન સાથે ધર્મનો યોધ આપવામાં આખ્યાનકારોની કલાની કસોટી થતી. જેમ 'આખ્યાન' શબ્દમાં પૂર્વવૃત્તકથનનો અર્થ છે તેમ વક્તા અને ઓતાની પરસ્પર પ્રત્યક્ષતાની પણ અપેક્ષા સમાયેલી છે. અને એ દૃષ્ટિએ આખ્યાન પાઠ્ય નહિ પણ શ્રાવ્ય સાહિત્ય પ્રકાર હતો. (જે સમયમાં મુદ્રણ નહોતું ત્યારે સ્વાસાવિક્ષરોને માટાભાગની સાહિત્ય કૃતિઓ શ્રાવ્ય હોય.) આખ્યાન શ્રાવ્ય કાવ્ય પ્રકાર હોવાથી અભિનયનું તત્વ પણ આવતું. આખ્યાન એટલે સાહિત્ય કથન. માણસદોષો આ પ્રકારની સાહિત્ય કથનકલા કેળવી હતી. હેમચન્દ્રાચાર્ય પણ કહે છે :

આરવ્યાનસંજ્ઞાત્ તદ્ લભતે યદ્ અભિનયન્ પઠન્ ગાયન્
..... ! આખ્યાન પદમાં જ હોવું જોઈએ એ શરત પણ આ સાથે આવી જાય છે. સંસ્કૃતમાં આખ્યાયિકાઓ ગદ્યમાં પણ છે, જેની સાથે મંથકાળના આ શુજરાતી આખ્યાનોને સામ્ય નથી. મહાભારત વગેરે ઇતિહાસ પુરાણના જન્મેમાં આવતા ઉપાખ્યાનો આખ્યાનના વસ્તુ તરીકે નિરૂપણ પામતા હોય છે. હેમચન્દ્રાચાર્યે પણ આ ઉપાખ્યાન અને આખ્યાન વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવતા કહ્યું છે તેમ, મહાભારત જેવા જન્મેમાં નળ વગેરેના કથા પ્રસંગો તે ઉપાખ્યાનો અને તે ઉપાખ્યાનોને અભિનય સાથે કાઈ કથે ને આખ્યાન.

આખ્યાનનાં ઘટક અંગો :

સમાપ્તિપ્રાપ્તો મંગલમાચરેત્ એ સંસ્કૃત પ્રણાલિને અનુસરી આખ્યાનની અવિષ્ણ સમાપ્તિ માટે આખ્યાનકાર ગણપતિ ને સરસ્વતીનું

સ્તવન કરી પોતાના ઇષ્ટદેવનું પણ સ્મરણ કરે. શુરુનું પણ નામ-સ્મરણ કેટલાકે આખ્યાનકારો કરતા. આ સ્તુતિ નાકરની જેમ આખું કડવું રોકતી ને કેટલાકે આખ્યાનકારો જેમણે કડીથી જ સંતોષ માનતા. પ્રત્યેક આખ્યાનની સાથે તેની ફલશ્રુતિ અવશ્ય આવતી. ફલશ્રુતિ એટલે આખ્યાનના કથન અને શ્રવણનું મહિમા-વર્ણન. આ આખ્યાન સાંભળવાથી અમુક પાપ નષ્ટ થાય છે, પુણ્ય સંપાદન થાય છે એવું કથન કરી ભાવિક શ્રોતાવર્ગમાં શ્રદ્ધા દિપ્તિ કરી તે સાંભળવા તેને અભિમુખ કરવો એ તેનો હેતુ હતો. આ શ્રદ્ધા પરંપરાગત હતી. કૃતિના આરંભમાં કે અંતમાં આખ્યાનકાર પોતાનો સ્વસ્થ પરિચય પણ આપતો, જેમાં પોતાના માતાપિતાના અને શુરુના નામનો ઉલ્લેખ તેમ જ્ઞાતિ અને ગામનો નિર્દેશ કરી સંતોષ માનતો. નિવાસસ્થળ અને રચનાસ્થળ જુદાં હોય તો પ્રેમાનંદ જેવા આખ્યાનકારો તે જાનનેનો નિર્દેશ કરતા. આખ્યાનના આરંભમાં પ્રસ્તુત આખ્યાનનું વસ્તુ કયાંથી લીધું છે તેનો પણ નિર્દેશ કરી આખ્યાનકાર ઋણસ્વીકાર કરતો લાગે છે. આખ્યાનને અંતે કયા વર્ષમાં તે પૂરું થયું, આખ્યાનમાં કેટલાં કડવાં છે, કેટલી કડીઓ છે તેનો પણ નિર્દેશ આખ્યાનકાર કરતો. આ સંવત રચયિતાના સમય નિર્ણયમાં સહાયક થાય છે. પરંતુ ક્યારેક આ સમય નિર્દેશ ભૂલ ભરેલો પણ જણાયો છે. કેટલીકવાર આખ્યાનકારના સમય પછીના લઠિયાઓ અને કથાકારોએ પ્રસ્તુત કૃતિઓમાં કરેલા પ્રશ્નોપાને લીધે કડી અને કડવાંની સંખ્યા પણ ઓછી વધતી જણાય છે.

આખ્યાનનું માળખું કડવાજબ્દ હોય છે. મુજબંધ, ઢાળ અને વલણ એનાં ઘટકો છે (ટિપ્પણ પૃ. ૬૩, ૬૪, ૬૫). કડવાંની દેશીઓ ભાવ પ્રમાણે બદલાતી રહેતી. આનંદ અને શોકની ઉત્કંઠતા દર્શાવવા ટેક અથવા મુવચકિત યોજનામાં આવતી. (ટિપ્પણ પૃ. ૬૫).

૫૨૮

આગળ નોંધુ છે તેમ આખ્યાનનું વસ્તુ પૂર્ણિયાત હોવું જોઈએ. આવી પૂર્વોક્ત કથાવસ્તુઓ પૌરાણિક અને અપૌરાણિક એવા બે વર્ગની રહેતી. મહાભારતમાથી નળાખ્યાન વગેરે, રામાયણમાથી સીતા સ્વયંવર, ગણુચર વગેરે, સાગવતમાથી ધ્રુવાખ્યાન, દશમસ્કંધ, પ્રહલાદ આખ્યાન વગેરે, માર્કંડેયપુરાણ ઉપગ્રંથી ચ ડીઆખ્યાન વગેરે પૌરાણિક કથાવસ્તુઓના વર્ગના છે. પુરાણમાથી વસ્તુ લઈ ભાનણુ જેવા આખ્યાનકારે મૂળને પ્રામાણિક રીતે અનુસરનાને પ્રયાસ કરતા તે પ્રેમાનંદ જેવા મોટાભાગના આખ્યાનકારે પોતાની નૈસર્ગિક શક્તિ અને મૌલિક પ્રતિભાને મુક્તપણે વિહંગવા હતા એમા પ્રધાનપણે ઓતાવર્ગની રુચિ લક્ષ્યમા રહેતી ઘણીવાર તે આ ફેરફારે એટલા વિપુલ પ્રમાણમા થતા કે આખ્યાનો લગભગ સ્વતંત્ર કોટિના બની જતા આમ છતાં તેમા વક્તા અને ઓતાની બેડી તેા મૂળમાની જ કાયમ રહેતી (ટિપ્પણ પૃ ૬૭, ૬૮) મૂળ પુરાણો ઉપગત પુરોગામી આખ્યાનકારોની રચનાઓમાથી પણ પ્રેમાનંદ જેવા અનુગામી આખ્યાનકારે ઘણા લેતા એથી શ્રી મુનશીએ પ્રેમાનંદને 'A prince of plagiarists' તરીકે જોળખાવ્યો છે શ્રી હિમાશકરે અવલોક્યુ છે તેમ, તેણે વિશ્વનાથ, વિષ્ણુદાસ અને નાકડના ખજનામાથી લખદૂં ચલાવી છે પણ જેમ ખજાનદાર આ પ્રકારની ચૂંટને ખાજશાહી ચૂંટ કહેતા તેમ પ્રેમાનંદને પણ એમા કોઈ સુકોથ દેખાનેા નથી આમ છતાં તેની નિરૂપણની વિશિષ્ટ રીતિ, પ્રસંગ સંયોજના, રસનિરૂપણ અને સંક્રમણની તેની આગવી શક્તિ અને પાત્રલેખન તેમ વાતાવરણનું ગજગતીપણ પુરોગામીઓના ઋણુ છતાં તેના આખ્યાનોને પ્રેમાનંદીયતા સમર્થ છે

સગળશા આખ્યાન, યાગેશુ, હૂડી, શામળનો વિવાહ વગેરે આખ્યાનોની જેમ પુરોગામી લોકોના ચર્ચિત પણ આખ્યાનવિષય બતાવે

સ્તવન કરી પોતાના ઇશ્વરેવનું પણ સ્મરણ કરે. શુરુનું પણ નામ-સ્મરણ કેટલાક આખ્યાનકારો કરતા. આ સ્તુતિ નાકરની જેમ આખું કડવું રોકતી નો કેટલાક આખ્યાનકારો બેતણું કડીથી જ સતોષ માનતા. પ્રત્યેક આખ્યાનની સાથે તેની ફલશ્રુતિ અવશ્ય આવતી. ફલશ્રુતિ એટલે આખ્યાનના કથન અને અવલણનું મહિમા-વર્ણન. આ આખ્યાન સાંભળવાથી અમુક પાપ નષ્ટ થાય છે, પુણ્ય સંપાદન થાય છે એવું કથન કરી લાવિક ઓતાવર્ગમાં અર્ચા ઉત્પન્ન કરી ને સાંભળવા તેને અભિમુખ કરવો એ તેનો હેતુ હતો. આ અર્ચા પરંપરાગત હતી. કૃતિના આરંભમાં કે અંતમાં આખ્યાનકાર પોતાનો સ્વરૂપ પરિચય પણ આપતો, જેમાં પોતાના માતાપિતાના અને શુરુના નામનો ઉલ્લેખ તેમ જ્ઞાતિ અને ગામનો નિર્દેશ કરી સંતોષ માનતો. નિવાસસ્થળ અને રચનાસ્થળ જુદાં હોય તો પ્રેમાનંદ જેવા આખ્યાનકારો તે બન્નેનો નિર્દેશ કરતા. આખ્યાનના આરંભમાં પ્રસ્તુત આખ્યાનનું વસ્તુ કયાંથી લીધું છે તેનો પણ નિર્દેશ કરી આખ્યાનકાર ઋણસ્વીકાર કરતો લાગે છે. આખ્યાનને અંતે કયા વર્ષમાં તે પૂરું કર્યું, આખ્યાનમાં કેટલાં કડવાં છે, કેટલી કડીઓ છે તેનો પણ નિર્દેશ આખ્યાનકાર કરતો આ સંવત રચયિતાના સમય નિર્ણયમાં સહાયશ્રુત થાય છે. પરંતુ ક્યારેક આ સમય નિર્દેશ ભૂલ ભરેલો પણ જણાયો છે. કેટલીકવાર આખ્યાનકારના સમય પછીના લલિયાઓ અને કથાકારોએ પ્રસ્તુત કૃતિઓમાં કરેલા પ્રશ્નોપાને લીધે કડી અને કડવાંની સંખ્યા પણ ઓછી વધતી જણાય છે.

આખ્યાનનું માળખું કડવાબદ્ધ હોય છે. મુખબંધ, ઢાળ અને વલણ એનાં ઘટકો છે (ટિપ્પણ પૃ. ૬૩, ૬૪, ૬૫). કડવાંની દેશીઓ લાવ પ્રમાણે બદલાતી રહેતી. આનંદ અને શોકની ઉત્કટતા દર્શાવવા ટેક અથવા ધ્રુવપંક્તિ યોજવામાં આતી. (ટિપ્પણ પૃ. ૬૫).

આખ્યાનકાળના પાત્રો જીવત અને સ્વાભાવિક લાગે આખ્યાનો સાધારણ ગીને અમુક વ્યક્તિનું ચરિત્ર, માહાત્મ્ય નિરૂપવા આલેખતા હોય છે એથી તે વ્યક્તિનું અતિશયોક્તિમયું નિરૂપણ થવાની સલાવના ખરી પ્રેમાનંદની પાત્રચૃષ્ટિ આખ્યાન સાહિત્યમાં એક અલિનવ ઉન્મેષ પ્રકાશે છે પ્રેમાનંદના પાત્રો અતિમાનવ નથી તેના પાત્રો ગુણદોષપુરુષ છે દેવોને પણ તે માનવની કાંટિએ લાગીને મૂકી દે છે મત્સ્ય પ્રસંગે હમયતી પર આરોપ મૂકેના નળ, પ્રેમધેના ક્રિપા અને આનંદુલ, પુત્રધેના નહ-યશોદા કે દેવકી-નસુદેવ, નમાઈ કૃષ્ણબાઈ કે તેની જમાના ખાધેન વડસાસુ, સાસુ અને નવુદ, યુદ્ધ ધેનો અભિમન્યુ કે ધનુષ્યુદ્ધિ જોવા કુટિલ પ્રધાન એ સૌ પ્રેમાનંદ ॥ જીવત અને સ્વાભાવિક માત્ર પાત્રો છે

વાતાવરણ અને સમકાલીન ગણપૂર્ણી

વાતાવરણ અને સમકાલીન ગણપૂર્ણી પછીના સમયના આખ્યાનોનું એક લક્ષણ બને છે લોકમનગ્ગન આખ્યાનકારનો એક હેતુ હોવાથી તેના સમયના રીતિ-રિવાજ, સમાજની લાક્ષણિકતાઓ, પહેરવેશ, આચાર-વિચાર, વડેમ, શુકન અપશુકા વગેરેનું નિરૂપણ થતું હોવાથી શ્રોતાવર્ગને વાતાવરણ સમયનું અને સમાજનું કથન નાગતું પ્રેમાનંદના આખ્યાનોમાં તે સમકાલીન ગણપૂર્ણી એટલી તાદરશ છે કે તે સમયનો ગજગતી સમાજ એમાંથી સ્ફટ થાય છે શેથી અને વર્ણનકલા

છટાદાગ જેની અને વર્ણનકલા આખ્યાનકાળના આવશ્યક બને છે આખ્યાનકાળમાં પાત્ર અથવા પ્રસંગની વેધક ચિત્રણશક્તિ ન હોય તો તેની ગ્યના કટાણાભરેની ખની બાય એથી ક્ષિનદ્રુ પ્રસંગો બસે નિ સત્તર હોય પણ આખ્યાનકાળમાં સમર્થ ચિત્રશક્તિ હોય તો તેને પણ સત્ત્વશીલ બનાવી શકે વર્ણનછગ, તાદરશ ચિત્રો ઉપલવવાની કરા ઉપગત ભાસતી શૈલિ, વાચક-શ્રાવકની વિવિધ

શક્તિઓને પ્રયોજવાની સૂઝની અપેક્ષા આખ્યાનકારમાં રહેતી. મોટાભાગનાં આખ્યાનોમાં પાત્ર અને સ્થળનાં વર્ણનો પરંપરાગત જોવા મળે છે, જે હોષમાંથી પ્રેમાનંદ પણ મુક્ત નથી. શબ્દાલંકારો અને અર્થાલંકારો જાડુશ્વતાથી પ્રયોજાતા. મોટાભાગના અલંકારો પરંપરાગત જ જણાય છે.

ચંદ્રહાસ આખ્યાન અને પ્રેમાનંદની આખ્યાનકલા :

૧. ચંદ્રહાસ આખ્યાનનું મૂળ વસ્તુ, પ્રેમાનંદે કરેલા ફેરફારો અને તેનું પ્રયોજન તથા ઔચિત્ય :

‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન’નું વસ્તુ ‘જૈમિનિ અશ્વમેધ’માંથી લેવામાં આવ્યું છે. ‘જૈમિનિ અશ્વમેધ’ વ્યાસના શિષ્ય અને મીમાંસક જૈમિનિએ રચેલ ભારતનું બેદુનું એક માત્ર પર્વ છે. બાકીનાં પર્વો યોગ્ય ઠેકાણાં ન હોવાથી વ્યાસે જલમાં ડુબાવી દીધાં હતાં.

અશ્વમેધ પર્વમાંના ચંદ્રહાસ આખ્યાનનું મૂળ વસ્તુ આ પ્રકારનું છે :

ચંદ્રહાસ કેરળના સુધાર્મિક રાવનો સર્વશુભસંપન્ન પુત્ર હતો. તેનો જન્મ મૂળ નક્ષત્રમાં થયો હતો અને હાબા પગને છ આંગળીઓ હતી. તેથી તેના પિતા ઉપર વિપત્તિ આવી પડી અને શત્રુઓએ તેને મારી નાખ્યો. માતા પણ પતિની સાથે સતી થઈ. નિરાધાર ચંદ્રહાસને તેની ધાવ કીંતલકા નગરીમાં લઈ ગઈ, જ્યાં તે લોકોનું ઘરકામ કરી પોતાનો અને ચંદ્રહાસનો નિર્વાહ કરવા છાત્રી. આ ધાવનું પણ અકસ્માત સૂત્રુ થયું, અને બાળક ચંદ્રહાસ કરી નિરાધાર થયો.

એક દિવસ પ્રધાન ધૃષ્ટપુષ્પિને ત્યાં પ્રજાપ્રોજન હતું, ત્યાં ને રખડો રખડો અન્ન માગવા જઈ પહોંચે, અને વ્યવસ્થાપકોએ તેને જમવાનું આપ્યું. પ્રાજ્ઞોએ તેનાં લક્ષણો બેઈ ધૃષ્ટપુષ્પિને ઠંધ

કે તું આ બાળકનું પાલન કર. તેથી તારું કહ્યાણુ થશે ભવિષ્યમાં આ બાળક તારો સ્વામી થશે. આ સાલળી ધૃષ્ટબુદ્ધિને આ બાળક પ્રત્યે દ્રેષ થયો. અને ચાડાસોને બાલાની તેને મારી નાખવાની આજ્ઞા કરી

ચાડાસો તેને મારી નાખવા અરણ્યમાં લઈ ગયા. બાળકે પ્રભુની પ્રાર્થના આગળી. તેનું રૂપ બેઈ ચાડાસોના મનમાં પણ દયા ઉપજી અને તેની છટ્ટી આગળી કાપી તેને મારી નાખવાની નિશાની લઈ છોડી મૂક્યો.

અપયક્ષણુ રૂપ છટ્ટી આગળી કપાઈ જવાથી તેના ભાગ્યની આડેનો પડેો ખસી ગયો. કુર્લિદ દેરાનો અધિપતિ મૃગયા કરતા અરણ્યમાં આવ્યો હતો તેણે આ બાળક જોયો અને પોને નિઃસંતાન હતો અને પગમેશ્વરે જ આ બાળક મેળવી આવ્યો છે એમ માની પોતાની ગજયાની ચંદનાવતી લઈ જઈ મેધાવિની ગણીને સોંપ્યો. થ દ્રહાસ મોટો થયો અને વેદવેદાંગ ધનુર્વિદ્યા વગેરમાં પ્રવીણ થયો. અને આજુબાજુના પ્રદેશો પોતાના પગક્રમથી જીતી લઈ પિતાને અર્પણ કર્યા. કુર્લિદગણને પણ આ પુત્રથી સન્નોય થયો અને તેને ગજયાલિષક કર્યો.

કુર્લિદ ગણ કુંતલ ગણને પ્રતિનર્ય ખડણી આપતો હતો. નેથી નેના કહેવાથી ચંદ્રહાસે નિયમ પ્રમાણેનો કર ઉપરાત રત્નો, વસ્ત્રાલકાર વગેરે સેવકો સાથે મોકલ્યા સેવકોએ ધૃષ્ટબુદ્ધિને ખડણી અર્પણ કરતા કહ્યું કે અમાગ ગણ ચંદ્રહાસે આ વાર્ષિક ખડણી મોકલી છે સેવકો પાસેથી ચંદ્રહાસની વિગતો બાણ્યા પછી ધૃષ્ટ બુદ્ધિને તેને બેમાનુ કુપૂર્ય થયું અને પુત્ર મદનને ગજકાર્ય સોંપી નેણે ચંદનાવતી તરફ પ્રયાણ કર્યું

કુર્લિદ અને ચંદ્રહાસે તેનો સારો સત્કાર કર્યો વાર્તાલાપ ઉપરથી ધૃષ્ટબુદ્ધિએ બાણ્ય કે કુર્લિદને ચંદ્રહાસ અરણ્યમાંથી મળ્યો છે ત્યારે એ પેસો જ બાળક હતો એવો તર્ક નેણે કર્યો આશ્ચર્યની

વાણી સાથે નીવડશે નો મદનનું અને અમલનું ઈષ્ટ નહિ થાય એમ તેણે વિચારી નેને વિષ આપી મારી નાખવાનો પેતરો મનમાં ગેડવ્યો. બહાર ઉપર ઉપરનો આનંદ બતાવી કૌંતલપુરમાં ગ્રામ કામનું બહાનું બતાવી ચંદ્રહાસને ત્યાં મોકલવાનું સૂચન કર્યું. સરલ હૃદયનો ચંદ્રહાસ ધૂળપુષ્પિનો મહેરબાન પત્ર લઈ કુંતલપુર પ્રતિ ગયો અને મધ્યાહ્ન સમયે બહારની વાટિકામાં મુકામ કર્યો. સ્નાન-સંધ્યા અને ઉપહારથી પરવારી ને આરામ માટે સૂતો અને સેવકો પણ આજુબાજુના સ્થળોએ વિખેરાઈ ગયા. આ દરમિયાન રાજકન્યા ચંપકમાલિની ધૂળપુષ્પિની પુત્રી વિષયા અને અન્ય સખીઓની સાથે ઉદ્યાનમાં પુષ્પ વીણવા અને આનંદપ્રમોદ કરવા આવી. ચંપકમાલિની અને અન્ય સખીઓ તો ચંદ્રહાસને ન જોઈ શકી, પણ વિષયાએ નેને જોયો અને તેના સૌન્દર્ય પર મુગ્ધ થઈ. ચંદ્રહાસને નિકટથી નિહાળતાં તેના વસ્ત્રમાંથી સહેજ બહાર નીકળેલો કાગળ નેણે જોયો. ફરી જાતિ અને નાની ઉમર, તેથી પત્રમાં શું હશે એ જાણવાની ઉત્કંઠા તે શેકી શકી નહિ. અને સાવધાનીથી તે કાગળ ખેંચી કીધો, અને સાંધથી તે ફેડવ્યો. પિતાએ પત્રમાં મદનને લખ્યું હતુંઃ વિષમસ્મૈ પ્રદાનમ્. આ વાંચી વિષયાને આશ્ચર્ય થયું, આઘાત પણ લાગ્યો. પિતાની કંઈક શરતચૂક થઈ હશે. આવા સુદર યુવકને વિષ શા માટે આપ્યું પડે ? તેથી નેણે જાડનો રસ કાઢી નેમાં પોતાની આંખનું કાજળ મેળવી પોતાની બુદ્ધિ અને રુચિ અનુસાર વિષયાડમ્ પ્રદાનમ્ એવો ફેરફાર કરી પત્ર પૂર્વિવ બીડી મૂળ સ્થળે યથાવત મૂકી દીધો અને સખીઓ સાથે પોતાને ઘેર ગઈ.

વિષયાના ગયા પછી ચંદ્રહાસ જાગ્યો અને દિવસ અસ્ત થવાનો સમય થયો જોઈ, સેવકો સાથે પ્રધાનપુત્ર મદનને મળ્યો. મદને નેનો સત્કાર કરી પિતાનો પત્ર વાંચ્યો. એમાં લખ્યા પ્રમાણે મુદ્દત જોવાડાવી તત્કાળ નેની સાથે વિષયાનું લગ્ન કર્યું.

કૌંતલપુરમાં આમ લગ્ન થયું ત્યારે ચંદનાવતીમાં ધૂળપુષ્પિએ

કુલિંદ અને મેઘાવિનીને કારાગૃહમાં પૂર્યાં અને તેમની સંપત્તિ લઈ કોંતલપુર આવવા નીકળ્યો. માર્ગમાં લગ્ન સમારંભમાંથી પાછા ફરી રહેલા બ્રાહ્મણો તેને સામા મળ્યા અને આવો સુલક્ષણો જમાઈ મેળવવા વધાઈ આપી અને આસ્પદિત પુત્રે યોગ્ય રીતે વિવાહવિધિ સંપન્ન કર્યો છે એના સમાચાર આપ્યા. આ સાંભળી ધૂંધવાયેલો ધુષ્ટબુદ્ધિ ઘેર આવ્યો, મદન ઉપર ગુસ્સે થઈ ન કહેવાના વેણ કઢા. મદનને આથી આશ્ચર્ય થયું. પિતા ગાડા તો નથી થયા ! તેણે પેલો પત્ર આપ્યો અને કહ્યું કે તેણે તો આજ્ઞા પ્રમાણે જ બધું કર્યું છે. પત્ર વાંચી ધુષ્ટબુદ્ધિને થયું કે વિધિનિર્માણ આગળ કંઈનો ઉપાય નથી. તેથી મદન ઉપરનો ગુસ્સો ફર ફરી શાત થયો અને બટારથી આનંદ દર્શાવ્યો.

પરંતુ તેના મનમાં તો દ્રેષ પ્રજ્વળતો હતો અને પુત્રીને વૈધવ્ય આવે તો હસે પણ ચંદ્રહાસને તો મારી જ નાખવો એવો નિશ્ચય તેણે કર્યો. પેલા ચાડાણને ફરી બોલાવ્યા અને આગળ જોઈ હજો કરેલો તેમ ન કરવા તાકીદ કરી કહ્યું કે ગામ બટારના અબિકાના મંદિરે ગરે જે પુરુષ પૂજા માટે આવે તે કોણ છે તેની ચિંતા કર્યા વિના કાંપી નાખવો.

ચંદ્રહાસને બોલાવી ધુષ્ટબુદ્ધિએ કુળગિવાજને અનુસરી ગરે અબિકાની પૂજા કરવા જવા અનુરોધ કર્યો. અને સસરાની આજ્ઞાને શિરોમાન્ય કરી ચંદ્રહાસ પણ રાત્રી થતા અબિકાપૂજન કરવા જવા પ્રવ્રત્ત થયો.

બીજી તરફ કુતલપુરના ગલ્લ ગાલન સપિ પાસે અગ્નિદાયાય મામળતા હતા, ત્યારે તેના મનમાં આવ્યું કે મારો અતકાળ નજીક છે. તેને પુત્ર ન હોય, તેથી ગજકન્યા એ પકમાલિનીને ચંદ્રહાસ સાથે પગલાવી તેને ગજપાટ સોંપી વાનપ્રસ્થી થવાનો નિર્ણય કર્યો. વિધવાના લગ્ન વખતે તેણે ચંદ્રહાસને બોલ્યો હતો અને તે મનમાં ગમી ગયો હતો. તેની સેવામાં રહેલા પ્રધાનપુત્ર મદનને ચંદ્રહાસને

બેનાની નાવના આજ્ઞા કરી મદદ ચંદ્રહાસને નેડાના ગયો ત્યારે ને પૂજાના થાળ લઈ અબિકાને મંદિરે જતો હતો મદદને ચંદ્રહાસને ગળ પાસે મોકલ્યો અને નેને બહારે તે પોને પૂજા સાહિત્ય લઈ મંદિરે ગયો ત્યાં દુપાયેલા ચાડાળાએ નેના કટકા ઠગી લાખ્યા

ચંદ્રહાસ ગજમહેલ પહોંચતા જ ગળાએ મુદ્રા ન લેતા સત્વર ચપકમાલિની સાથે તેણે લગ્ન કરી ગજ્યાલિષેક કરી દીધો અને ધ્રુવજીને બેનાની કહ્યું કે હવે તારી અવસ્થા થઈ છે આજથી તારો સ્વામી ચંદ્રહાસ અને મદદ તેનો પ્રધાન તું ધર્મરક્ષકિમા સમય વ્યતીત કર અને હું પણ અજીવમા બનું છું

ચંદ્રહાસ કુંવરીને પગરુઓ અને ગજગાદીએ બેઠો એથી નિરૂપાય અને નિગરા થયેલા પ્રધાને જ્યારે ચંદ્રહાસ પાસેથી બળકુ કે તેને બહારે મદદ અબિકાને મંદિરે ગયો છે ત્યારે તો ને હાતજી થઈ ગયો અને ઠારણો ફાફળો બની દેવી ॥ મંદિર તરફ દોડ્યો પુનઃ શમના દુકડા બેઈ, સતાપ અને શોકગ્રસ્ત થઈ તેણે મંદિરના થામલા સાથે માથ પછાડી પ્રાણ છોડ્યા

બીજી દિવસે પ્રાતઃકાળે મંદિરે પૂજા કરવા આવે ૧૨ જે શમ લેયા અને તેણે ચંદ્રહાસને વાત કરી બબર મળતા જ નિષ્કપ્ત ચંદ્રહાસ મંદિરે દોડ્યો અને ત્યાં જઈને લેતા જ સમજી ગયો કે ધ્રુવજીએ તેને માટે કરેના કાવતરાનો ભોગ મદદ થઈ પડ્યા ધ્રુવજીની પાપજી બણ્યા છતાં પણ તેણે મદદને જિવાડવા દેવીની સ્તુતિ કરી દેવી પ્રસન્ન ન થતા તે પોતાનું મસ્તક કાપી બલિદાન આપના તત્પર થયો તેથી દેવી પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું કે ધ્રુવજી તો પોતાના દુગચ્છળથી જ મૃત્યુ પામ્યો છે ત્યાં ચંદ્રહાસે કહ્યું કે તે ગમે તે હોય પણ મદદને પુનઃજીવિત કરી તેને પણ સજ્જન કરવો બેઈએ નહિ તો મારે માથે કાળીટીલી ચોટે દેવીએ બે નેને સજ્જન કર્યા અને અતર્ધાન થયાં ચંદ્રહાસ બે નેને પોતાને

મહેલ લઈ ગયો અને મદનને પ્રધાનપદે નિયુક્ત કરી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સાત્તન આપ્યું. અને ચન્દનાવતીથી કુલિંહ રાજાને મુક્ત કરી માન સાથે કૌંતલપુર તેડાવ્યો. જે પત્નીઓ સાથે ચન્દ્રહાસે ત્રણસો વર્ષ રાજ્ય કર્યું. વિષયાથી મકરાક્ષ અને અંપકમાલિનીથી પદ્માક્ષ એમ બે પરાક્રમી અને મુશીલ પુત્રો તેને હતા.

એક સમયે તે બન્ને પુત્રોએ યુદ્ધિષ્ઠિરના અશ્વમેધ યજ્ઞનો ઘોડો કૌંતલપુર પાસે ફરતો જોયો. આ વાત તેમણે પોતાના પિતાને જણાવી ત્યારે ચન્દ્રહાસ કૃષ્ણ અને અર્જુનને મળવા નગર બહાર આવ્યો. ચન્દ્રહાસને મળી કૃષ્ણે ચન્દ્રહાસને નમન કરવા અર્જુનને કહ્યું પરન્તુ અર્જુનના મનમાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હતી, તેથી તેણે વંદન ન કર્યો. ચન્દ્રહાસે કહ્યું કે તે યુદ્ધ કરવા તૈયાર છે પણ તેથી તેમના યજ્ઞમાં વિલંબ થશે. આ પછી અર્જુન સમજી ગયો, ચન્દ્રહાસને વંદન કરી આલિંગન દીધું. ચન્દ્રહાસે તેમને ત્રણ દિવસ પોતાને ત્યાં મહેમાન રાખી ઘણું દ્રવ્ય આપી, પોને પુત્ર મકરાક્ષને રાજ્ય સોંપી અશ્વના રક્ષણ અર્થે કૃષ્ણ અર્જુન સાથે જોડાવો.

ઉપર્યુક્ત કથાવસ્તુમાં પ્રેમાનંદે પોતાની વિચક્ષણ અને મૌલિક સર્જકપ્રતિભા અને શ્રોતાવર્ગની રુચિ અનુસાર કેટલાક ઉપકારક અને ઔચિત્યપૂર્ણ ફેરફારો કર્યા છે.

સૌ પ્રથમ તો પ્રેમાનંદે કોઈ ચન્દ્રહાસ રાજાનું આખ્યાન લખવા ઇચ્છતો નથી. તેને તો ભક્ત ચન્દ્રહાસનું આખ્યાન લખવું છે. અશ્વમેધ ધર્મમાંની ઉપરની આખ્યાયિકામાંનો ચંદ્રહાસ પ્રેમાનંદના ચન્દ્રહાસ જેટલો પ્રસ્ફુટ રીતે ભક્ત લાગતો નથી. આખ્યાયિકાને અંતે ચન્દ્રહાસને નમન કરવા કૃષ્ણ અર્જુનને આજ્ઞા કરે છે અને ચન્દ્રહાસ પણ કૃષ્ણ જેની સાથે છે તેવા અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છા ધરાવતો નથી. એ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણના મનમાં ચન્દ્રહાસને માટે માન છે. એ માન ભક્ત તરીકેનું જ છે. જે પોતાનું બલિદાન આપી દુષ્ટ સસરાને પણ જિવાડવા તૈયાર થાય તે પ્રભુનો

ભક્ત નો ખરો અને પ્રભુની આરાધા નેના ઉપર જરૂર હિતર પડતું તેની ભક્તિ એટલી સફુટ નથી, જેટલી પ્રમાનંદના ચન્દ્રદાસની છે. પ્રેમાનંદે નો ચન્દ્રદાસને બાળપણથી જ શાળિગ્રામ સ્થાવે જમનો, સ્નેહ કરતો અને તેની ભક્તિ કરતો દર્શાવે છે. પાડશાળામાં પણ તે ભાગ્યતના પ્રજાવાદની જેમ પ્રભુનામનો જ આધ્યાત્મિક ઉપદેશ આપનો જ્ઞાનકકો ભણે છે અને ભણાવે છે. એ કે આ પ્રકારના નિરપણ માટે નાકગાદિ પુરોગામી આખ્યાનકારાનું કાણુ પ્રેમાનંદ ઉપર એણું નથી. નાકગનો ચન્દ્રદાસ પણ બાળપણથી જ ભક્ત છે. તે પણ જ્ઞાનકકો ભણે છે અને ભણાવે છે. પ્રેમાનંદે જ્યારે ભક્ત ચન્દ્રદાસનું પાન સ્વજનું ત્યારે તેની સમસ્યા નાકગ અને અન્ય ગૌણ આખ્યાનકારોનો ભક્ત ચન્દ્રદાસ તો હતો જ. પડતું તે ઉપરથી પ્રેમાનંદે મર્જિત ચન્દ્રદાસ વધુ નિદાવાન ભક્ત છે એની છાપ પડે છે.

નૃપ આખ્યાયિકામાં અને નાકગના આખ્યાનમાં પણ સુધાર્મિકનો પુત્ર મૂળ નક્ષત્રમાં જન્મે છે અને તેને પગે છ આંગળીઓ હતી, એથી સુધાર્મિકનું અનિષ્ટ થયું એની કથા છે જ્યારે પ્રેમાનંદે તેમાં ફેરફાર કરી સુધાર્મિકે શકગને આગળથી વાંચિયામહેષુ ટળે અને વશવેલો ચાહુ ગઢે એ માટે પુત્ર માગ્યો એના ભાગ્યમાં સંતાનસુખ હતું નહિ, એથી પુત્ર થતાં અનિષ્ટ થશે એવી ચેતવણી છતાં, તે પુત્ર વાંછે છે અનિષ્ટ ભાવિ છતાં પુત્રેષણની ઉત્કંઠતાનું નિરપણ કરી પ્રેમાનંદે લોકમાનસની પોતાની જિંદી સમજનો પરિચય આપ્યો છે. (જુઓ ટિપ્પણ, પૃ ૭૪, ૭૫ અને ૭૬).

એક નાનો સગ્ગો ફેરફાર પણ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે ધૃષ્ટણ્જિને ત્યાં પ્રાણણભોજન સમયે બાળક (ચન્દ્રદાસ) રખડતો રખડતો જઈ પડ્યો છે ત્યારે મૂળમાં એક નિરપણ છે કે પ્રાણણે એકુ ભવિષ્ય ભાષ્યું કે આ બાળક ધૃષ્ટણ્જિનો સગામી-ડપરી થશે પછીનો કથા પ્રસંગ દર્શાવે છે કે ચન્દ્રદાસ ધૃષ્ટણ્જિનો જમાઈ તેમજ સગામી થાય છે. પ્રેમાનંદનો ગાંવ ભાગે છે કે આ બાળક ધૃષ્ટણ્જિનો જમાઈ

મથે અને એથી પ્રધાનને કહે છે : 'હેતે પૂજવા જેવું છે પાત્ર'. આવો નિષ્કિંચન સિખારા જેવો બાળક પોતાનો સ્વામી ધાય એ તો કંટક જેવું લાગે જ પરંતુ તેના કરતાં જમાઈ ધાય એ વાતે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેવો ઘમંડી, દ્રેષી અને કપટી પ્રધાન અત્યંત ઉશ્કેરાય એ વધુ સ્વાભાવિક લાગે છે.

એવો જ એક બીજો નાનો ફેરફાર પણ ઠવિની ઝીણી સૂઝનું દર્શન કરાવે છે. મૂળમાં વેદવેદાંગ ધતુર્વિદ્યામાં પારગત થયેલા ચંદ્રહાસે સ્વપરાક્રમે આજુબાજુનો પ્રદેશ છતી કુલિંદને સ્નાધીન કર્યો. એ ઉપરથી કુલિંદને વિશ્વાસ આવ્યો કે તે રાજ્ય ચલાવવા સમર્થ છે તેથી તેના રાજ્યાભિષેક કર્યો. અહીં ઔચિત્યનો એક પ્રમ્ન ઉપસ્થિત ધાય છે. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કુલિંદના પુત્રની ખ્યાતિ સાંભળી અંદનાવતી આવે છે અને ચંદ્રહાસ તે જ પેચો બાળક એવું મનમાં નિશ્ચયપૂર્વક માનવાથી કોઈપણ ઉપાયે તેનું નિકળન કાઢવા વિચારે છે અને અગત્યના કામનું બહાનું બતાવી તે ચંદ્રહાસને કોંતલપુર મોકલે છે. બે ચંદ્રહાસ રાજ્યભિષેક હોય, એક રાજા હોય તો તેને આ પ્રમાણે કામ સોંપવામાં ઔચિત્ય ખરું ? અને રાજા ચંદ્રહાસ તે માને ખરે ? એથી પ્રેમાનંદે ચંદ્રહાસનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો નથી, અને તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નએ અગત્યના શુભ કામનું બહાનું કાઢ્યું. ત્યારે તેના હેતુ માટે શંકા પણ ઉઠાવે છે કે : 'રે મુને મોકલો છો, પણ વિચારે ભૂપ'. પરંતુ આ આશાકિત પુત્ર 'તાત તમારું' કહ્યું કરવું મારે, બે નાખો અંધારે રૂપ,' એમ પિતાની આજ્ઞા શિરોમાન્ય કરી ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો પત્ર લઈ કોંતલપુર જાય છે. આ નાનો સરખો ફેરફાર પણ કેટલી સ્વાભાવિકતા આણે છે તે નોંધપાત્ર છે.

તે જ પ્રમાણે ખંડણી ભરવા અંગેનું અને ચંદ્રહાસ વિશેની માહિની ધૃષ્ટદ્યુમ્નએ કેવી રીતે જાણી તેનું પ્રેમાનંદે કરેલું નિરૂપણ મૂળ આખ્યાયિકા અને નાકર કરતા વધુ સ્વાભાવિક, વાસ્તવિક અને પ્રતીતિકર જણાય છે. 'અશ્વમેધ'માં કુલિંદના કહેાથી ચંદ્રહાસ સેવકો

દ્વારા વાર્ષિક ખંડણી મોકલે છે, ત્યારે ને સેવકો રાજ્ય ચંદ્રહાસ ખંડણી મોકલી છે એમ કહે, એ ઉપરથી પૂછજાણ કરી ચંદ્રહાસ નિતે કુટુંબ બચતથી ધૃષ્ટિબુદ્ધિ ચંદનાચી આવે છે. નાકરના આગમનમાં કુલિંદ બને ખંડણી આપવા જનો નથી એથી તે ગુસ્સે થઈ ત્યાં આવે છે, પરંતુ એ ચંદ્રહાસ પોતાના પરાક્રમથી આજુબાજુનો પ્રદેશ હત્યો હોય તે ખંડિયા રહેવાનું સ્વીકારે નહીં જ. એથી પ્રેમાનંદનો ચંદ્રહાસ ખંડણી મોકલનો જ નથી. તેથી ધૃષ્ટિબુદ્ધિ કુલિંદનો દેશ 'નરેદ્રાટ' કરના સરકાર લઈ આવે છે. માર્ગમાં બંદીજનો મળે છે તે કુલિંદને અરવ્યમાથી પુત્ર કેવી રીતે સાંપળો તે અને તેનાં પરાક્રમ અને દાનશીલતા વર્ણવે છે. અસમત પ્રેમાનંદનો કુલિંદ નો ધૃષ્ટિબુદ્ધિના આગમનની વાત સાંભળી ધૂંજવા માંડે છે. આમ છતાં પ્રેમાનંદનું આ નિરૂપણ ઉપર બેપુ નેમ મૂળ 'અશ્વમેધ' કરતાં અને નાકર કરતાં વધુ વાસ્તવિક બન્યું છે (જુઓ ટિપ્પણ પૃ. ૧૧૩, ૧૧૪).

મૂળ અશ્વમેધ પર્વમાં તો ચંદ્રહાસ કીર્તિલપ્તુર બાય છે અને નગર બહારની વાટિકામાં મુકામ કરે છે. એ નિદ્રાધીન હોય છે ત્યાં વિષયા આવી પડેલે છે, આત્મંતુકના રૂપથી મુગ્ધ થાય છે, વસ્ત્રોમાંથી દેખાતો પત્ર બેઈ સ્ત્રીસહજ કુટુંબલને વશ થઈ તે ચૂપકીટીથી લઈ વાંચે છે, વિષતું વિષમા કરી મૂકી દે છે. મૂળ 'અશ્વમેધ'ની અથવા નાકરની વિષયા-એક સર્વકર્તાઈતાં પ્રધાનની પુત્રી નગરની વાટિકામાં એક અન્નપ્રયા પ્રવરને જુએ અને તેના ઉપર વાગી બાય, વસ્ત્રમાંથી ટાકિયા કરતો પત્ર લઈ છકછાક કરે એ અસંભવિત લાગે છે (વિગતે ચર્ચા માટે જુઓ પૃ. ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨). તેથી પ્રેમાનંદે આ પ્રસંગને પોતાની મૌલિક અને રસદર્શી પ્રતિભાથી સંસ્કાર્યો છે. કથાપ્રવાહને પણ સ્થગિત કરી દઈ તેણે વનવર્ણન કર્યું છે. (ઉપવન વર્ણનના ઔચિત્યની ચર્ચા માટે જુઓ ટિપ્પણ પૃ. ૧૨૦, ૧૨૧). આ ઉપાન સૂકું હતું. એ ચંદ્રહાસના આગમને લીધું થયું. એની પાછળ પ્રેમાનંદે દુર્ગાના શાપની એક કથા સાકળી લીધી. અદ્ભુત

રસનું નિરૂપણ કર્યું. એમાંથી શંગારમાં સંક્રમણ કર્યું અને પ્રસંગને રસનો સ્વસ્પર્શ આપી વધુ સ્વાભાવિક અને રોચક બનાવ્યો. વિષયાને દુર્વાસાના શાપ અને તેના પરિહારની માહિતી હોય, મૂકી વાડી લીલી થઈ જોઈ, પોતાનો ભાવિ સ્વામી આવશે હશે માની, વિમુગ્ધભાવે તેની શોધ કરે, તેને જોતા અભણ્યાનો, કોઈ પરદેશી પંખાડીનો નહિ પણ સ્વામી તરીકેનો આત્મીયભાવ જાણે, તેના પ્રત્યે આકર્ષાય, પત્ર જોઈ કુતૂહલવશ થાય, વિષ જોઈ આઘાત અને આશ્ચર્ય અનુભવે, 'વિષ'નું 'વિષયા' કરે એ બધું નિરૂપણ કેટલું વાસ્તવિક છતાં મધુર અને મનોરમ લાગે છે ! આ ફેરફારને કારણે જ ૧૫મા કંઠવામાંનું વિષયાનું સ્વાભાવોક્તિભર્યું મુગ્ધ નિરૂપણ શક્ય બન્યું. મૂળ 'અશ્વમેધ'માં અને નાકરમાં તો વિષયા વૃક્ષના રસમાં આખનું કાજળ મેળવી 'વિષનું' 'વિષયા' કરે છે. જ્યારે પ્રેમાનંદની વિષયા એક આખનું કાજળ ખીજી આખના આસુમાં કાલવી 'વિષયા' કરે છે. કેટલું નાજુક, નમાયું, હૃદયંગમ અને ઝગ્ગુ નિરૂપણ ! આવા ફેરફારો આખ્યાનની પ્રેમાનંદીયતા પ્રકટ કરે છે.

(જુઓ ટિપ્પણ પૃ. ૧૩૭, ૧૩૮.)

ચંદ્રહાસ અને ચંપકમાલિનીના લગ્ન સંબંધમાં મૂળ અશ્વમેધ પર્વમાં સ્વામીની વાત નથી. મૂળમાં તો ગાદવ ઋષિ કુંતલ રાજાને અરિષ્ટધ્યાય વાચી સંભળાવતા હતા તે ઉપરથી રાજાના મનમાં ભ્રમી નીકળ્યું કે તેનો અંતકાળ નજીક છે. તેથી પુત્રીના લગ્ન કરી નિશ્ચિત થવાનો તેણે વિચાર કર્યો. વિષયાના લગ્નમાં તેણે ચંદ્રહાસને જોયો હતો અને તે ગમી ગયો હતો. તેથી તેની સાથે પુત્રીના લગ્ન કરવાનું નક્કી કરી ને ચંદ્રહાસને ખેલાવી લાવવા મદનને આજ્ઞા કરે છે. નાકરના આખ્યાનમાં રાજા દર્પણમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જુએ છે, તો ને મસ્તક વિનાનું ધડ જ દેખાય છે. આનું ફળ ગાદવને પ્રજ્ઞતા તે અરિષ્ટધ્યાયમાંથી કહે છે કે તેનું

આયુધ્ય ખે દિવસનુ જ છે. તેની રાખ મદનની સલાહથી ચન્દ્રહાસ સાથે ચપકમાલિનીને પરણાવવાનો નિશ્ચય કરે છે.

આ વિષયમાં પ્રેમાનંદનુ નિરૂપણ સચુક્તિક છે. દુર્વાસાના શાપ અને પરિહારની કથા સાથે જ જેમ વિષયાનુ તેમ ચપકમાલિનીનુ લાગ્ય પણ સંકળાયેલું છે એવુ પૂર્વ સૂચન તેણે કર્યું છે. ચન્દ્રહાસને નિરખી, 'વિષ'નું 'વિષયા' કરી વિષયા સખીઓને જઈ મળી ત્યારે ચપકમાલિની તે કયા ગઈ હતી તે વિશે તેની ઉલટ તપાસ કરે છે ત્યારે ખોટા બહાના ન ચાલતા વિષયા ચપકમાલિનીને બાજુએ લઈ જઈ સાનમા સમજાવતા કહે છે: 'તારે મારે એક સ્નામી છે.' વિષયાનું લગ્ન થઈ ગયું અને પોતે કુંવારી રહી ગઈ તેથી ચપકમાલિની પણ વિહ્વળ થાય છે અને તે 'વિષયાના વરને' વરના વિચારે છે અને તે કાર્યમા 'મૂઠ્ઠી મનની લાજ', મદનની સહાય માગે છે. યોગાનુયોગ કુંતલ રાજને પણ તે રાત્રે અનિષ્ટ સ્વપ્ન આવે છે. ગાલવને સ્વપ્નનુ ફળ પૂછતા તે છદ્દે માસે ગળતું મગલ જણાવે છે. રાજને મનમા એક મોટું દુ.ખ છે કે 'મેં દશ વર્ષ લગી પુત્રીને, ન ખોળ્યો જમાઈ છ'. (અર્થાં માટે ટિપ્પણ પૃ. ૧૭૧, ૧૭૨.) એથી તે પણ ચપકમાલિનીને પરણાવવા મદનને ભલામણ કરે છે. અને મદન તરત જ ચોકકું જાકવી દે છે. ધૂષ્ટબુદ્ધિ ચિડવાતો હોય તે કાર્ય કરવા ગાલવ તો હમેશા તૈયાર જ હોય! આ ઉપરથી બેઈ શકાશે કે મૂળ 'અશ્વમેધ' અને નાકરના નિરૂપણ કરતા પ્રેમાનંદનુ આ નિરૂપણ કેટલું રસલક્ષી અને સચુક્તિક છે.

છલ્લો પ્રેમાનંદી ફેરફાર તે મદન અને ધૂષ્ટબુદ્ધિને જીવતહાનનો. મૂળમા તો અંખિઠા પ્રસન્ન થાય છે અને ધર્મેને સંજીવન કરે છે. પરંતુ પ્રેમાનંદે તો ચન્દ્રહાસની લકિતનો મહિમા દર્શાવવા, નળાખ્યાનમા કર્યું છે તેમ અંખિઠા અને વિષ્ણુને લકત માટે ખેંચતાણુ અને પરસ્પર હુંસાતુસી કૃત્તા દર્શાવી નિકુષ્ટ કોટિએ ઉતાર્યાં છે. એ દ્વારા હાસ્ય નિષ્પન્ન કરનાનુ અને ચન્દ્રહાસની

ભક્તિનો મહિમા દર્શાવવાનું એમ જો કાર્યો નેણે સાધ્યા છે. અહીં નળાખ્યાનનો જ કવિ જણાય છે. ચંદ્રહાસ આખ્યાનમાં આ પ્રકારનું નિરૂપણ લોકોને રુચ્યુ હશે, એથી નળાખ્યાનમાં દેવોને પણ કાટિએ ઉતારવાને તો પ્રેમાનંદ પ્રોત્સાહિત નહિ થયો હોય !

એક બીજો નાનો એવો ફેરફાર પણ નોધાયે. મૂળમાં તો ચંદ્રહાસનો મહિમા સામળ્યા છતાં અર્જુનને તેની સાથે યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહવાળો દર્શાવ્યો છે. પ્રેમાનંદને લાગ્યુ હશે : આ એક કૃષ્ણસખા (અર્જુન) બીજા કૃષ્ણસખા (ચંદ્રહાસે શાલિગ્રામ સાથે સખ્યલાવ કેળવ્યો હતો) સાથે યુદ્ધ કરે ! એથી પ્રેમાનંદનો અર્જુન તો પહેલેથી યુદ્ધ ન કરવાના વિચારનો છે :

સ્વામી, સાલુ સાથે યુદ્ધ કરતા, આપણને લાગે ખોડ.

૨ વસ્તુગૂંથણી :

મૂળ અશ્વમેધ પર્વમાની આખ્યાયિકામાં પ્રેમાનંદે કરેલા ફેરફારો કેટલા સપુષ્ટિકે, સપ્રયોજન અને વસ્તુને ઉપકારક હતા તે આપણે જોયું. મૂળ વસ્તુને આત્મસાત્ કરી, તેમાં ફેરફારો કરી, થોડા રીતે મકારી, આવશ્યકે લાગે ત્યાં ઉમેરણો કરી વસ્તુને સ્નાત્ અને રસાળ બનાવી અલિનવ અને મનોરમ વાર્તાસ્વરૂપ આપવાની પ્રેમાનંદની હૃદય પામતી પ્રતિભાનું દર્શન તેની વસ્તુગૂંથણીમાં થાય છે.

આગલમાં ‘અંશ આલતો ધામ’ અને નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થાય એ હેતુથી ગણપતિ, સરસ્વતી અને ગુરુનું સ્મરણ કરી કવિએ વસ્તુ-પ્રવેશ કર્યો છે. પાડવોના અશ્વમેધ યજ્ઞનો ઘોડો ચંદ્રહાસના નગર આગળ આવે છે અને તેના પુત્રો તેને પકડી લઈ જાય છે. રાપ અને વિપાદયુક્ત અર્જુનને કૃષ્ણના કહેવાથી નારદ ચંદ્રહાસનો મહિમા વર્ણવતી આખ્યાયિકા કહી સમજાવે છે.

સુધાર્મિકને શંકરના વરથી અલાગ્યવથા પુત્ર કઈ રીતે પ્રાપ્ત

થયો, તેને કાગળે કેની આપત્તિ આવી પડી, નિગધાગ બાળક કઈ રીતે જિજ્ઞાસો તેનું નિરૂપણ કરી, આ બાળક પ્રત્યે દાસી અને તેના મત્તુ પછી પટોશીઓની વત્સલતાનું નિરૂપણ કર્યા પછી નીલ કંઠવાના ઉત્તરાર્ધમાં ધૂળગુહિ અને ગાનનું પ્રથમ ઘર્ષણ આલેખ્યું છે 'આ બાળક તારો જમાઈ થશે' એવા ભવિષ્ય કથનથી રોષે ભાગ્યેલો ધમંડી ધૂળગુહિ કઈ રીતે 'મુનિ માનને માગેને' કાઢે છે, તેનું નિરૂપણ કરી પ્રેમાનંદે હાસ્ય નિષ્પન્ન કર્યું છે 'મારી પુત્રીને અમર હરે, કેમ પગલે સિદ્ધક બાળ' એવા ધૂળગુહિના ધમંડી વચન સાથે આખ્યાનનું વસ્તુ ગતિ પકડે છે તેની આસાથી ચાડાળો બાળકની હત્યા કરવા અઠગ્યમાં લઈ જાય છે ત્યાં પ્રભાતે વહારે ધાવા પ્રભુને જેવી પ્રાર્થના કરી હતી તેની આગતભરી નાથી ॥ ચંદ્રહાસના મુખમાં મૂકવાની તક કવિ ચક્રપી લે છે (ટિપ્પણ પૃ ૮૫) ચાડાળના ઉદયમાં હરિ વસે છે અને નિશાની તરીકે કેવળ તેની છત્રી આગળી કાપી છોડી દે છે

નિ સત્તાન કુલિંદ રાજ આ અરઘ્યમાં મૃગયાએ આનતા નેને પુન મળે છે, નિરાધાર બાળકને પિતા સાપડે છે ભક્ત બાળક ચંદ્રહાસ ઐહિક જ્ઞાન કરતા પ્રભુ ॥ જ્ઞાનને સાચું ગણે છે, એવી ભાગવતના પ્રહલાદની જેમ તે પૃથુ પોતાના સહાધ્યાયીઓને હાંપી નામનો જ ઉપદેશ આપે છે નાકરનું અનુકરણ કરી પ્રેમાનંદે અહીં જ્ઞાનકંઠો મૂક્યો છે નાકરનો જ્ઞાનકંઠો પ્રમાણમાં દુર્બોધ છે પ્રેમાનંદના જ્ઞાનકંઠાની ૧૫, ૧૬, ૧૭ કડીનો અર્થ કંઈક દુર્ગમ લાગે, પરંતુ સમગ્ર દષ્ટિએ ભેતા સગળ છે મધ્યકાળના સમાજને માટે દરેક ભક્ત બાળપણમાં જ્ઞાનકંઠો લાલે જ એ પ્રકારનું નિરૂપણ પરંપરાગત અને અનિવાર્ય નહિ તોય આશ્ચર્યક જણાયું હશે

આધ્યાત્મિક વલણ છતાં પ્રાપ્ત ઐહિક કર્મો પ્રત્યે ચંદ્રહાસ ઉદાસીન નથી અને સ્વપરાક્રમે આજુબાજુના પ્રદેશો જીતી કુલિંદને સમર્પે છે ચંદ્રહાસની ખ્યાતિ અને કુલિંદને કેના સંબોધના નેની

પ્રાપ્તિ થઈ ને બંદીબંધો પાસેથી સ્થાંભળી પોતે મારી નખાવેલ માન્યો હતો. તે બાળક જીવતો છે અને ગાલવનું વચન સાચું પડશે એ ભયે કપટ હિપાયે તેનું નિકંદન કાઢવા નિશ્ચય કરી, તે કુલિંદનો મહેમાન થાય છે. કુલિંદનું આતિથ્ય માણતાં અગત્યના કામ મિશે પુત્ર મદનને ગુપ્ત પત્ર મોકલવા એક ચંદ્રહાસને જ તે વિશ્વાસપાત્ર ગણે છે. સરસ હૃદયનો કુલિંદ તો ભોળવાઈ બીધ છે. ચંદ્રહાસને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના હેતુ માટે શંકા આવે છે, પરંતુ તે પિતા અધારા દ્રુપદમાં નામો તો પણ વિશેષ ન કરે એવો આજ્ઞાંક્તિ પુત્ર હતો તેથી કુંતલપુર તરફ પ્રયાણ કરે છે.

અહીં પ્રેમાનંદે પુત્રને વિદાય આપતી વેળા મેધાવિનીનું-એક માતાનું નિરૂપણ કર્યું છે. અહીં પુત્ર પરણીને આવે એવી અભિલાષા ગાખવી એ અપ્રસ્તુત લાગે છે. આવી રીતે ક્યારેક અપ્રસ્તુતતા આવી જવા છતાં કવિ માનવહૃદયના ભાવને, તેની સનાતન આકાંક્ષાઓને નિરૂપવાની એક પણ તક જવા ન દેવી એવા નિશ્ચયવાળા જણાય છે. ઘરમાં પુત્રવધૂ સાથે પુત્ર આનંદ કિશોર કરે, ‘જી જી’ કરી પોતાનો પશ્ચો ભોલે પુત્રવધૂ હિપાડી લે એવી આકાંક્ષા સેવતી સનાતન માતાનું આરોપણ મેધાવિનીના પાત્રમાં કવિએ કર્યું છે. આ નિરૂપણ એની પછી ૧૯ મા કડવામાં નિરૂપાયેલ વિલાપને-કરુણના નિરૂપણને શક્ય બનાવવા અને અદૃષ્ટની પ્રબળતા દર્શાવવા કર્યું છે (ટિપ્પણ પૃ. ૧૧૮).

ચંદ્રહાસ કુંતલપુર પહોંચે છે. નગર બહારની વાટિકામાં આરામ માટે મુકામ કરે છે. આ તક ઝડપી લઈ કવિ નેનું વર્ણન કરવા મડી પડે છે. આ વર્ણન અહીં વાર્તા પ્રવાહને સ્થગિત કરી દે છે એમ લાગવાનો સંભવ છે. ‘નળાખ્યાન’માં આવું જ વનવર્ણન આવે છે તેને વિશે શ્રી મુનશી આદિ વિવેચકોએ ચર્ચા ઉપસ્થિત કરી હતી. ને ચર્ચા કંઈક અંશે અહીં પણ પ્રસ્તુત ગણાય. આવાં વર્ણનો કરતા પ્રેમાનંદ અને અન્ય આખ્યાનકારો પણ વૃક્ષવેલીઓની

એક સવિસ્તર જંગલખાતાના દીપ જેવી ચાલી આપી દે છે. એનો ઉદ્દેશ આ. આનંદશંકરના મને જંગલની લયાનકતા દર્શાવવાનો હશે. 'નળાખ્યાન'માં વનવર્ણન સપ્રયોજન છે કે નહિ તેની ચર્ચા અહીં અપ્રસ્તુત છે. પરંતુ આ આખ્યાનના સંદર્ભમાં અહીં આપેલું ઉપવનવર્ણન સર્વથા અપ્રસ્તુત અથવા નિર્દોષ નથી. ચન્દ્રહાસ આવતાં જ સૂકા વાડી નવપલ્લવિત થઈ જાય છે તેથી તે ઉપવનની વનસ્પતિસમૃદ્ધિનું વર્ણન કરવું પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપવનની સાથે દુર્વાસાના શાપની અને તેના પરિહારની કથા પ્રેમાનંદે સાંકળી છે. તે વિના ચન્દ્રહાસને બેતાં વિષયાનું વર્તન મૂળ અશ્વમેધ પર્વમાં અને નાકરના આખ્યાનમાં જેવું અસ્વાભાવિક, અપ્રતીતિકર, એક કુલિન કન્યાને ન શોભે એવું છે તેવું જ બનવા સંભવ છે. પ્રેમાનંદે તે આ ચારુ મુખ્યાના વર્તનને સ્વાભાવિક, કુલીનતાને માટે દેવ રૂપ ન થાય તેવું નિરૂપવા છાછે છે. એ માટે દુર્વાસાના શાપ અને તેના પરિહારની કથા તેણે ઉપજાવી, તે માટે નવપલ્લવિત ઉપવનનું વર્ણન પણ આવશ્યક બન્યું. આમ ઉપવન વર્ણન અને દુર્વાસાના શાપ-પરિહારની અદ્ભુત રસપોષક કથા સપ્રયોજન, સપ્રકૃતિક અને અમકૃતિ માટે ઉપકારક છે (ટિપ્પણ પૃ. ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨).

ધૃત્વૃજિની પુત્રી વિષયા, ચંપકમાલિની અને અન્ય સખાઓની ઉપવનમાંની જલકીડાનું વર્ણન પ્રેમાનંદે કરે છે. આજ સુધી સુકા રહેલા ઉપવનને નવપલ્લવિત થયેલું બોઈ વિષયાને દુર્વાસાના શાપના પરિહારની વાત યાદ આવે છે, અને પોતાનો ભાવિ સ્વામી આવ્યો હશે એવી અજ્ઞા સાથે તેની શોધ આદરે છે. ચન્દ્રહાસને સૂનેલો બોઈ ચૂપડાથી નેની પાસે જાય છે. અશ્વ અવાજ ન કરે માટે તેને તેમ ન કરવા પ્રાર્થે છે, પોતાના આસથી ન બળે માટે જીએ જાસે તેની પાસે બેસી, ઓઢેલી પિછોડી દૂર કરી તેને નખશિખ નિરખે છે, અંગરખાના કસે ખાંધેલો પત્ર લઈ, આવા કૂટડા યુવાનને વિષ આપવાનું પિતાએ લખેલું વાંચી આઘાત

અનુભવી, એક આંખનું આંસુ અને બીજી આંખનું કાજળ કાલવી 'વિપ'નું 'વિપયા' કરી પિતાની ભૂલ સુધારે છે. વિપયાના સંચારનું સ્વાભાવોદ્ધતભયુ નિરૂપણ, ચિત્રાત્મકતા અને સુકુમાર ઠંડપના તથા ઋણુ હૃદયસ્થાવના આલેખનને લીધે આ ઠંડવું અનેક રીતે આ આખ્યાનનું અગ્ર કડવું ઠરે છે. (૧૫મા ઠંડવાનું ટિપ્પણ પૃ. ૧૨૯ થી ૧૩૮.)

તે એકાદી ક્યાં ગઈ હતી તેવા સખીઓના અનેક પ્રમોદા કિતરમાં પ્રિયદર્શનની વાત છુપાવવા વિપયા પોપટ બેવાનું યોદ્ધા અને તદન અપ્રતીતિકર બહાનું બતાવે છે. પ્રિયના પ્રથમ ઔર્ધ્વદર્શને મુગ્ધાને ચટતો શ્વાસ અને પરસ્પેશ ચંપકમાલિનીના મનમાં પ્રિયરમણ-જન્યમનની શંકા ઉપસ્થિત કરે છે. વધુ ચક્રચાર થશે એ ભયે વિપયા ચંપકમાલિનીને બાજુએ બેસાડી સાનમાં સૂચવી દે છે કે તારે ને મારે એક જ સ્વામી છે. ચંદ્રહાસ ચંપકમાલિની સાથે પણ પરણવાનો છે એનું પૂર્વસૂચન કવિએ અહીં ખૂબીથી કરી દીધું છે.

જન્યત થતાં ચંદ્રહાસ મદનને મળી ધૂંટણુજિનો પત્ર આપે છે. અને પત્રમાંની 'આજ્ઞા'ને શિરોમાન્ય કરી મદન ગાલવને બેસાડી મુદ્દત બેસડાવે છે. ગાલવ તાત્કાલિક મુદ્દત આપી પોને ભાખેલું ભવિષ્ય સાચું પાડવાની તક ઝડપી લે છે. વિધિપુરઃસર લગ્ન થાય છે. એ પ્રસંગ ઝડપી લઈ પ્રેમાનંદ સમકાલીન યજ્ઞરાત્રી સામાજિક લગ્નરૂઢિઓનું આલેખન કરે છે.

આમ ધૂંટણુજિની કષ્ટયુક્તિ કેવી રીતે નિષ્ફળ ગઈ ને દર્શાવી પ્રેમાનંદ ઓતાઓને ફરી કુલિંદના નગરમાં લાવે છે. ધૂંટણુજિએ ચંદ્રહાસને કૌંતલપુર મોકલી કુલિંદને પદબ્રષ્ટ કર્યો અને રાણી સાથે કેદ કર્યો. કુલિંદ અને મેધાવિની પોતાના સંકટ કરતાં પુત્રના ભાવિ વિશે વધારે શંકાશીલ બને છે. આ પ્રસંગે મેધાવિનીનો વિલાપ મૂકી કવિએ ઠરુણું-ઠરુણવાત્સલ્યનું નિરૂપણ કર્યું છે. રસના સ્વામી

પ્રેમાનંદે પુત્ર પરણીને ઘેર આવે, પુત્રવધૂ ‘જી’ કહી નેનો પક્યો બાલ ઉપાડી લે એવી અસિલાપાની દારણુ વિફલતાનું નિરૂપણ કરી ઠરુણની પરાકાષ્ઠા સાધી છે (ટિપ્પણ પૃ. ૧૪૯). રાણીના વિલાપની પડખે કુલિંદ કર્મફલની માન્યતામાં સમાધાન શોધે છે, તેનું નિરૂપણ કરી કવિ પોતાની અને સમકાલીન સમાજની કર્મફલમાંની અજ્ઞા વ્યક્ત કરી બચે છે. ‘સુદામા ચરિત’માં પણ સુદામાને નેની પત્ની બાળકોની સ્થિતિ સહન ન થઈ શકવાથી મિત્રને ત્યાં બચવા જવા કાઠકલ્પદી કરે છે ત્યારે પ્રેમાનંદનો સુદામા પણ કર્મફલની જ વાત કરે છે ને!

કુલિંદને કેદ કરી ધૃષ્ટ્યુજિ કૃંતલપુર જઈ રહ્યો છે ત્યાં માર્ગમાં વિપયાના લક્ષમાંથી પાછા ફરતા ખંદીજનો, બ્રાહ્મણો વગેરે મળે છે અને આવે જમાઈ મેગવવા માટે વધાઈ આપે છે, મેધાવિનીના વિલાપના ઠરુણમાંથી, પોતાના આચાર્યપદે વિપયા ચંદ્રહાસનું લક્ષ કેતું નિર્ણય રીતે સંપન્ન થયું તેની વાત કરી ધૃષ્ટ્યુજિને ચીડવતા ગાલવનુ અને કપટયુક્તિની નિષ્ફળતાને ક્ષીણે રાતાપીળા થતાં ધૃષ્ટ્યુજિનું નિરૂપણ કરી કવિએ હાસ્યમાં સંક્રમણ કર્યું છે. લોકરુચિને સંતોષવા પ્રેમાનંદે ગાલવને ઋષિની કક્ષાએથી સામાન્ય ઠગિયાદલાલ જેવા બ્રાહ્મણની કક્ષાએ ડિટારી પાડ્યો છે.

ચંદ્રહાસ સાથે વિપમાનું લક્ષ ધૃષ્ટ્યુજિ સ્વપ્ને પણ સ્ત્રીકારી શકે નો નથી. પ્રેમાનંદે આ પાત્રને પૂરેપૂરો ખલ અને ધૃષ્ટ બતાવ્યો છે. કુલિંદ અને મેધાવિનીને કેદી અવસ્થામાં લે તે પોતાને નગર લઈ બચે તો ચંદ્રહાસ સાથે ઉઘાડા સંઘર્ષમાં આવતું પડે અને જમાઈની ઠત્યા કરવાનો લોકોપવાદ આવે. પુત્રીને વિધવા કરતાં જરાયે ન ખંચકાય એવો ધૃષ્ટ્યુજિ જમાઈને કપટયુક્તિથી દૂર કરવા વિચારી કુલિંદ અને મેધાવિનીને મુક્ત કરી દે છે, પણ મદન ઉપર રોષ કાઢ્યા વિના રહી શકે નો નથી. ‘ને’ સત્તુ કામો લતમાત્ર’ જેવું મ્લેચવાક્ય થોડું મદન અને અન્ય લોકો બીજું કારણ પડાવે છે

એવું નિરૂપણ કવિએ યુક્તિપૂર્વક કર્યું છે. પર વાંચ્યા પછી એમાં પુત્રનો દોષ નથી એમ જાણી એ બીજા કારણને બહારથી ને સમર્થ છે, પણ મનમાંના નિશ્ચયને દઢ કરે છે.

ચંદ્રહાસ તે જ પેલો બાળક એ કદાચ ગાલવને ખબર નહીં હોય એમ ધારી તેનું વચન મિથ્યા થયું છે એવું મ્હેણું પણ પ્રધાન મારી લે છે. ત્યારે ચંદ્રહાસ એ સાંભળી ક્ષોભ અનુભવવા છતાં નીચું બેઠું ખામોશી રાખે છે. પરંતુ ગાલવ ને સહન કરી શકતો નથી અને બ્રાહ્મણનું વચન કેવું અટલ હોય છે તે દાખલાઓ સાથે જણાવે છે. વાત ઉઘાડી પડી જશે એ ભયે છાબીલો પડેલો પ્રધાન વાત ટાળે છે. પણ મનમાં ડંખ રાખી જમાઈ પ્રત્યે બહારથી ઉમળકો બતાવી, કુળરિવાજનું બહાનું બતાવી મધરાત્રે અંબિકાના મંદિરે પૂજા કરવા મોકલી નેની પાછળ નેને મારી નાખવા ચાંડાળોને યોગ્ય છે.

બીજી તરફ કુંતલનરેશને દુઃસ્વપ્ન આવ્યું અને છ માસમા તેનું મરણ થશે એવું તેનું ફળ ગાલવે જણાવ્યું. દશ વર્ષની પુત્રી માટે જમાઈ ન બોલ્યો એ ચિંતાએ તે વ્યથિત હતો. સમકાલીન મનોહશાનું પણ નિરૂપણ સાથે સાથે પ્રેમાનંદે કરી લીધું. ચંપકમાલિનીને પણ વિપયા પરણી ગઈ અને પોતે રહી ગઈ તેનું મનદુઃખ છે. ચંદ્રહાસને જ પરણવાનો (વિપયાએ નેને કહ્યું) હતું કે તે બન્નેનો પતિ સમાન છે) નિર્ધાર કરી તે મદનની સહાય માગે છે. ગજાએ પણ ચંપકમાલિનીને પગલાવવાનું મદનને સોંપ્યું હતું તથા મદન ગાલવને બોલાવી તાત્કાલિક લગ્ન ગોઠવી ચંદ્રહાસને નેડવા લાય છે. મધરાત્રે ચંદ્રહાસને મંદિરે પૂજા કરવા જતો બેઠો નેને કપટની ગંધ આવે છે છતાં ને ચંદ્રહાસને રાજમહેલ મોકલી પોતે મંદિર લાય છે અને પિતાના મોકલેલા ચાંડાળોના ખડ્ગનો યોગ થઈ પડે છે.

રાજમહેલમા ચંપકમાલિની અને ચંદ્રહાસનાં લગ્ન સંપન્ન થતા ચંદ્રહાસ ધુન્તજીજીને નેડાવી મગાવે છે. ‘આપણા રાજમાં શું ખાઈ ગયો છે, તે સર્વે લીજે કંઝેડી જી’ એ ચંદ્રહાસનું કથન ધુન્તજીજી

માટે ન હતું છતાં ગાલવ ધૃષ્ટદ્યુમ્નિને 'નામું લેખું ચોખું કરવા' તેડી લાવે છે અને ત્યાં પ્રેમાનંદ હાસ્યની લહેર ફરકાવી જાય છે. ચંદ્રહાસને રાજકન્યા અને રાજપાટ ખન્ને મળ્યાં જોઈ પ્રધાનને નમ્રશિખ આગ લાગે છે. તેને બદલે પુત્ર મંદિરે ગયો જાણી સત્વર તે ત્યાં દોડી જાય છે. પુત્રના દેહના કટકા બોઈ દુરમન પણ દ્રવી જાય તેવો વિલાપ પ્રેમાનંદે આ પ્રસંગે મૂક્યો છે. 'હાથના કયાં દેયે વાગ્યાં' જેવી સ્થિતિ થવાથી તે મંદિરના થાંભલા સાથે માથુ પછાડી આત્મચાત કરે છે. ચંદ્રહાસને સમાચાર મળતાં તે પણ ચોતાતુ બલિદાન આપવા તૈયાર થાય છે. વિષ્ણુ અને અંબિકા ખન્ને ત્યાં પ્રકટ થાય છે. ભક્ત માટે જે દેવો વચ્ચે ઐશ્વર્ય કરાવી પ્રેમાનંદે તેમની વિડંબના કરી છે એમ ન કહી શકાય. અહીં નો તે ભક્તનો મહિમા વધારવા ઇચ્છે છે. એ માટે આ પ્રકારનું નિરૂપણ તેને યોગ્ય લાગ્યું. નળાખ્યાનમાં દેવોની વિડંબના લાગે છે કારણ ત્યાં આતુ નિમિત્ત ન હતું. હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવાનો હેતુ ત્યાં અને અહીં પણ છે એ નો સ્વીકારતું જોઈએ. દેવકૃપાએ ધૃષ્ટદ્યુમ્નિ અને મદન ખન્ને પુનર્જીવન મેળવે છે.

આ પ્રમાણે ચંદ્રહાસનું આખ્યાન કહી સમજાવી નારદ તેની ફલશ્રુતિ છેલ્લા કંડવાની ૧૯ અને ૧૭મી કડીમાં કહે છે.

આ કથા નારદ પૂરી કરે છે ત્યાં ચંદ્રહાસ પોતે ખન્ને પુત્રો સાથે અશ્વ લઇને આવે છે. હરિ જેની સાથે છે એવા અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવાની તેની ઇચ્છા નથી. અર્જુન પણ કૃષ્ણભક્ત સાથે યુદ્ધ કરવામાં વિવેકબુદ્ધિની ખોડ સમજે છે. ચંદ્રહાસ અશ્વમેધના અશ્વના વક્ષણ અર્થે તેમની સાથે જાય છે. આમ પહેલા કંડવા સાથે છેલ્લા કંડવાનું અનુસંધાન મેળવી અંતે પ્રેમાનંદ આખ્યાનની રચના સંવત જણાવી પોતાનો સ્વરૂપ પરિચય આપી ઉપસંહાર કરે છે.

સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રેમાનંદના પ્રારંભકાળના આ આખ્યાનની વસ્તુસકલતા સુસ્થિર છે, એમાંની પ્રસંગનિયોજના સપ્રયોજન થઈ

છે, મૂળ કથામાં કરેલા ફેરફારો સહેતુકે અને રસપોષક છે પ્રારંભકાળની કેટલીક કચાશ છે, ક્ષતિઓ છે (જેની ચર્ચા આગળ કરી છે) તે એટલી નજીવી છે કે આ આખ્યાનથી કવિને મળેના યશને ઝાઝપ લગાડતી નથી.

૩ રમનિરૂપણ.

પ્રેમાનંદ ગ્સનો સ્વામી છે ગ્મની બાળતમા કોઈ પણ ગુજરાતી કવિ એના પેગડામાં પગ ધાલે એવો નથી એવું નવલગમનું વિધાન તથ્યવિહોણું નથી ગ્સનો અરુણસિત પ્રસાદ, ગ્સનું વૈવિધ્ય બીજા આખ્યાનકારોની તુલનામાં આ કવિમાં વિસિદ્ધ છે એના બધા આખ્યાનોનો સમગ્ર શૃંગે અભ્યાસ કરીએ તો ગ્સસમાધિમાં છીંકા થઈ જઈએ પ્રેમાનંદ સંસ્કૃત કાવ્ય સાહિત્યનો નો કંઈક અત્યાસી હતો. પરંતુ કાવ્યશાસ્ત્ર-ગ્સમીમાસાનો અભ્યાસી હશે કે કેમ તે પ્રશ્ન. ગ્સ વિશે ભરતની આખ્યા કે અભિનવ ગુપ્તાદિની ચર્ચાનું પરિશીલન તેણે કદાચ કર્તું નહિ હોય આ પ્રકારનું ગ્સનિરૂપણ ગ્સમીમાસાના શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વિના થઈ જ ન શકે એમ ન કહી શકાય સંસ્કૃત સાહિત્યનો સામાન્ય પરિચય ઉપગત પુરોગામી કવિઓએ કરેના આછા ગ્સનિરૂપણનું અવલોકન અને વિચક્ષણ પ્રતિભાનો સમન્વય પ્રેમાનંદમાં થયો ભાસે છે ભગ્ને નવ ગ્સ ગણાવ્યા પછી ભક્તિ અને વાત્સલ્યને પણ રસ તરીકે ભગ્નના કેટલાક અનુગામી મીમાસકો ઉલ્લખનીય ગણે છે પ્રમાણે ભગ્નતત્ત્વે ગ્સનું નિરૂપણ ઠકુ છે એ તો નિશક છે એક કરતા વધુ ગ્સને બહેવાવી ભાવકોને રસમાં તે પરિવર્ણવિત કરી દે છે 'નળાખ્યાન'માં પ્રધાન શ્લોક અને કરુણ સાથે હાસ્ય, અદ્ભુત જેવા ઉપકાંડ ગ્સ છે 'ગણેશ'માં પ્રધાન વીર અને કરુણ, અદ્ભુત, બીભત્સ જેવા પૂંક ગ્સ છે 'કુવગ્નપાર્શ્વ' મામેરું 'મા પ્રધાન ભક્તિ, અને હાસ્ય, કરુણ અદ્ભુત જેવા સહાયક ગ્સ છે 'અભિમન્યુ આખ્યાન'માં વીર ગ્સ પ્રધાન અને શ્લોક, કરુણ

જેવા પૂરક રસ એને વધારે સ્વાદુ બનાવે છે. 'ઓખાહરણ'માં શંગાર પ્રધાન અને વીર જેવા ઝીણુ રસ આખ્યાનને રસિક બનાવે છે. 'સુદામા ચરિત'માં ભક્તિ, હાસ્ય, ઠરુણ, શાંત અને અદ્ભુતનો સીલાવિસ્તાર છે. 'દશમસ્કંધ'માં શંગાર, ઠરુણ, ભક્તિ, વાત્સલ્ય, હાસ્ય વગેરે રસની છાજ જોડે છે. એકે રસ એવો નથી જે પ્રેમાનંદના આલેખનમાંથી છટકી શક્યો હોય ! એનાં ભક્ત ચરિત્રોમાં સ્વભાવિક રીતે ભક્તિનું નિરૂપણ-તેનું મહિમાગાન પ્રધાન રહે છે. 'ચન્દ્રહાસ આખ્યાન' તેનું સ્વરૂપ હિદાહરણ છે. ભરતના નવ રસના ચોક્કડામાં ખંધાર્ય ન રહીએ અને અનુગામી મીમાંસકોના મને ભક્તિ અને વાત્સલ્યને પણ રસ તરીકે સ્વીકારીએ નો આ આખ્યાનનો પ્રધાન રસ ભક્તિ ગણાય. અહીં આરંભથી અંત સુધી ભક્તિનું અસ્ખલિત રસનિરૂપણ છે જ.

ખીજ દૃષ્ટિએ બોધ એ તો ભક્તિ એ પ્રધાન નિરૂપણ વિષય છે, અને ઠરુણ રસ પણ આરંભથી અંત સુધી પ્રધાનતા ભોગવે છે.

આરંભમાં જ બાળકની નિરાધારતા, દાસીનું મૃત્યુ ઠરુણ નિષ્પત્ત કરે છે. ખીજ કડવામાં પાડોશીએ આવી બાળકની આસના-વાસના કરે છે, ત્યારે 'ઓ આવી જનેતા તારી, ગઈ છે પાછી ભરવા' જેવાં વાક્યો ઠરુણની માત્રા વધારે છે. ચાંડાળો બાળકની હત્યા કરવા નેને પનમાં લઈ લાય છે ત્યારે તેની પ્રાર્થનામાં પણ ઠરુણ છે :

શુન્ન શયન કાકું હો શ્યામજી, પ્રભુ ગરડાણક;
ભગીને વેગે આવજો, દુઃખ પશ્યુ છે પ્રોહ.

x

x

ચતુર્ભૂજ તમો ચિત્તમાં ચિતવીને દુઃખ બેય;
તમ વિના રસોક્ત્યમાં, નથી મારે કોય,

x

x

મૃત્યુ પાન મહારા હાથમાં. ચાંડાળ હાથે ચઢિયો.

જેવી પક્ષિઓમાં કરુણ ઉત્કટ થતો જાય છે અને,

હું મર્ણુ પામ્યો હો માહાવજી, 'મારો' કાણ કહેશે ?

મોટું દુઃખ મારા મન વિષે, મારો સખો લહેશે.

એ પક્ષિઓમાં ભક્ત હૃદયના કરુણની પરાક્રા સધાય છે, પોતાના જીવની હાનિ નહિ પણ પછી 'આ મારો ભક્ત છે' એવું પ્રભુ કોને માટે કહી શકશે એવું મોટું દુઃખ ભક્તહૃદયને છે.

ચંદ્રહાસને પણ સર્વ મઠનની પાસે મોકલ્યો અને ધૃત્યુજિએ કુલિંઠ તથા મેધાવિનીને કેવે કર્યાં ત્યારે કરુણ નિષ્પન્ન થાય છે:

રાજા રાણી જાંધિયાને, હવે તે હાહાકાર રે,

મમર્કિકર સરખા સેવક પાપી, કરતા પાકુના મહાર રે.

મસ્તક તે મુગટ વહેણું કીધું, વિખેયાં તેના વાળ રે;

કાંટા તે વાગે પાગ વિષે, ભૂમિ પડે ભૂપાળ રે.

સોટા વાગે, ધૂળ ઢાંચે, જેની ચંપકવર્ણી પાની રે;

રોજાઈ ધોળાઈ ને ચતુરા, જે મહારાજાની માની રે.

અથવા

તીવ્ર તાપ તે નેને લાગે, તેણે અકળાવે પ્રાણી રે;

વાટે ચાલતાં ચર્ચિ થાકે, પણ સેવક હાંડે તાણી રે.

×

×

કાંટા તે પડે કંઠ વિષે, પ્રેમહા માગે પાણી રે."

અહીં કરુણ તો છે જ. પણ તેની ઉત્કટતા અહીં સધાય છે :

મોટું દુઃખ એ મન વિષે, પુત્ર પરણી ઘેર ન આવ્યો રે,

દીપક સરખી દીપતી વહેલે, વહુવર ન લાવ્યો રે.

પુત્ર સાથે કુળવધુ ને, લાડકોડે ચરે ઢરીયાં રે,

આદર કરીને અન્ન પીરસુ, દેખી કંદે મારાં હૈયાં રે.

હાક મારતાં 'જી જી' કહીને, ઉત્તર આગે વહુ રે;

તે સુખ તો મેં કાંઈયે ન દીઠું, કેમ પેરે રેતી રહું રે.

પોતાના દુ ખ કરતા પુત્રવધૂનું સુખ મેળવવાની એક માતાની અલિસાવાની નિષ્ફળતાની દારુણ વ્યથાને નિરૂપી કવિ કરુણને વધુ ઘેરો બનાવે છે. કુલિદ કર્મફળની વાત કરી રાણીના મનનું સમાધાન કરતા પ્રયાસ કરે છે, પરંતુ તેથી કરુણ હળવો થતો નથી. આખા કંઠવામાં અને વિશેષ કરી,

કાક ઉછેરે કોકિલા બાળને અહો કામિની !
વય પામ્યે જીડી જાય ! બોળી ભામિની !
તેમ કુવર કોકિલનું બચુ, અહો કામિની !
કાક આપણુ માતપિતાય, બોળી ભામિની !

અથવા—

આપણુ સૂકા લાકડા, કહું કામિની !
હવે ઘટે હતાશન, બોળી ભામિની !

જેવી પંક્તિઓમાં ‘અહો કામિની, અહો ભામિની’ શબ્દોની પુનરુક્તિ કરુણને વધુને વધુ ઘેરો બનાવે છે.

તે જ પ્રમાણે પોતાની જ કપટયુક્તિનો ભોગ મદન બને છે અને ચાહાણને હાથે ઠપાઈ મરે છે, તે સમયનો ધ્રુષ્ટબુદ્ધિનો વિલાપ આ આખ્યાનમાં કરુણના જે ત્રણેક પ્રસંગો છે તેમાં સૌથી વધુ ઉત્કટ અને ઘેરો કરુણ નિષ્પન્ન કરે છે. આટઆટલી કપટયુક્તિ છતાં ધ્રુષ્ટબુદ્ધિ નિષ્ફળ ગયો અને ચંદ્રહાસ એક વિષયા જ નહિ પણ રાજપુત્રી અને ગજપાટ સુદ્ધા પામ્યો એથી દુષ્ટ પ્રધાન હાસીપાત્ર બન્યો હતો, છતાં તેનું આ રુદ્ધ તેને હસતા ભાવકોને વિદ્રાવે એવું છે.

પુત્રના શબના કટકા ખોળામાં મૂકી તે વિલપે છે :

બાલો દિકરા હો, મદન ગુણવંતાજ,
મને અતિશે હો, થઈ છે ચિંતાજ,
રોજ્યાએ સરખા હો હસતા રોમજ,
વાડી વગમી હો ખુશરો ભોમજ.

ઉપરાત,

તમે મુઆ તે રે હો, મારી કમાઈજ,
મેં મારવા માઝો હો ચાલુ જમાઈજ,
તણવરા મેં જપને કીધો જ,
દીનાનાથે હો, ઉગારી કીધો જ.
કીવી કગણી રે હો, કેઈ ચેરે મૂકે જ ?
હેવ ને ડાઘા રે હો, કંઈ એ નવ ચૂકે જ.

એ પંક્તિઓમા રહેલો ગુનાનો એકરાર અને પશ્ચાત્તાપ ગમે તેવા દુશ્મને પણ પિગળાવવા સમર્થ છે. પ્રેમાનંદના આખ્યાનોમાના કરુણ રસના ઉદાહરણોમા આ વિલાપ નોધપાત્ર ગણાશે.

પ્રેમાનંદના રસજનમા હાસ્યને ઘણું મહત્ત્વ છે. આખ્યાનમા હાસ્યને સૌથી સમર્થ રીતે નિષ્પત્ત કરનાર મધ્યકાલીન કવિ એક પ્રેમાનંદ. ‘મામરુ’ જેવી કૃતિઓમા હાસ્ય અને કરુણ એ પરસ્પર વિરોધી રસને પડખાપડખ નિરૂપી તેણે પોતાની રસસિદ્ધિનો પરિચય આપ્યો છે. એ જ ઉદ્દેશમાન પ્રેમાનંદનું આછેરું દર્શન આ આખ્યાનમા પણ થાય છે.

અહીં હાસ્યનું આલંબન ધ્રુષ્ટાનુદ્ધિ છે. ખલ અને ધ્રુષ્ટપાત્રની નિષ્ફળતા, તેને પરિણામે થીડ ભરેલું વર્તન સમાજમા તેને હાંસીપાત્ર બનાવે છે. એ આલુ પાત્ર સ્ફુળ થાય તો સામાજિકોના શુરસાનો ભોગ બને, નિષ્ફળ જાય તો હાસ્યારૂપદ બને. ધ્રુષ્ટાનુદ્ધિનું પણ તેનું જ થયું છે. તેમા ય ગાલવ જેવા ‘નાગદવેડા’ કરનાર પ્રાક્ષણને મૂકી પ્રેમાનંદે ધ્રુષ્ટ પ્રધાન પ્રત્યેના હાસ્યને વધુ સ્ફુટ બનાવ્યું છે.

કડવું ઝમા જ્યારે પ્રધાન બાળકને ટાળી મૂકે છે, ત્યારે ગાલવ કહે છે:

‘કા મહારાજ એને ટાળી મૂકશે, હેતે પૂજ્ય જણુ છે માન’.

એમાં 'કાં' અને 'હેતે પૂજ્યા બેનું છે પાત્ર' એ શબ્દોમાંના વેધક કટાક્ષથી તેમજ,

'વિષયા પુત્રીને પરણશે, એ ઘાશે તારો જમાઈ'. એવા ભવિષ્ય વચનથી છેડાઈ પ્રધાન પૂજનો ઘાળ પછાડી 'મુનિ માત્રને હાંકી' કાઢે છે તે નિરૂપણમાં સ્મતરેખાથી વધુ પ્રકટ હાસ્ય નિષ્પન્ન થાય છે.

એ જ રીતે ૨૧ મા કડવામાં કુલિંહ અને મેઘાવિનીને કેદ કરી દુષ્ટ પ્રધાન પોતાની કષ્ટયુક્તિમાં રાચનો કુતલપુર તરફ આવતો હોય છે, ત્યાં બંદીજનો સામા મળી વધાઈ આપે છે :

ધન્ય તમારી કમાઈ રે,
જે આવો મોકલ્યો જમાઈ રે.

આ શબ્દો સાંભળીને ધૃષ્ટપુષ્ઠિ બેસાન થઈ જાય છે. કોઈ ભાવકને તેના પ્રત્યે સમભાવ ઉત્પન્ન થતો જ નથી. બંદીજનોને પૂર્વકથાની માહિતી નથી. પરંતુ બંદીજનોની વાતથી દુઃખી થયેલા પ્રધાનને જ્યારે બધી વાતનો જાણકાર ગાલવ આવીને લગનનું વર્ણન કહી સંભળાવે અને ઉમેરે :

'રૂપિ ગાલવ થયા આચાર્ય રે'

અને ત્યારે ધૃષ્ટપુષ્ઠિના અંગેઅંગમાં આગ લાગે, ચીડલયો 'પાટુમુદ્રિનાં દાન' આપે, માંધવોનાં મૃદંગ ફેડે, બેરી નફેરી ભાંગે, તાલકાંસી વેરી નાખે, બ્રાહ્મણ પાસે સિક્કા મગાવે, એમની પાથી અને તરભાણી તેમજ ગોળિયા તાણી લે, વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણના માધામાં સોટા મારે એ બધું તેના જુલમનું નિરૂપણ હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે, બની ઉત્કટતા,

.....દુષ્ટ થયો તુષ્ટ માન રે,
વધામણીમાં જુધાનાં દાન રે.

એવી ગાલવની કંડી મરકરીમાં સ્થાય છે. હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવાના હેતુથી કવિએ એક ઋષિને કન્યાદલાલની કક્ષાએ નીચો

ઉતાર્યો છે. રરમા કડવામાં પણ ધૃષ્ટ્યુજિ નગરમાં આવતાં મદન તેને સામે લેવા આવે છે, ત્યારે ગાલવ કહે છે :

પિતાપુત્ર વહીને મરશે અહીં રઘાનું નહીં કાળ.

આ વચનમાં સામાન્ય શ્રોતાજન રાજે એવી કંડી મળક છે. એક બીજે પ્રસંગ બેઠાએ. ર૬મા કડવામાં ચંપકમાલિની સાથે લગ્ન કર્યાં પછી, રાજ્યાસન પર બેસી, ચંદ્રહાસ કહે છે :

અરે ગુરુ કાણુ એવો છે, સસરાને લાવે તેડી જી,
આપણા રાજમાં શું ખાઈ ગયો છે, તે સર્વે લીજી અંજેડી જી.

આ પંક્તિઓનો અર્થ ચંદ્રહાસના મનમાં એટલો જ છે કે પ્રધાન સર્વ વાતના બાજુકાર છે અને રાજ્યમાં કેઈ કશું ખાઈ ગયું હોય તો તે પાછું મેળવવા તે જ યોગ્ય છે. એ કાર્ય તે ધૃષ્ટ્યુજિને સોંપવા માગે છે.

પરંતુ ગાલવ તેનો જુદો અર્થ કરે છે. ધૃષ્ટ્યુજિને ચીડવવાની એક પણ તક તે જવા દે એવો નથી. ‘એ કાર્ય મારું’ કહી રીયામાંથી જિકતા જ પ્રધાનને ઝાલી કહે છે :

‘નામુ લેખુ ચોખુ કરવા, તેડે ચંદ્રહાસ રાજનજી’ :

આમ પ્રેમાનંદે શ્લેષવાક્ય યોજી હાસ્ય સાધ્યું છે.

છેલ્લા કડવામાં ભદ્ર માટે હુસાતુસી કરતા અબિકા અને વિજયને બેઠે શ્રોતાઓને હસવાનું કારણ મળતું હશે.

કરુણ અને હાસ્યની સાથે કવિએ શંગાર, ભયાનક, અદ્ભુત અને વાત્સલ્યનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે.

૧૫મા કડવામાં નિરૂપણ શંગારનું ઉદાહરણ છે. મૃદી વાડીને નવપલ્લવિત થયેલી બેઈ વિષયાને દુર્વાસાનો શાપ અને પરિહારની વાત સાભરે છે. પોતાનો ભાવિ સ્વામી આવ્યો જ હશે એવો નિશ્ચય મનમાં થતાં, તે સખીઓની નજર ચુકાવી થોધ આદરે છે. નિદ્રાવસ્થ

ચદ્રહાસને બેતાં જ તે મુગ્ધ બને છે. ચોર પગલે તેની સમીપ જાય છે. માન મૂકી અશ્વને પણ અવાજ ન કરવા ખુશામતભર્યાં વધનો કરે છે, શાસના સ્પર્શથી રંજેને ચદ્રહાસ જાગી જાય તેથી ભિંચે શાસે સમીપ ધેરી, સંભ્રમપૂર્વક પિછોડી દર કરી પ્રિયના મુખનું દર્શન કરી, તેણે કાંઈ પુણ્ય કયું નથી, તો આવો સ્વામી તેને ક્યાંથી મળે તેવો વિચાર અનુભવે છે. અંગરખાના કસ સાથે બાંધેલા પત્ર પર પિતાના અક્ષર બોઈ સ્ત્રીસહજ કુતૂહલને વરા થઈ તે ફોડે છે, તેમાં પણ પિતાએ તેને મોકલ્યો હશે, તેવી ઈટ અભાવનાથી જ તે પ્રેરાઈ છે. આવો સુંદર યુવાન વિધને યોગ્ય નથી, એવા પદ્મપાતલમાં વિચારે, પિતાની ભૂલ નાજુક ઉપચારે સુધારે છે.

આ નિરૂપણમાં શંકાર છે. પણ તે નથી વિપ્રત્નભની કોટિનો કે નથી સંયોગની કોટિનો. પ્રિય તેની સન્મુખ છે, છતાં પ્રિય-મિલનનો આનંદ નથી. પ્રિયતમ નિદ્રાવસ્થ છે, 'મેં પાપણીએ પૂંથ ન કીધું તો ક્યાંયો આવો સ્વામી !' એવો વિચાર છે, નિરાશા છે. તો બીજી તરફ આ જ તેનો સ્વામી થશે એવી લવિષ્યવાણી છે. અહીં પ્રેમાનંદે કરેલું 'ઋજુ, કુમારામર્કુ', ચિત્રાત્મક નિરૂપણ ચતુર છતાં પ્રિયના પ્રથમ ચૌર્યદર્શને ક્ષોભ અનુભવતી અલિસારિકાની પ્રિયપ્રાપ્તિની ઉત્કંઠાથી આગળ વધ્યું નથી. આનંદવર્ધનની પરિભ્રાજામાં આ નિરૂપણ રસધ્વનિના પ્રકારનું કહી શકાય.

ચોથા કડવામાં કહી ૪થી ૮ સુધીનું વનનું વર્ણન આછો ભયાનક રસ નિષ્પન્ન કરે છે.

દુર્વાસાનો શાપ અને સૂકી વાડીનું નવપલ્લવિત થવું તેમજ આખ્યાનના અંત ભાગમાં ચંદ્રહાસ પર પ્રસન્ન થઈ અંબિકા અને વિષ્ણુનું પ્રકટ થવું એ બન્ને અદ્ભુત રસના ચમકારા છે. દાસી અને તેના મૃત્યુ પછી પાડોશીઓએ બાળકની લીધેલી સંભાળમાં વાત્સલ્યનો સ્પર્શ છે. મેઘાવિનીના વિલાપથી નિષ્પન્ન થતો કરુણ, પણ વાત્સલ્યથી અનુપ્રાણિત છે.

એક રસમાંથી બીજા રસમાં, રસસંગ કડવામાં વિષયાના કરવાની પ્રેમાનંદની શક્તિ વિશિષ્ટ ગણાય છે. એ વિકાની ઉત્કંઠાની પછી બીજા રસના પ્રસંગનું નિરૂપણ કરવું તે મૂળીના કડવામાં ભાવકવર્ગને રસના પલટાની ખબર ન પડે છતાં મગજના શંગાર તે માણી શકે એ પ્રકારનું નિરૂપણ તેની લીધા છે. ગણાવવામાં આવે છે. રસસંક્રાન્તિ થાય ત્યારે મૂળી ઉત્કંઠા અનુભવમાંથી બીજા રસના અનુભવમાં ભાવકનું સંક્રમણ થઈ પણ સાચું. પરંતુ નવો રસ પૂરેપૂરો વર્ણવાઈ જાય પછી તેને ખા છે. તે કહે આ તે એક રસ પછી બીજો રસ પણ વર્ણવાઈ ગયો, એ આવી, પણ ખબરે ચ ન પડી, એમાં પ્રેમાનંદની રસસંક્રાન્તિની કોષાય સિદ્ધિ છે એમ માનવું સર્વાંશે યોગ્ય નથી. કવિ એક રસમાં બીજા રસમાં ભાવકને સંક્રમણ કરાવી જાય અને તેને તેની ખબરે ચ ન પડે તે તેણે તે રસ માણ્યો એમ કેમ માની શકાય ? એમાં તેની કલાની સિદ્ધિ કે અસિદ્ધિ ? પ્રેમાનંદની રસસંક્રાન્તિની સિદ્ધિ તે એ છે કે એક રસ પછી બીજા રસની નિષ્પત્તિ માટે વિલાવાદિ નિરૂપવા તેને પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. એક રસના પ્રસંગમાં જ બીજા પ્રસંગના રસ માટેની સામગ્રી તૈયાર હોય છે. તેનું સંક્રમણ સંકળ, સરળ અને આયાસ વિનાનું હોય છે. એનું એક ઉદાહરણ 'નળાખ્યાન'માંથી બેઈ એ.

નારદ દમમતીના રૂપના વખાણ કરે છે. નળમાં મતિભાવ જાગે છે. વિપ્રલંભ નિષ્પન્ન થાય છે. અનગ શમાવવા તે વનમાં જાય છે, ત્યાં તે તે વડુ ઉદ્દીપિત થાય છે.

રંભન ચૂંબન કરે કેળને.....

અને સુરોવરમાં સુવર્ણ કમલિની બેઈ દમયંતી સાસરે એ વિપ્રલંભની ઉત્કંઠ દર્શાવું નિરૂપણ છે. ત્યાં કવિ હંસને લાવે છે. અહીં વિપ્રલંભ સંગાર વિસારે પડતો જ નથી. આ કનકહંસને પકડી, સળી દુઃખનર હંસડડ કલંકબળે તેને ઇચ્છો છે. અને તેથી તે

આખ્યાનનો પ્રધાન રસ આગળ બેપું તે પ્રમાણે કરુણ અથવા
 ભક્તિ છે. બાળકની નિરાધારતાના નિરૂપણમાંથી કરુણ નિષ્પન્ન થાય
 છે, નિરાધારતાને કારણે જ તે પ્રધાનને ત્યાં ગાલવ સાથે બંધ છે,
 ધૃષ્ટ્યુજિ તેને મારી નાખવાનું કામ ચાંડાળોને સોંપે છે. ચાંડાળો
 બાળકને અરણ્યમાં મારવા લઈ જાય છે. અને ભયાનક રસ નિરૂપવાનું
 નિમિત્ત કવિને મળી જાય છે. એ ભયાનકની ભૂમિકામાં પ્રભુને વહાવે
 ધાવાની બાળકની પ્રાર્થનાનો કરુણ વધુ ઘેરા બને છે.

કથા-પ્રવાહ આગળ વધે છે. ચેલો બાળક કુલિંકને ત્યાં મોટો
 થયો છે, પરાક્રમી નીવડ્યો છે તેના સમાચાર મળતાં ધૃષ્ટ્યુજિ ત્યાં
 આવી કપટપુષ્ટિ અજમાવે છે અને શુભ પત્ર લઈ ચંદ્રહાસને કુંતલપુર
 મોકલે છે. કુંતલપુરની બહારની સૂકી વાટિકામાં તેણે વિશ્રામ કરતાં
 તે નવપદ્મવિત થઈ. આ અદ્ભુત રસના નિરૂપણમાં જ કવિએ
 ૧૫ મા કડવામાંના શંકરની ભૂમિકા તૈયાર કરી દીધી. આ અદ્ભુતના

નિરૂપણ વિના ને શંગાર નિર્મૂળ લાગત. ૧૫મા કડવામાં વિધવાના અભિસારરૂપ શંગાર-રસધ્વનિના નિરૂપણ પછી નાયિકાની ઉત્કંઠાની પરિપૂર્તિ રૂપ લગનનું નિરૂપણ કરી તરત જ પછીના કડવામાં મેધાવિનીના વિલાપના ઠરુણમાં સંક્રમણ કરી બાય છે. આગળના શંગાર અને આ ઠરુણને આખ્યાનકારે સૂક્ષ્મ પ્રવાહે બોડી લીધા છે.

પુત્ર વિદાય થયો ત્યારે ને કન્યા વરીને આવે એવી ઉત્કંઠા મેધાવિનીએ સેવી હતી. એની ઉત્કંઠાના ફલસ્વરૂપે નહિ પણ વિધવાની ઉત્કંઠાના ફલસ્વરૂપે ચંદ્રહાસનું લગન થાય છે. તે બીજી તરફ ઠરુણની ઉત્કટેતા પણ પુત્રવધૂ ઘરમાં ન આવી, મનમાં અરમાનો પૂર્ણ ન થયા એ અભિલાષના વૈકલ્યમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે. ૨૦મા કડવામાં પણ ઠરુણનું સાતત્ય રહે છે. અને ખંદીજનો માર્ગમાં સામા મળતા કવિ ઠરુણમાંથી ધૃષ્ટણ્યુદ્ધિની ઢેકડી, નિષ્ફળતાની ચીડ અને નેના પરિણામરૂપ હાસ્યાસ્પદ વર્તનથી કવિ ભાવકને હાસ્યમાં લઈ બાય છે. ૨૨મા કડવામાં પ્રધાનનો પુત્ર પ્રત્યેનો વ્યવહાર, ૨૩મા કડવામાં વરવધૂના વેશમાં તેને મળવા ચંદ્રહાસ અને વિધવાનું આજમન હાસ્યનો પ્રકટ નહિ તોય આતર સ્રોત બળવી રાખે છે. ૨૪મા કડવામાં ગાલવના વચનોથી ધૃષ્ટણ્યુદ્ધિ છોમીસો પડી બાય છે, ત્યારે પણ તે હાસ્યાસ્પદ જ બને છે. એમાંથી પુત્રીને વિધવા બનાવીને પણ જમાઈનું કાસળ કાઢવાનો નેનો નિશ્ચય વધુ દઢ થાય છે. અને ને મધ્વરાત્રિએ કુળદેવીની પૂજા કરવા જવા જમાઈને કહે છે, જે મહનની હત્યાના ઠરુણમાં પરિણમે છે. આમ માર્ગે લાગના આ આખ્યાનમાં પણ રસનિષ્પત્તિ અને સંક્રમણ સ્વાભાવિક, સાહજિક અને વિશિષ્ટ આયાસ વિનાના છે.

૪. પાત્રાલેખન—માનવસ્વભાવદર્શન

પ્રેમાનંદની આખ્યાન કલાની સિદ્ધિ જેમ નેની રસનિરૂપણની આગવી શક્તિમાં છે તેમ નેનો વિશેષ માનવસ્વભાવના નિરૂપણમાં છે. પ્રેમાનંદ માનવહૃદયનો અગ્રણી છે. માનવસ્વભાવની

ખાસિયતોનો તે જલકાર છે. મૂળ પાત્રોને તે યથાવત નિરૂપતો નથી. પુરાણનાં પાત્રો તેની પ્રતિભાએ પુનર્જીવન પામતાં હોય તેમ લાગે છે. અલખત એનાં બધાં આખ્યાનોનો સમગ્રપણે વિચાર કરીએ તો એની પાત્રસૃષ્ટિમાં વૈવિધ્ય ન લાગે, કોઈ પાત્ર વિશિષ્ટ વ્યક્તિપ્રતિભા-વાળું ન જણાય. છતાં તેની સર્જકતાની કસોટી તેના પાત્રની ઉદાત્તતામાં કે હલકાપણમાં નથી, પરંતુ તે પાત્રના માનવસાવધુક્ત ચિત્રણમાં, માનવસ્વભાવની ઋણ અથવા દુષ્ણ બાજુઓના નિદર્શનમાં રહી છે. ક્યારેક તે પોતાના ઉદાત્ત પાત્રોને સામ્ય દેખાએ પણ ઉતારતો હોય છે, તેની પાછળ ભોંકરંજનનો પ્રધાન ભેદ હોય છે. પાત્રોનાં વર્ણનમાં એકવિધતા છે. ક્યારેક સ્ત્રીપુરુષનાં વર્ણનો પણ સામ્ય ધરાવતાં લાગે છે, તેનું કારણ, પરંપરાગત નિરૂપણ રીતિથી તે મુક્ત થઈ શક્યો નથી તે છે. સૂક્ષ્મ હૃદયભાવ આલેખવામાં, હૃદયના સંઘર્ષો નિરૂપવામાં તે વિશેષ પ્રયત્નશીલ નથી, કારણ હરપણે પોતાની સમક્ષના ઓતાઓની દેખાનો પણ તેને ખ્યાલ રાખવો પડતો હશે.

આમ છતાં માનવસ્વભાવના ચિત્રણમાં તે સફળ થયો છે, ચંદ્રહાસ, સુધન્વા, પ્રહ્લાદ કે નરસિંહ જેવો અનન્ય ભક્ત; ઓખા, વિધવા કે ઉત્તરા જેવી મુઘ્ધા; દેવકી કે યશોદા જેવી માતા; રુકિમણી કે દમયંતી જેવી પતિપરાયણા; કુંવરબાઈ જેવી નમાઈ દીકરી; જમાના બાદેશ સાસુ, વડસાસુ, ને વચકાળી નણુંદ; મુહોત્સાહવાળો અનિરુદ્ધ તેમ અભિમન્યુ; રામાયણ કરતાં અલૌકિક રાવણ તેમ લક્ષ્મણના મૃત્યુ પ્રસંગે રામાયણ કરતાં વધુ માનવીય લાગતા રામ; ધીરોદાત્ત, તપ, સત્ત્વ અને ત્યાગની મૂર્તિ શો નળ; કૌસાંડ કે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેવા ખટપટી કારભારી તેમ સરલ હૃદયનો સુદામા એ સર્વ પાત્રોનું બાહ્ય વર્ણન નહિ પણ તેમનું વર્તન, તેમની કૃતિ તેની પાત્રસૃષ્ટિમાં રહેલ આંતરિક વૈવિધ્યને પ્રકટ કરશે, તેમ તેની માનવસ્વભાવની પરીક્ષણ શક્તિનો પણ ઠીક ઠીક પરિચય આપશે.

આ આખ્યાનમાં પણ પ્રેમાનંદે અનન્ય નિષ્ઠાવાન ભક્ત ચંદ્રહાસ, કુટિલ અને ઘમંડી કારખારી ધુટ્ખુજિ, પ્રભુયાભિલાષી મુઘ્યા વિપચા, ગ્રાહ્યલુત્તરના ગૌરવના ભાનવાળો છતાં કળિયામાં રાજી નારદસાધ્વાયનો ગાલવ, કર્મફળમાં ચક્રાશીલ કુલિદ, આશ્ચર્યની અભિલાષી વત્સલ માતા મેધાવિની, કુલીન અને નિષ્કપટ મદન એમ અનેક શુભાવશુભ ધરાવતાં પાત્રો ખડાં કર્યાં છે.

ચંદ્રહાસ અનન્ય ભક્ત છે. મૂળ અધ્યમેધમાં નિરૂપાયેલ ચંદ્રહાસ કરતાં પ્રેમાનંદનો ચંદ્રહાસ રોમેરોમ વધુ નિષ્ઠાવાન ભક્ત છે. પ્રભુ જેને પોતાનો કરવા માગે છે તેની આકરી કસોટી કરતો હોય છે, એવી ભક્તચક્રા છે. અને આ ભક્ત પણ એવી કસોટીમાંથી પાર જિત્યો છે. બાળપણથી જ ને શાસિત્રામનો ભક્ત છે, સખા છે. અને પ્રત્યેક સંકટમાંથી પ્રભુ તેને ઉગારે છે. તેનાં સામુદ્રિક લક્ષણો ઉપરથી ગાલવે ભાખ્યું કે તે ધુટ્ખુજિનો જમાઈ થશે. આવો નિર્લિચન બાળક પોતાના જેવા, એક રાજા કરતાં પણ વધુ સત્તા મોગવતા પ્રધાનનો જમાઈ થાય તે વિચાર જ ને સહન કરી શક્યો નથી. અને એમાંથી આ ભક્તની અવદશા શરૂ થાય છે. તેણે ચોક્કસ ચાંડાળો બાળકને વનમાં લઈ જાય છે, ત્યાં પોતાનું મૃત્યુ હાથે લઈ તે પ્રભુને વહારે ધાવા પ્રાર્થે છે. પ્રાર્થનામાં ને પ્રભુને ઠપકો પણ આપે છે, જે પ્રભુ વહારે ન આવશે તો 'ભક્ત વત્સલ' એવું તેનું બિરુદ જશે એવો ભય પણ દર્શાવે છે, અને 'તમ વિના પ્રેસેક્રયમાં, નથી મારે કોય' એ પ્રકારની પ્રભુનિર્ભરતા પણ દર્શાવે છે. તેને પોતાના જીનનની હાનિનું દુઃખ નથી. એના મૃત્યુ પછી પ્રભુ 'આ મારો ભક્ત છે' એવું કોને માટે કહી શકશે તેનું ભારે દુઃખ અનુભવે છે. આમ અનન્ય ભક્તનાં લક્ષણો બાહ્યાવસ્થાથી જ કવિએ તેનામાં આરોપ્યાં છે.

ચાંડાળોના હૃદયમાં હરિ વસના અનિષ્ટકારક એવી તેની છઠ્ઠી આંગળી કાપી તેને છોડી મૂકે છે અને યૃતયાએ આવેલો કુલિદ તેને

લઈ જઈ કિછરે છે. પ્રેમાનંદનો ચંદ્રહાસ ગીતાનો નિષ્કામ કર્મ યોગ આચરતો હાજે છે. ‘ખોટી સંસારની રીત છે, ખોત પરબ્રહ્મ શું સાચી’ એ પ્રમાણે જ્ઞાનકક્ષામાં ઉપદેશનો ચંદ્રહાસ પાટી પાટલા પછાડવા છતાં રાજરીત પણ શીખે છે, દિગ્વિજય પણ કરે છે, ગયેલી પૃથ્વી પાછી વાળે છે અને યજ્ઞો કરી લિશ્તુકોને દાન પણ આપે છે. શુભ સંસારના આચારને મિથ્યા માયાસ્વરૂપ જાણ્યા છતાં ય, તે માયા સ્વરૂપ પરબ્રહ્મનું જ છે, એ અનુસાર જ કર્મો કરવાને પ્રાપ્ત થતાં હોય તે ફક્તની અપેક્ષા વિના, નિરપેક્ષભાવે કરવામાં, પ્રભુની ઉપાસના છે એમ તે માને છે.

ધૃષ્ટદ્યુમ્નિ તેને પત્ર લઈ કુંતલપુર જવા કહે છે ત્યારે તેને તેના હેતુ માટે શંકા છે છતાં, ‘તાત તમારું’ કહ્યું કરવું મારે, બે નાખો અંધારે કૂપ’ એવી સાવનાથી પિતાની આજ્ઞા શિરોમાન્ય કરી મહનને શુભ પત્ર પહોંચાડવા જવા પ્રવૃત્ત થાય છે. અહીં આસક્તિ પુત્રનું દર્શન થાય છે.

ચંદ્રહાસ નિષ્કપટ છે, સમાધાનશીલ છે અને બનતા પ્રયત્ને સંઘર્ષને ટાળવાની વૃત્તિવાળો છે. સભામાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નિ એક અધિકારીની વાત દ્વારા ગાલવની ભવિષ્યવાણી ખોટી પડી છે એવો નિર્દેશ કરી તેને (ગાલવને) ચીડવવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે, પૂર્વની પોતાની નિષ્કિચન અને નિરાધાર અવસ્થા સાંભરી તે પોતાને જ વિશે કહેવાયું છે એ સમજવા છતાં, તેનો પ્રતિવાદ ન કરતાં નીચું બેઈ મૌન રહેવાનું જ પસંદ કરે છે. બે તેનો સ્વભાવ સંઘર્ષશીલ હોત તો ખુલ્લા સંઘર્ષમાં પ્રધાન તેને પહોંચી વળતે નહિ. નેને યુદ્ધમાં નહિ જિતાય એવો માનસિક એકરાર તો પ્રધાને કર્યો જ છે.

ઉપરના પ્રસંગ ઉપરથી પોતાને વિશે પ્રધાનના મનોભાવનો કંઈક ખ્યાલ આવવા છતાં ચંદ્રહાસ તેને પૂજ્ય ગણે છે. અને કુળરિવાજનું નિમિત્ત બતાવી પ્રધાન જ્યારે મધ્યરાત્રીએ એકાંતમાં

આવેલા મંદિરે મોકલ્યે છે, ત્યારે તે પણ જરાવે શંકા જતાવતો નથી. બિલકુલ જ્યારે મદન નેને પ્રાત કાળે પૂજન કરવા જવા સમજાવે છે ત્યારે તે કહે છે .

અરે મદન કો મેરૂ આપે કનકનો, તો ચે ન જાતો મૂકજી,
સસરાતુ વચન સોષી, સાલુ યઈ કેમ ચૂકું જી.

અને જ્યારે મદન ચાકાળોને હાથે કપાઈ મરે છે અને ધૂળ-પુષ્પિનુ હિચકારું કારતરું ખુલ્લુ પડે છે ત્યારે પણ તે નો અપકારીઓ ઉપર ઉપકાર કરનાર સાધુજનની જ રૂતિ દાખવે છે. ધૂળપુષ્પિ પોતે જ તેનો એ શુભ વર્ણવે છે .

.. મે કપટ કીધુ, ત્રણ વગા હું ચૂક્યો,
પણ સાધુપુરુષે મન ન આણ્યુ, સ્વભાવ પોતાનો ન મૂક્યો.

પોતાને જ માટે આ જન્મે મરુ પડ્યું છે, તેનો વિવાદ નેના મનમાં છે મદન નો તેનું હિત કરતા મળુને શગલ થયો, પણ ધૂળપુષ્પિએ નો તેનું અહિત જ વિચાર્યું હતું પરંતુ સાલુત્વની ચમ્પ કોટિએ પહોંચેલો ચંદ્રહાસ એમ નિશ્ચિતો લાગે છે, કે ને પોતાનો જમાઈ બને તે પ્રધાનને ન મરુ અને એ માટે નેને કપટ યુક્તિઓ કરવી પડી, તેમાં નિષ્ફળતા મળી, બિલકુલ એ કપટ યુક્તિનો ફોગ નેનો પુત્ર જ થઈ પડ્યો, એ સૌની પાછળ મૂળ કાગળુ તે પોતે જ છે. માટે તે પણ કેમ જીવી શકે ? નેને ચોકાપરાદનો પણ બચ છે તે કહે છે

હુ માટે જન્મે મુઆ, નેણે તિલક થયુ ગામ;
યુગ કહેશે, જમાઈને પત્થે અશુર સાજાનો કાઢ્યો ઠામ

એથી તે પોતાનું બલિદાન આપના પ્રવૃત્ત થાય છે છતાં ને પોતાનું મસ્તક હોમવા બચે ત્યાં હજિ અને અગ્નિકા જન્મે પ્રકટ થાય છે અને એ ભક્ત કેનો એની હુસાતુસી પણ તેમની વચ્ચે થાય છે. એમાં ભક્તનો જ પ્રતિભા—નેની સંકલિતને ઉદ્ધાર જ પ્રકટ

થયો છે. વરદાનમાં તે સાળા અને સસરાને પુનર્જીવિત કરવા ઉપરાંત બીજું કેઈ ભૌતિક વરદાન ન વાંછતાં એટલું જ પ્રાર્થે છે :

હે વિષ્ણુજી મુને વૈકુંઠ તેડા, હું સેવું તમારા ચર્ણ.

મૃદુપ્રુદ્ધિ તેના નામ પ્રમાણે લક્ષણ ધરાવતો કુટિલ, ઘમંડી અને ખટપટી પ્રધાન છે. કુતલ તે નામનો જ રાજા છે અને તે જ સર્વસત્તાધીશ છે. તેની કુટિલ અને ખલ નીતિની નિષ્કળતા તેને હાસ્યાસ્પદ બનાવે છે. ઋષિઓ સાથે ભોજન માટે આવેલા બિખારડા જેવા બાળકને, ઘમંડી વિચારે તેણે ટાળ્યો. ગાલવે ભવિષ્ય ભાખ્યું કે આ બાળક તો તેનો જમાઈ થવાનો છે, તેથી તો ને છ'છેડાઈ, જેનું પૂજન કર્યું' હતું તેવા બ્રાહ્મણોનો તિરસ્કાર કરી હાંકી કાઢે છે. અને બાળકનું કાસળ કાઢવાનો નિશ્ચય કરી ને કાર્ય ચાંડાળોને સોંપે છે.

જને રામ રાખવા ચાહે તેને જમે તેવી દુષ્ટ અને શક્તિશાળી સત્તા મારી શકે નહિ, એવો ધ્વનિ પણ આ આખ્યાનમાં છે. પુષ્કળ દ્રવ્યની લાલચ છતાં ચાંડાળો દયાને વશ થઈ બાળકની છટ્ટી આંગળી કાપી છાડી મૂકે છે.

કુલિંદને ત્યાં ચંદ્રહાસ જિજ્ઞૈસો તેના પરક્રમ અને હાનશીલતાની ખ્યાતિ સાંભળી પ્રધાન સગર્જી જિઠે છે, અને ખુલ્લા પુદ્ગમાં તો તેને હરાવી ન શકાય તેથી કુલિંદનો મહેમાન થઈ, મદનને ગ્રસ્ત પત્ર આપવાનું નિમિત્ત બતાવી ચંદ્રહાસને કુતલપુર મોકલી વિષ દેવાનું ગોઠવે છે. પરંતુ આવા દુષ્ટ પિતાનાં સંતાનો ઋણુ સ્વભાવનાં છે. ચંદ્રહાસને બોઈ મુગ્ધ બનેલી વિષયા પિતાએ તેને વિષ આપવાનું લખેલું વાંચી, આવા સુંદર પુત્રકને વિષ કેમ અપાય, પિતાની લખવામાં ભૂલ થઈ હશે, મનમાં તો વિષયા આપવાનું જ ધાર્યું હશે એમ હૃદયથી માને છે. અને 'વિષ'નું 'વિષયા' કરે છે. મૃદુપ્રુદ્ધિની બાજી જિંની વળી જાય છે. પિતાની 'આજ્ઞા'નું મદન અક્ષરશઃ પાલન કરે છે.

મદને ચંદ્રહાસને વિષ આપી દીધું હતું એમ માનના પ્રધાન કુલિદ અને મેધાવિનીને કેદ કરી, ભાવિને પણ વૃથા કરવાનું અભિમાન ધરતો કુંતલપુર તરફ આવે છે. ત્યાં માર્ગમાં લગ્નમાંથી પાછા ફરતા બંદીજનો, બ્રાહ્મણો વગેરે મળે છે, અને આવેા રટિયાળો જમાઈ અને આવેા આસાંકિત પુત્ર મેળવવા માટે ધન્યવાદ આપે છે. ગાલવ તો પોતાના આચાર્યપદે લગ્ન કેપું સુંદર રીતે સંપન્ન થયું નેનું વર્ણન કરે છે, એમાં પોતાનું ભવિષ્યકથન સફળ થયું એવો પણ દેખાઈ છે. એથી તો પોતાની યુક્તિ નિષ્ફળ બચેલી લાણી આ સુલભકોપી પ્રધાન ચીડમાં ને ચીડમાં બંદીજનો અને બ્રાહ્મણોને 'પાટું મુશ્તિના દાન' આપે છે. ગાંધર્વોનાં મૃદંગ ફાડી નાખે છે, ઘેર નફેરી ભાંગી નાખે છે, કાસીબેડાં વેરી નાખે છે, બ્રાહ્મણો પાસે પડાણે બીજ મગાવી તેમની પોથી અને પૂતના પાત્રો તેમ જોળી તાણી તે છે, વેદશાસ્ત્ર સંપન્નબ્રાહ્મણોના માથામાં સોટા ફટકારે છે. અને

.. દુષ્ટ થયો તુષ્ટમાન રે
વધામણીમા જુધાના દાન રે.

એવી ગાલવની ઠેકડીનો વિષય બને છે. આગળ નોંધવું છે તેમ ખલ પાત્ર જ્યારે કુટિલ યોજનામાં સફળ થાય ત્યારે ભાગ્યકો તેના મત્તે તિરસ્કાર તેમ રોષ દાખવે, જ્યારે ને નિષ્ફળ બન્યું, અને તેની ચીડમાં આવું વર્તન કરે ત્યારે તે વિહસનીય બને છે. ધુષ્ટજુષિ પણ અહીં મળકેનું પાત્ર બન્યો છે.

ધુષ્ટજુષિ ગણતરીબાજ છે, તેમ સમય આવે નાટકી પણ બની શકે છે. કુલિદને કેદ કરી કુંતલપુર લઈ જાય તો દુનિયાની દૃષ્ટિએ જમાઈ બનેલા ચંદ્રહાસ સાથે ઘર્ષણમાં ભિતરવું પડે. તેથી કુલિદને તે મુક્ત કરે છે, નવા બધાયેલા સંજંઘની વાત કરે છે અને તેણે જે દુઃખ તેમને આપ્યું છે તેની અમર ચંદ્રહાસને યદસે તો ને તેનું યસ્તક

કાપી નાખશે, તેના દીન વચનો નાટકી દૃષ્ટિ ઉચ્ચારી ‘પ્રાણનું દાન’ માગે છે. પ્રધાનના આ શબ્દો હૃદયના નથી જ. આ શબ્દો ઉચ્ચારતી વેળા તાત્કાલિક ઘર્ષણ ટાળી, લોકાપતાદ ન આવે એવી રીતે જમાઈનું કાસળ કાઢવા તે યુક્તિ વિચારી ગયો છે.

ચંદ્રહાસને વિષને બદલે વિપયા આપી પુત્રે પેતાની આજ્ઞાનું સન્નિવામ ઉલ્લંઘન કર્યું તેથી ક્રોધથી ધૂધવાનો, માર્ગમાં આરે તેના પગ રીશ કાઢતો ધૂખ્ખુજી નગજમા આવે છે. તેને બેઈ પ્રજા કલ્પના કરે છે કે તેણે લખ્યું તેટલું મદને ન ખચ્યું તેથી ને ગસ્સે થયો છે. પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે લખદૂંટ ખર્ચ કરી લગ્ન પૂર્ણ કીધાં એથી પિતા ખુશ થશે એ વિચારે આનંદનો મદન સામો આવે છે, તો તેને લાત મારી મોય પછાડે છે. ‘તે’ શત્રુ કીધો જમાત્ર અને ‘ને’ કીધું તે ગિપુ સંગાથે’ એવા દ્વિઅર્થી શબ્દો તેના મુખમા મૂકી પ્રેમાનંદે ઠીક ઠીક ગૂંચ ભેળા કરી છે. (ટિપ્પણ પૃ ૧૫૮) ધૂખ્ખુજીના મનમા જ અર્થ છે તેના કન્ટા જુદો જ અર્થ મદન કરે છે અને કરે છે કે તમે જેટલું લખ્યું તેટલું ખચ્યું છે પરમા વિષનું વિપયા બેઈ, ‘કુલને કડિલું’ માગવા માટે તેને પસ્તાવો થાય છે સ્વમય વગતી જઈ, માર્ગમા સાલળેથી વાતનું બહાનું બતાવી તે રાધ શાત કરી અને પુત્રી અને જમાઈ લગ્નવેશમા આની મળતા બહાગથી લોકવાજે સ્નેહ દર્શાવે છે.

ઉપરિધત થયેલા જીભેગાને તે કોઈપણ રીતે સ્વીકારી શકેનો નથી. પુત્રીને વિધવા કરીને, તેના પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે અડસડ તીન્ધ નહાવાન તે પમદ કરે છે, પરંતુ તેની પુત્રીને એક ભિખારી પરણે. અને ગાવનનું વચન સાચું પશ્યુ એ વિચાર તેને અસહ્ય લાગે છે આ ચંદ્રહાસ તે જ પેલો માળક તેની ગાલનને માહિતી નહિ હશે એની ધમલાથી એક અધિકારીની વાત કરી મોયમ રીતે ગાલનને તેનું વચન ખોટું પશ્યુ છે એવું સંભળાવે છે, અને દેશ છોડી જનાનું આડકતરું સૂચન કરે છે, ત્યારે ગાવન એનો બગબગ

સિધડો છે છે. જે વાત પોને છાની રાખવા ઇચ્છનો હતો તે બહાર પડી જશે એ સચથી અને ગાલવના શાપના સચથી ‘પારડી વાતમાં શિદ્ધ પડિયે’ કહીને ત્યાંથી વાત ટાળે છે. પણ ગાલવના વચનથી તેનો નિશ્ચય વધુ દઢ થાય છે.

‘સગા તે સોનાનું ઢીમ’ અથવા ‘ખીજ ભૂંડ’ મનાવે શાનું, વહાલા હોય તે કહેશે છાનું’ જેવાં વ્યવહાર ડહાપણના વચનો કહી કુળદેવીની પૂજા કરવાનું નિમિત્ત બતાવી મધ્યરાત્રે તે ચંદ્રહાસને અંગિકાની પૂજા કરવા જવા કહે છે અને તેને મારી નાખવા ફરી આંડાળોને મોકલે છે. આમ છતાં હરિ જેને ઉગારવા માગતા હોય તેને આવા કપટીઓ લાજ ઉપાયે પણ મારી શકતા નથી. સિલકું તેમના દુષ્કૃત્યનું પરિણામ તેમને જ ભોગવવું પડે છે.

રાજપાટ અને રાજકન્યા પામી ચંદ્રહાસ રાજ્યનો હિસાબ સમજી સેવા પ્રધાનને બોલાવે ॥ ત્યારે તો તેને શરિર હતાશન વ્યાપે છે. અને જમાઈને બદલે મદન મંદિરે ગયો છે તે બહુતાં જ, ‘મદન શું મૂવો હો, ન મુઓ જમાઈજી’ એવી પોતાના જ દુષ્કૃત્યોમાંથી પરિણમેથી સચંકર કરુણતા ને અનુભવે છે.

તમો મુઆ તે રે હો મારી કમાઈજી,
અને,

કીધી કરણી રે હો કંઈ પેરે મૂકે જ ?
દેવ ને ડાહ્યા રે હો કંઈ એ નવ ચૂકે જ ?

જેવી પંક્તિઓમાં આ પાપીનો પશ્ચાત્તાપ પ્રકટ થઈ રહ્યો છે. સાધુની સાધુતાએ પૃષ્ઠગુહિ જેવા ખલ અને કુટિલ જનોનું પણ હૃદયપરિવર્તન થાય છે, તે આ પાત્રથી પ્રેમાનંદે દર્શાવ્યું છે.

વિધવાનું પાત્ર બોખા અને ઉત્તરા જેટલું જ સજ્જ, નમાય અને મુગ્ધ છે. આ આખ્યાનમાં પ્રેમાનંદની આખ્યાનકલાનો ઉત્કર્ષ, તેની ઉપાસિદ્ધિ આ આખ્યાન પરસ્તે વિધવાના અસ્થિસારનિરૂપણમાં સૌથી વધુ

રકુટ થાય છે. આ અભિસાર નિરૂપનામા પ્રેમાનંદે તેની રસનિરૂપણ, માનવસાભવદર્શન, વર્ણનછટા, અલંકારપ્રયોગ એમ અનેક શક્તિઓનો વિનિયોગ કર્યો છે. કેવળ બે જ ઠંડવામાં દર્શન હેતુ આ પાત્ર ઠવિની પાત્રસૃષ્ટિનાં, તેને યશ અપાવનાર ચિરંજીવ પાત્રોમાંનું એક છે.

વિષયને પ્રેમાનંદે હરા વર્ધની સાતથીવના દર્શાવી છે. (ટિપ્પણ પૃ. ૧૨૫) આ એક અસંભવ દોષ છે. બાળકુમારી છતાં સાતથીવના અનંગના હૃદયને રામાવવા ચંપકમાલિની અને અન્ય સખાઓ સાથે જલક્રીડા કરવા ઉપવનમાં આવે છે. જલક્રીડા કરતાં આ ઉપવન નવપદ્મવિત થયેલું બેઈ સખાઓ તે બેવા આજુબાજુ વિખેરાઈ જાય છે અને વિષયને દુર્વાસાના શાપની વાત યાદ આવે છે કે વિષયનો સરામી આવશે ત્યારે તે નવપદ્મવિત થશે. આગલી રાત્રીએ તે પરણી એવું સ્વપ્ન પણ આવ્યું હતું. તેથી ભાવિ સ્વામીની શોધ તે આઢરે છે. એક વૃક્ષ નીચે પિછોડી ઓઢી સૂતેલા ચંદ્રહાસને ને જુએ છે.

મધ્યમ પ્રિયદર્શનનો મધુર શ્લોક અને કોઈ બેઈ જશે તો, અથવા ચંદ્રહાસ જાગી જશે તો એવી ભીતિ અતુલવતી માનિની વિષયા માન મુકી અશ્વને પણ અવાજ ન કરવા તેની સુંદરતાવર્ણવી, પ્રુશામતના રાખેઠાં ઠહી વિનવે છે. પોતાને પ્રિય એવા ઝાંઝર પણ અત્યારે તેને અપ્રિય લાગે છે. કોઈ સખી બેની તો ન હશે એમ શંકાથી ‘ચંચલ નયણે બેતી’, વેરી લાગતા ઝાંઝર અવાજ ન કરે માટે જિંચા ચડાવી, પ્રિયનું દર્શન ઝડપી લેવા ધીમે ધીમે ખજની જેમ ડગ માડતી પ્રિયની ગમીપ જાય છે. અભિસારિકાને સહજ પ્રિય-દર્શનનો મધુર સંબંધ અને ચાતુરી અહીં પ્રકટ થાય છે. પ્રિયની સમીપ જઈ પાસે બેસે છે. પોતાનો શ્વાસ (અથવા તાસ) પણ તેને સ્પર્શે અને જાગી જાય ને ! તેથી હવે શ્વાસે, સખીઓની તાકીદ રાખવા આદ્રં મુખ રાખી બેની તે ચંદ્રહાસ ઉપરની પિછોડી દર

કરી નાખે છે. કેવળ મુખ ઉપરની નહિ પણ આખી પિછોડી તે દૂર કરે છે એ કદાચ આવે પ્રસંગે સાહજિક દોષ, સંભ્રમ, કંઈક કરવું હોય અને થઈ જાય બીજું અથવા શું કરવું અને ન કરવું નેનો અનિર્ણય એવા કાંઈક કારણે હશે ?

વિષયામાં કવિએ સ્ત્રીસહજ કુતૂહલવૃત્તિ પણ દાખવી છે. જ્યારે તક મળે ત્યારે સ્ત્રીસ્વમાવતુ દર્શન કરાવવાનું આ કવિ ચૂકતા નથી. ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’માં પણ અહિંસોચનને પૂરેલી પેટી કબ્બુ સુમદ્રાને ત્યાં મૂકે છે ત્યારે કબ્બુની પત્નીઓ પણ તેમાં શું હશે તે જાણવા કેટલી આતુર છે ને પ્રેમાનંદે દર્શાવ્યું છે. અહીં વિષયાનું કુતૂહલ કંઈક સકારણ છે. ચંદ્રહાસની અંગરખાની કસે નેણે એક પત્ર બેઠો, પત્ર ઉપરના સરનામાના પિતાના અક્ષરો પારખ્યા, અને ‘શકે પત્ર લખી મોકલ્યો, પિતાજીએ મુજ સ્વામી’ એવી તે સંભાવના વિચારી, જિજ્ઞાસાને વશ રાખી શકતી નથી અને નેથી તે પત્ર છોડી વાંચે છે. આવા મોહક યુવકને વિષ આપવાનું પિતાએ લખેલું વાંચી એ તો ત્રાસ અનુભવે છે. ઇષ્ટ કલ્પના કરતાં વિચારે છે કે પિતાની ભૂલ થઈ હશે અને ‘વિષને સાટે વિષયા લખાયું’ છે. આ પત્ર બે તે લઈ લે છે તો પત્ર ન જડતાં તે પાછો જાય અને કદાચ તેને મનવાહિત સ્વામી ન મળે. નેથી પ્રત્યુત્પન્નમતિએ તેણે ‘એક નેત્રનું કાજળ કાઢ્યું’, બીજા નેત્રનું નીર’ અને તરલુ વડે ‘વિષ’નું ‘વિષયા’ કરે છે. અને પત્ર વધાવત બાંધી, ‘જળ ભરતી નેણ’, ‘થર થર ધૂજ કાંઈ ન સૂઝે’ એવી અવસ્થામાં તે પાછી ફરે છે. પ્રથમ પ્રિયદર્શન, અનિદ્રની આશંકા અને પ્રિયપ્રાપ્તિમાંના સંદેહને કારણે તેની આવી અવસ્થા સ્વાભાવિક છે.

એ ક્યાં ગઈ હતી તે વિશે સખીઓ પૂછે છે ત્યારે વાતને ઉડાવવા ને ચોપટ બેવા રોકાઈ હતી એવું છેક અમતીતકર કારણ બતાવે છે. પરંતુ તેના દ્રુત શ્વાસ અને પ્રસ્વેદથી ચપકમાલિનીને જાગ્રમનની

સકા આરે છે આરો આશ્વેષ વિષયા સકી શકતી નથી, નેના હિપ્ત ખિજવાઈ બય છે પગ્તુ ચ પકમાલિની સખીઓને હૂં કરી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી વાત બણવા પ્રયાસ કરે છે, તેથી વિષયા 'તારે મારે એક સુખી છે' એનું મોઘમ વાક્ય હિચારી 'એક નેન વાકું વાળી' સાનમા તેને સમજાવી દે છે આમ વિષયા મુગ્ધ, ગસિક અને ચતુર નાયિકા છે

ગાલન લાક્ષણિક રીતે પ્રેમાનદીય પાત્ર છે 'નળાખ્યાન'ના વાનગ્યેષ્ટા ઠગતા દેવો, ખાલુકવેશે વિષયી નળ અને 'સુદામા ચરિતના ઉત્તરાર્ધ'મા ઘડીએક સુદ્રષ્ટિત દાખરતા સુદામા સાથે ગાલનને પણ એમાડી શકાય અનાથ બાળકને અવગણતા ધન્ટપુજિને ઓપકારનો અને તિગરકૃત બ્રાહ્મણોને ગાંની દશિલુ આપી સ્વતોરતો ગાલન ઉદાગચરિત અને સત્યનિષ્ઠ સ્થિતિ લાગે ॥ પગ્તુ ત્યાગ પછીનું તેનું વર્તન તેને સ્થિતિપદથી વચિત કરી એક સામાય, કનહમિય બ્રાહ્મણની કક્ષાએ મૂકી દે છે

ધૂષ્ટપુજિએ 'લખ્યા' પ્રમાણે મદન અતિથિ ચ દ્રહાસ સાથે વિષયાના લગ્ન માટે કુલગેગ ગાનને બોલાવે છે, ત્યારે ચ દ્રહાસને એનાખી ને તાત્કાલિક મુક્તિ આપે છે ધન્ટપુજિ આવતા કઢાવ તેનું મન ફરી બય અને પોતાનું વચન ફેલ બય તો ? તેથી તે સગરડિકુ મુક્તિ આપનો જણાય છે

લગ્ન પતાવ્યા પછી તે ધૂષ્ટપુજિ સામે મળતા વધાઈ ખાય છે, નેમા તેને ચીડવવાનો હેતુ જણાય છે ગાનવ પોતે તો ચ દ્રહાસ તે જ પેલો બાળક એ બણી ચકયો પગ્તુ ધૂષ્ટપુજિને એની માહિતી હશે જ એમ માનવાનું કાગલું ગાનવને નથી એ તો માનતો હશે કે ધૂષ્ટપુજિને અબણતા જ આના સુનક્ષણ ચુનક સાથે પોતાની પુત્રીનું લાવિ બેડકું ધન્ટ લાગુ હશે, અને તેથી નેને માકલ્યો હશે ધન્ટપુજિના પનમા ॥ ચમ્પે વિશે મદનને પણ શકા આવતી નથી, તો ગાલનને કયાથી આરે ? ધન્ટપુજિ

સામે મળતાં ગાલવ જે શબ્દો, વિશેષ કરી 'ફિ ગાલવ થયા આચાર્ય' રે' એવું વચન ઉચ્ચારે ॥ તેમાં વધાઈ કરતાં પોતાનું વચન સાચું પડ્યું એનો આનંદ અને ધૃષ્ટજુહિની ઠંકડીનો જ ભાવ છે. આ વેદશાસ્ત્રસંપન્ન એવા બ્રાહ્મણને શોભનું નથી. ધૃષ્ટજુહિ આ સાંભળી પોતાની ચીડ અને રોષ બ્રાહ્મણો ઉપર ઉતારે છે ત્યારે ગાલવ કહે છે :

.....દુષ્ટ થયો તુષ્ટમાન રે,
વધામણીમાં જુધાના દાન રે!

ત્યારે તો તે કેવળ વાનરચેષ્ટા લાગે છે.

ધૃધવાનો કૂંફવાનો દુષ્ટ પ્રધાન નગરમાં આવતાં મદન નેને સામે લેવા આવે છે ત્યારે ગાલવ ત્યાંથી ગાળવારા ગણી બાય છે :

.....રીશે ચલ્યો મહારાજ,
પિતાપુત્ર વહીને મરશે અહીં રહ્યાનું નહીં કાજ.

માર્ગમાં જ આ સમાચાર કટાક્ષ ઉપે આપી તેણે ધૃષ્ટજુહિના કોપને પ્રજ્વલિત કર્યો હતો. અને હવે તે કળિયાખોરની જેમ ઝથડો સળગાવી બાળુએ ખસી બાય છે. એને સ્થાને કોઈ શુદ્ધ વૃત્તિનો ઋષિ હોય તો તે મદનની વહાર કરે, અને ધૃષ્ટજુહિના કોપને શાત પાડે.

ચંદ્રહાસ તે જ પેલા બાળક એની ગાલવને ખબર નથી એવી બ્રમણ નીચે ધૃષ્ટજુહિ ભરસલામા એક અધિકારીની માધ્યમ વાતથી ગાલવનું વચન જૂઠું પડ્યું અને તેથી નેણે દેશ છોડી જવો બોધ્યો એવું સૂચવે છે, ત્યારે ગાલવનો બ્રહ્મકોષ પ્રજ્વળી જિંદ છે અને 'મિયા યાય રામનું બાણ, પણ વિપ્રનું વચન પ્રમાણ' એવા ગર્વવચનો ઉચ્ચારે છે. બ્રાહ્મણોનો પ્રતાપ કેવો દુર્ધર્ષ છે તેના ઉદાહરણો આપી સૂચવી દે છે કે આ ચંદ્રહાસ ને જ પેલો અનાથ બાળક, અહીં બ્રાહ્મણત્વથી ગૌરવશીલ કોઈ ઋષિ કરતાં ગાલવ

અકસ્માત પોતાનું ભવિષ્યકથન સાચું પડી જતાં છલકાઈ જતા સામાન્ય પ્રાણી જેવો જ ભાસે છે.

ગાલવનું પાત્ર નિરૂપતાં પ્રેમાનંદ સમક્ષ તેના અમાન્યનો ઘોડી વિદ્યાએ વિદ્વાન ગણાવે, અગવડિયા મુદૂર્ત્ત આપે, કનિયામાં રાજ અને આછકસો પ્રાણી હશે ! ઋષિ ગાલવને આવે. પ્રાકૃત ચીતરવાનો તેણે ધુષ્ટબુદ્ધિની દેકડી ઉડારી, નિષ્ફળતાને ક્ષીણે હાસ્યાસ્પદ બનતા દુષ્ટ પ્રત્યેની ભાવકોની હાંસીને વાચા આપી જનમનરંજનો હતો.

દુર્જનને ત્યાં પણ સુજન પુત્ર સંભવે છે, તેનું ઉદાહરણ હિરણ્યકશિપુનો પુત્ર પ્રહલાદ તેમ અહીં ધૃષ્ટબુદ્ધિનો પુત્ર મદન છે. પિતાનો પત્ર મળતાં જ વિષયા સાથે ચદ્રહાસનું લગ્ન કરી, કન્યાદાનમાં વિપુલ સંપત્તિ આપી છેવટે પોતાની જાતને પણ તે બંનેની સેવામાં સોંપે છે. એ કિષ્કંધી કદાચ ને આશ્ચર્યિત પુત્ર લાગે. પરંતુ આશ્ચર્યિત પુત્ર કરતા ને કંઈક વધુ છે. પિતાના દુષ્ટ સ્વભાવથી ને છેક અભણ્યો નથી. જો કે ચદ્રહાસના વિષયમાં પિતાના દુષ્ટ સ્વભાવની ગંધ તેને શરૂઆતમાં આવતી નથી. વિષયાએ ‘વિય’નું ‘વિયયા’ ન કહ્યું હોત નો પિતાના મૂચન પ્રમાણે તેણે ચદ્રહાસને વિષ આપ્યું હોત કે કેમ ને એક પ્રશ્ન છે. કદાચ આપ્યું થે હોત. એ પ્રકારના વિશ્વાસ વિના ધુષ્ટબુદ્ધિ તેને આ કામ ભળાવે નહિ. પરંતુ એક વાર ચદ્રહાસને પૂજ્ય ગણ્યા પછી, તેની સેવામાં પોતાની જાતને સોંપ્યા પછી, પિતા ચદ્રહાસને કુળરિવાજનું બહાનું બતાવી મધ્યગામિએ એકસો અંબિકાનું પૂજન કરવા મોકલે છે, તમારે આવે કોઈ ગિનાજ ન હોઈ, પિતાના કપટની નેને લગભગ ખારી ચાલે છે અને તે મનમાં વિચારે છે : ‘પિતા મારો મહા પાપી છે, રજે લેનો પૂજ્યના પ્રાણીજ.’ ત્યારે તે પોતાના જીવનનું લેખમ વહેારી—‘તમને પ્રાણ સોંપ્યો છે, સાટે હું કંઈ પૂજ્ય જ’—કડી મંદિરે જાય છે. અને પિતાના કપટનો મોગ બની બહેનનું સૌભાગ્ય અખંડ રાખે છે.

હસિદ સરળ અને બોળા હૃદયનો ગબ છે. ધુષ્ટબુદ્ધિ પાપી છે, દુષ્ટ છે ને બાણવા છતાં તેના વચનમાં વિશ્વાસ મૂકી ચદ્રહાસને

કુતલપુર મોકલવા સંમત થઈ બાંધ છે. દુષ્ટ પ્રધાન તેને કેદ કરે છે ત્યારે પણ તે પોતાના બાળ્યને અને પૂર્વજન્મનાં દુષ્ટ કૃત્યોને જ જવાબદાર ગણે છે. ચંદ્રહાસ અને વિપયાના લગ્નની બાલ્ય યતા, કુલિંઘ અને મેઘાવિનીને કુતલપુર લઈ જવાનું હિતાવહ ન લાગતા, ખીજી કોઈ યુક્તિ વિચારતો ધૃષ્ટદ્યુમ્નિ તેમને મુક્ત કરી, ચાટુ વચ્ચેના ઉચ્ચારી, શમા ચાચી જીવનનું દાન પાથે છે ત્યારે પણ તેના વચ્ચેના તે વિશ્વાસ મૂકે છે.

મેઘાવિની વત્સલ માતા છે. ચંદ્રહાસ કુતલપુર બાંધ છે ત્યારે તે પરણીને આવે એવી અલિલાષા વ્યક્ત કરે છે. ધૃષ્ટદ્યુમ્નિ કેદ કરે છે ત્યારે પણ પુત્રવધૂ ઘરમા ન આવી, ‘જી જી’ કરીને પુત્રવધૂ તેના બાલ ઉપાડી લે એવા અરમાનો અધૂરા રહી ગયા તેનું દુઃખ તેના મનમા વધુ છે. અહીં સાસુપદની ઇચ્છા ગણતી પોતાના સમયની પ્રત્યેક વત્સલ ગુજરાની માતાનું આરોપણ પ્રેમાનંદ મેઘાવિનીમા કર્યું છે.

કુતલ તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નિના હાથમા પૂતળા જેવો અને અનિષ્ટ સ્વપ્નની જે ભય પામનો વ્યક્તિત્વવિહોણો ગણા છે. દશ વર્ષની પુત્રી હજુ કુવારી ગઈ ગઈ તેથી તે સચિત્ત બનતો ગુજરાતી પિતા લાગે છે.

૫ : વર્ણુન છટા અને લાપાશીલી :

સ્થળવર્ણુન અને પાત્રવર્ણુનમા ૫૦ પગગત વર્ણુનના ચોકડામાથી પ્રેમાનંદ પણ મુક્ત નથી. વનઉપવનનું વર્ણુન હોય ત્યાં કવિ વનની વનસ્પતિ, ફૂલ, ફૂલ વગેરેની વિગતનાર બાદી જ આપી દે છે. (ટિપ્પણ પૃ. ૫૨૦) ને જ પ્રમાણે સ્ત્રીપુરુષોના વર્ણુન પણ તે પગપગને અનુસરી કરે છે. સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હોય, તેની વાસિકા પોપટ જેની, હાથ હાથીની સૂંઢ જેવા, દાંત દાડમની કળી જેવા, શ્રીવા કપોત જેવી, કટિ કેસરીના જેવી, બાંધ કેળ જેની, ચંચલ કમળ જેવા એ પ્રમાણે એકવિધ પગપગ મુજબનું વર્ણુન થયું. એને

દાગ્ધ્ય વક્ષપ્રદેશના વર્ણન સિવાય સૌ અને પુરુષના વર્ણનો સમાન લાગતા. (ઓખા અને ચંદ્રહાસના વર્ણનનું આશ્ય. (ટિપ્પણુ પૃ. ૧૩૫) પંપગત વર્ણનનું આશ્ય' અનુસરત કવિઓ કવિતા ચંદ્રહાસના દાંત વર્ણવવાની શ્રુતિ પણ પ્રમાનંદથી થઈ ગઈ છે.

પ્રમાનંદના ઓપુરુષા એક જ સગ્ગા અશ્રુપાત્રો પદેરતા હોય તેમ નેના વર્ણન ઉપરથી લાગે છે. બે કે એ દોષ પણ આખ્યાન યુગનો છે. પ્રેમાનંદ જેવો પતિબાળાળી કવિ એમાંથી મુક્ત થઈ શક્યો નહિ એટલું નેના દોષપદો. આમ છતાં જ્યાં પંપગત વર્ણન ન હોય ત્યાં કવિની વર્ણનછટાને વિવચનાનો અનકાશ મળ્યો છે. સુદામાની પત્નીએ કહેલું પોતાના દગ્ધિર વચ્ચંસાગ્રનું વર્ણન, 'નળાખ્યાન'ના બાહુકનું નેમ દાગ્ધ્ય ઘોડાનું વર્ણન, 'મામેરુ'માં નવસિંહની વ્યવન વર્ણન વગરેમાં પ્રેમાનંદની વર્ણનછટાની કસોટી થઈ છે, જેમાં ને પાંચ સિતર્યાં છે.

આ આખ્યાનમાં પણ ઉપનવર્ણન અને ચંદ્રહાસનું વર્ણન પંપગત છે એ તો આશય નોંધવું છે. વિપથા અને તેની મજાએની જગદીડાનું સ્વાભાવિકીતવર્ણન (ટિપ્પણુ પૃ. ૧૨૭), 'ચંચળ નમણ બેની', બગ જેમ ડગ ભગતી વિચારાનું અભિસારવર્ણન (ટિપ્પણુ પૃ. ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨) પ્રેમાનંદની મૌલિક વર્ણન-શક્તિનો ઠીક ઠીક પરિચય આપે છે.

ભાવને અનુકૂળ દેશીઓ અને ઉપયુક્ત વાસ્તવિનિયોગ પ્રેમાનંદને કવિ તરીકે સ્થાપે છે. પાત્રોના વર્ણનમાં, નેમના હૃદયના વિરિધ ભાવોની અભિવ્યક્તિમાં, પ્રસંગના આલેખનમાં અને ઝમનિર્વહણમાં એનો વાસ્તવિક જાણુ મળે છે. એ ભાષાને ઝમાડે છે, ભાષાની શક્તિઓથી ભાવકને ખડેલાવે છે. શબ્દો નેને શોધના જુડ પડતુ નથી. ભાષામાં કયાય કિવચ્છતા વચ્ચાતી નથી એના સ્પષ્ટતા ઝગઝગતી ભાષાનું દાગ્ધ્ય ઘડાતુ જતું હતું, એમાં પ્રેમાનંદ જેવા ભાષાસ્વામીનો ફાળો નાનાસૂનો ન હતો. અજુવાળ, પડોત્યો,

હુતી, પાખે, સૌજ, એકિથી, વડી વાગ્ની, લાગ, અવિધાગે, પ્રાણુ, મેળશે પાપ જ્યા ને સમયના લાક્ષણિક શબ્દપ્રયોગો નેમજ કયાથો, અમથો, મગ્ધથકો જેની વ્યાકરણની લાક્ષણિકતાઓ પણ તેની ભાષામા જણાય છે. તેની અલિખ્યક્રિયા અલંકારોની ખુલ્લતા ધ્યાન ખેંચે છે. સ્વભાવોક્તિ, અર્થાન્તરન્યાસ, ઉત્પ્રેક્ષા, વ્યાખ્યેક્રિ, શ્લેષ, ઉપમા, રૂપક વગેરે અલંકારો ને યથેષ્ટ છતા ઔચિત્યપૂર્વક યોજે છે. પ્રાસ અનુપ્રાસ માટે નેને શમ્ભો સોધવા પડતા નથી. વર્ણસંગાઈ, યમક જેવા શબ્દાલંકારો ભારપોષક જ નીવડ્યા છે.

૬ : સમકાલીન રંગપૂરણી :

મધ્યકાલીન આખ્યાનોમા જે ને સમયના રૂઢિગિવાજો અને જનસ્વભાવનું થોડે ઘણે અંશે પ્રતિબિંબ પડેલું એનામા આવે છે. આ પ્રકારનું નિરૂપણ દોઈ પૂર્વનિશ્ચિત યોજનાથી અથવા વિશેષ પ્રકારના આયાસથી થતું એમ માનવું યોગ્ય નથી. વસ્તુ પુગણમાનું પણ હોય છતા આખ્યાનકારો સમકાલીન વાતાવરણનો એાપ આપતા. એમા કદાચ તેમની કલ્પનાશક્તિની મર્યાદા પણ વડતાય. પરંતુ આ વલણ આખ્યાનના સ્વરૂપને બાધક નીડતું નથી, કેટલાકે દિદાહિણોમા ને ઉપકારક નીડતું છે અને આખ્યાન સ્વરૂપનું તે એક લક્ષણ ગણાય છે. આ પ્રકારના નિરૂપણને ઠાગણે કૃતિ વધુ લોકપ્રિય બનતી એ લાભ (અને યોભ પણ) આખ્યાનકારને જો નેવો ન હોય.

પ્રેમાનંદના આખ્યાનોમા સમકાલીન સમાજ અને વાતાવરણનું દર્શન વિશેષ પ્રકટ રૂપે છે. સમકાલીન શુજગતી સમાજનું દર્શન એ તેનો શુભરિશેષ બને છે. કદાચ એણે જે સમકાલીન લાક્ષણિકતાઓ દર્શાવી તે કેવળ શુજગતની જ નહિ હોય. ખીજા પ્રદેશોની યે હોય. આમ છતા પ્રેમાનંદની દષ્ટિ શુજગત (નંદગંગાર સુધી) બહાર ગઈ નથી. ચોતાના સમયના વિગિષ્ટ ગીને શુજગતી ગીતગિવાજો, જનસ્વભાવની ખાસિયનો, પદેવેશ વગેરે આપનાની નેને પ્રતિજ્ઞા

ન હોતી. આ પ્રકારનું નિરૂપણ એ આખ્યાનની પરંપરા હતી. કવિની લાક્ષણિક અવલોકનશક્તિ અને નિરૂપણપ્રતિભાએ તે વિશેષ પ્રસ્ફુટ બને એ જ તેનો ગુણવિશેષ છે. આ પ્રકારનું નિરૂપણ બે ગુણસીમા હોય તો તે બધા આખ્યાનકારોની અને 'કંઠ અંશે આખ્યાનસ્વરૂપની છે.

પ્રારંભની આ કૃતિમાં પણ સમકાલીન વાતાવરણ, સામાજિક શૃંગાર અને માન્યતાઓનું નિરૂપણ બેવા મળે છે.

કુલિંક અનાથ બાળકને પોતાને ત્યાં લઈ જઈ ઉછેરે છે, સારો દિવસ બેઠો—

ઘેર તેઓ અધ્યાસ;

ત્યાં સોંપી આવ્યો પુત્રને ભણવાને ભૂપાળે. ”

શુરુને અધ્યાસ (અધ્યયન) કહેવાનો અને ઘેર બોલાવી બાળકને ભણવા સોંપવાનો રિવાજ મહાભારત કાળનો નહિ પણ મધ્યકાલીન ગુજરાતનો છે. ચંદ્રહાસે ‘પાટી પાટલા પછાડયા પૃથ્વી’ એ ઉપરથી અધ્યાસની ‘ધૂળી’ નિશાળનો નિર્દેશ મળે છે.

એ સમયની શુકનઅપશુકનની માન્યતાનો ખ્યાલ પણ આ આખ્યાનમાંથી મળે છે. ચંદ્રહાસ ધૃષ્ટ્યુજ્જિનો પત્ર લઈ કુંતલપુર જાય છે ત્યારે તેને આ શુભ શુકન થાય છે.

કાળી કપિલા ધેનુ મળી વળી વચ્છ બેની સંગજા;

દક્ષિણ ભાગે મૃગલી સાથે, ઉતર્યા કૃષ્ણ કુરંગજા,

વળી વરકન્યા પરણી પધાર્યા માનિની મંગળ આયજા;

એવે બ્રાહ્મણનું ટોણું મળ્યું, જતા મારગ આયજા.

ચંદ્રહાસને બદલે મદન અંગિકાનું પૂજન કરવા જાય છે ત્યારે તેને આ પ્રમાણેના અપશુકન થાય છે.

માર્ગમાં જતાં જમણે પાસે બે સર્પ ઉતર્યા આડાજા;

વળી વદતાં પગે અફળાર્યા વાટમાં રાત્રિ બિલાડાજા,

નિશાયર જે ઘુવડ પક્ષી, તે મદનને મસ્તકે બેઠાજા,

આ સમાજને અને પ્રેમાન દને રમખની શુભ અશુભ ઝલચુતિમા
પણુ અઢા હશે, તેના નિર્દેશ નિષયાનુ શુભ રમખ અને કુ તનગજાનુ
દ રમખ ઠરે છે

કર્મવાદમા પણ આ સમાજને અને કવિને અઢા હશે તેની
પ્રતીતિ રમખા કડવામા કુલિદના વચનો કિપચી થાય છે
કુનિદ ઠરે છે

વા યા વિના શુ વલિયે અઢા કામિની !
મેલે દષ્ટાતે સર્વે જલુ, બોળી ભામિની !
તો સુખ કયાથી પામિયે અઢા કામિની !
બે દાન ન દીધુ દક્ષિણ પાણુ ? બોળી ભામિની !

x

x

કાઈ પુન્ય આપણે કીધા નહિ, અઢા કામિની !
ન ગાખ્યા વૃત ને નેમ સામજ ભામિની !
તો સુખ પામિયે કયા થકી અઢા કામિની !

‘મે તો ભગવધનો ભાવ’ એ કિર્તિમા સલુનુજ ધમાની
અઢા પણ વ્યઢા થાય છે

ગાનવ, મેધાનિની અને તનગજામા ઝજગની નમણો ભેના
મળે છે

એવે દીપચુ મુગમા ખોશી રે,
ત્યા આવ્યા ગાલવ બેધી રે

એ પાલડીમા દીપણ ખોશી ફરતા પ્રેમાન દના જ સમકાનીન
બેપીનુ વર્ણન છે

પુન સાથે કુળવવુ ને નાડ કોડે ચરે દરોચા રે,
આદર ઠગીને અન પીગસુ, દેખી ઝરે માગ દેચા રે
હાઠ માગતા ‘હ, હ’ કડીને કિતર આપે વણુ રે,
તે સુખ નોમે કાઈ થે ન દીક, કેમ પેરે રોતી ગણુ રે !

આ રમિએમા ચમત્ કનરી સહુમદની તીવ્ર આકાશ નો

ભારતની પ્રત્યેક વત્સલ માતાની હોય પરંતુ પ્રેમાનંદ સમક્ષ તે ગુજરાતી જ માતા છે.

પુત્રી દશ વર્ષની થઈ છતાં તેનું લગ્ન ન થઈ શક્યુ તેનો વિવાહ અનુભવતો કુતલ લાશાલિક રીતે ગુજરાતી પિતા છે. પરધર્મીઓનાં ભયને લીધે બાળલગ્નો આ સમયે રૂઢ થઈ ગયાં હતાં.

‘સ્વસ્તિ શ્રી કુંતલ ગામ રે.’

અથવા

‘સ્વસ્તિ શ્રી કુંતલપુર સ્થાને’

એવી પત્રના આરંભની પદ્ધતિ તો વિશિષ્ટ રીતે ગુજરાતી છે. ‘એથી અધિક ગું લખિયે રે’ એ પણ પત્રમાં વારંવાર પ્રયોજાતું રૂઢિ-વાક્ય છે.

લાલિ સ્વામીને આવનો બેઠ વિવાહિતા આધુ’ ઓટે એ આજ સુધી પ્રચલિત રિવાજનો નિર્દેશ નીચેની પંક્તિ ઉપરથી મળે છે :

વિધયા મનમાં હરખે રે,

આધુ ઓઢીને પીયુને નરખે રે.

વિધયાએ પહેરેલા આભૂષણોમાં અલુપટ વીંછિયાં ગુજરાતમાં પ્રચલિત આભૂષણો છે.

પ્રેમાનંદે તેનાં આખ્યાનોમાં પ્રસંગ ગ્રાસ થતાં લગ્ન અને સીમંતના રિવાજોનો ઠીક ઠીક વિગતથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. ‘શામળશાને વિવાહ’ તો તદ્દવિષયક કૃતિ છે, અને એમાં તો મધ્યકાલીન રિવાજોનું નિરૂપણ સ્વાભાવિક છે. ‘મામેરુ’માં સીમંતનો પ્રસંગ નિરૂપણ વિષય છે. પરંતુ ‘ઓખાહરણ’, ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ અને આ આખ્યાનમાં પણ તેમણે પોતાના સમયના લગ્નપ્રસંગના વિધિ તેમજ રૂઢિઓનું નિરૂપણ કર્યું છે.

આ ત્રણે આખ્યાનોમાંના લગ્નપ્રસંગનાં વર્ણનો ભેગાં કરી વાંચીએ તો પ્રેમાનંદના સમયમાં લગ્નપ્રસંગ કેવી રીતે ઉજવાતો તેનો ખ્યાલ આવે.

વિવાહ કરો નો આજ મધગને
છે ઘડિયાળા લગ્ન જી.

અંપકમાલિનીના લગ્નનું તાત્કાલિક મુદ્દત્ આપતા ગાલવના આ વચન ઉપરથી પ્રેમાનંદના સમયમા પણ આવા ઘડિયા લગ્ન થતા હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

જનને ઉત્તમ ઉતારા આપવા, વરને પીઠી ચોળવી, અંધોળ કરાવવો, વરઘોડો કાઢવો, વરના હાથમા શીફળ આપવું, (નજર ન લાગે માટે વરના ગાલ પર કાજળનું ટપકું કરાવવાનું પણ કવિ બૂલ્યા નથી) હુસળ મૂસળે પોકિવું, કન્યાએ પણ ચૂંદડી પહેરવી, હાથે મિઠળ બાધવું, માછરું બાધવું, વગ્કન્યાનો ગોત્રોચ્ચાર કરવો, કન્યાદાન દેવું, મંગળકેગ, કંસાર જમવો વગેરે ઉપગ્રી સામ્રત ગુજરાતી લગ્નવિધિના અંગો પ્રેમાનંદના સમયમા પણ હતા એનો ખ્યાલ આવે છે. અન્ય ખૂટતા રિવાજોનો ખ્યાલ ‘એખાહગણ’ અને ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’માથી મળી રહે છે. (ટિપ્પણ પૃ. ૧૦૭)

આ આખ્યાનમાની કેટલીક ઉક્તિઓ લાક્ષણિક રીતે ગુજરાતી રૂઢ પ્રયોગ તરીકે આજે પણ પ્રયોજાય છે. એના ત્રણેક ઉદાહરણો બેઠાએ.

લગ્નવેશમા ચંદ્રહાસ ધૃષ્ટપુષ્પિને મળવા આવે છે ત્યાં, ધૃષ્ટપુષ્પિના મનોભાવને વ્યક્ત કરતા પ્રેમાનંદ કહે છે.

જમાઈ જમ સરખો લાગે.

સહામા ગાલવ સાથે વાગ્ધુજી થાય છે અને ધૃષ્ટપુષ્પિને લાગે છે કે વાત ખુલ્લી થઈ જશે તેથી તે ટાળવા કહે છે.

થનાઝ હોય તે થાઓ આ ઘડીએ,

ખારકી વાતમા શિદ પડીએ ?

ગાલવની વાતથી ચંદ્રહાસના મનમા શંકા ઉદ્ભવી હશે, તેથી બહારથી સ્નેહ બતાવતા, ખીજની વાત મનમા ન ધગવાનું કહેતા ધૃષ્ટપુષ્પિ બોલે છે.

સગા ને સોનાનું દીમ, આજ થાય છે ટાઢી હીમ.

કરતાં આખ્યાનની પરંપરા વધુ જ્યાજ્ઞદાર છે. દિપ્પલમાં પ્રેમાનંદની ઠેટલીક શતિઓની ચર્ચા કરી છે. અહીં નો નેનો સંગ્રહમાં નિર્દેશ કરીશું :

૧. કુસિંહ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નિ એ બન્નેના પ્રદેશને તેણે કૌંતલ દેશ, કૌંતલપુર, કૌંતલગામ એવે નામે ઓળખાવ્યા છે. આ અનવધાનતા હોય છે. (દિપ્પલ પૃ. ૯૬, ૯૭)
૨. ધૃષ્ટદ્યુમ્નિનો પત્ર લઈ ચંદ્રદાસ કૌંતલપુર જાય છે ત્યારે તેને વિદાય આપતાં 'વર થઈ ચાલજ તું વરેણો. લાવજે કે એક કન્યાયજ' એવી મેધાવિનીની અભિલાષા અપ્રસ્તુત લાગે છે. (દિપ્પલ પૃ. ૧૧૮)
૩. વિષયા અને ચંપકમાલિનીને નવહથ વર્ષની વયે અનંજની પીડા અનુભવતી બતાવી છે. (દિપ્પલ પૃ. ૧૨૫, ૧૨૬; ૧૭૧)
૪. ભાવિ સ્વામી ચંદ્રદાસને નિરખવા વિષયા કેવળ મુખ ઉપરની નહિ, આખી પિછોડી દર કરે છે, તે એ પ્રકારના સંભોગોમાં અસંભવ જણાય છે. (ઉપોદ્ધાત પૃ. ૬૩; દિપ્પલ પૃ. ૧૩૨)
૫. ઊંઘતા ચંદ્રદાસના ઢાંત બતાવ્યા છે. (દિપ્પલ પૃ. ૧૩૩-૧૩૪)
૬. ધૃષ્ટદ્યુમ્નિએ સખી ચંદ્રદાસને આપેલો પત્ર, વિષયાએ વાંચેલો પત્ર અને ચંદ્રદાસે મહનને આપેલો પત્ર એ ત્રણેના શબ્દોમાં ફેર પડ્યો છે. એક જ પત્રના શબ્દોમાં ફેર કેમ પડે ? (દિપ્પલ પૃ. ૧૩૬)

આ દોષો છતાં આખ્યાનની ગુણસમૃદ્ધિ કવિને સુચશ અપાવે છે અને ઉદ્દીપમાન પ્રેમાનંદની પાંગરતી પ્રતિભાનાં દર્શન કરાવે છે.

લાવનગર

વંશાખી પૂર્ણિમા : ૨૦૧૭

સંપાદકા

જુદ જયંતી,

૩૦-૪-૬૧.

ત્રેમાનંદકૃત

ચંદ્રહાસ આખ્યાન

કડવું ૧૭૦—રાગ : કેદારે

પ્રથમ સમયે ગણપતિ, જન્મ ટળે મારી દુર્મતિ,
જેથી સરે મનોગથ મન તણા રે. ૧

સાહે કરો માતા મરતિ, હુ બાળક કાઈ લેહેનો નથી,
મતી ગાંઠા મેનક હજો નમ તણો રે. ૨

ઢાળ

સાહે કરો માતા મરતિ, હુ લાગુ તમારે પાપ,
નિજ ગુરુ કે બાન ધગતા, અથ ચાનતો થાય ૩

૨૮/ વૈશ પાપન એણી પેરે બોલ્યા, સુણ જનમેજય રાજન,
અશ્વમેધની ઉત્તમ કથા છે, શ્રોતા વખતા ધન્ય ૪

પાડવે પગજમ કાંધુ, કાંધે ધરીને કાપ
ગત હૈરા મ ગાગિયા તે, દુઃસેનની માણ ૫

પડે હસ્તિનાપુરમાં નાચ બેસા, કૃતિકૃપા જે થર્મ;
પાચાવીના મનોય ફરી, પધાર્યા પન્ધર ૬

બુધિશિષ્ટ અતિ દુઃખ નાચ્યા, ઉત્તરે અતર તાપ,
એ રાજાને માવે ધિક પડો, રાજન માર્યાનું ગિર પાપ ૭

૨૯/ એટલે આવ્યા વ્યાસ મુનિ, પૂછ્યો પાપ ગયાનો બેઠ,
પડે મહા મુનિયે મહિપતને, મહાબો અશ્વમેધ ૮

અશ્વની પૂઠે નક્ષા કંવા, સચરો અર્જુન.
પડે વાટમા વૃષ્ણેનુ પાડ્યો, વશી વીર પ્રજામન ૯

આ પ્રમાણે પ્રેમાનંદના અન્વ આખ્યાનોમા તેમ આ પ્રારંભ કાળની કૃતિમા પણ તેના સમયનુ ગૃજાની વાતાવણ વગ્તાય છે. આખ્યાનનો દ્યનિ :

ભક્તનો મહિમા આ આખ્યાનનો પ્રધાન વિષય છે. જે પ્રભુનો ભક્ત હોય, જેને પ્રભુ હિંગાળના ઇચ્છે તેને લાખ પ્રયત્ને પણ દુષ્ટ મારી શકેનો નથી, જિવદુઃ ને પોને જ પોતાની કપટભળમા ફસાય છે અને પ્રભુ જેને ગિહ્નિગિહ્નિ આપવા ઇચ્છે તેને કોઈ અનરોધી શકતુ નથી એવી મહા આ આખ્યાનનો પ્રધાન દ્યનિ છે આ મહા એક કૃતા વધારે પકિતમા પ્રગટ થાય છે.

વહાવા અશગ્લુશરણુ તો સાધુ બોળપણે ફરે રે,
જ્યા શાલિત્રામ કંક સાથે, ત્યા અવળાનુ સવણું કરે રે.

(કડી ૧૮. કડકુ ૧૩)

નારદ કહે : સામળ રે અજુન, કર્તાહર્તા અવિનાશ.

વિષ દેડી વિષયા કગી, એમ હિંગારો ચંદ્રહાસ.

(કડી ૨૬. કડકુ ૧૫)

જેના હગિજીએ મહા છે હાથ,
શાલિત્રામ બાધ્યા કંક સાથ,
તેને કોણ કપટે મારે,
જેને અવિનાશી હિંગારે

(કડી. ૩૪, ૩૫ કડકુ ૨૪)

આ પશ્ચિત્તો આખ્યાનનો દ્યનિ રજૂ કરે છે. ઉપનાત પ્રાન્ભથી જ,

‘એ પુત્રની શી ગતી થઈ, તેને ગળ્યા શ્રી ભગવંત’
એમ ચંદ્રહાસને પ્રભુનો આશ્રિત બનાવી કવિ આખ્યાન આગળ ચલાવે છે, અને

કેમ હિંગારો બાળ રે

(કડી ૮ કડકુ ૪)

ભટ પ્રેમાનંદ એમ કહે કચમ કિચો સુધાર્મિક તન રે
(કડી ૧૮ કડવુ ૫)

નાનંદ કહે પછે કુનિંદ કુવગને કેડ પેરે ગણ્થો શ્રી હિં ૨
(કડી ૨૦ કડવુ ૨૩)

મગ્ધુ થકો કિચા ગજ, જને માથે શ્રી ભગવાન રે
(કડી ૩૬ કડવુ ૨૬)

મે પ્રમાણેની વાગવાગ ચાલની પક્ષિઓથી એ ધ્વનિનું
સાતત્ય તેમ પ્રધાનતા ગળનાઈ ગ્હે છે

ધણ્ણુજિના અનેક દષ્ટ પ્રયત્નો છતા ૫ દ્રહાસ જીવતો ગ્હે છે
તેની કન્યાને પગલે છે, એટલું જ નહિ, ગળપાટ અને ગળની
કન્યાનેય મેળવે છે એની પાછળ અદષ્ટનો પ્રબળ હાથ હતો.
અદષ્ટના પગ્ગિળની અનિવાર્યતા પણ મે સાથે આ આખ્યાનમાં
નિરૂપાઈ છે (ટિપ્પણુ પૃ ૧૧૮)

ભાગવત આદિ વ્રથોમાં પગ્માત્માને કર્તુમકતુમચ્ચથાકતુ' સમર્થ
તરીકે ઝાળખવામાં આવ્યા છે પ્રેમાનંદ પણ આ આખ્યાનના વસ્તુ
દ્રાગ પ્રભુ મર્યાદાકર્તા છે, વિશ્વનો સર્જક અને વિનાશક છે, તેની
મગ્ધ વિરુદ્ધ કોઈ કોઈને મારી કે જિનાડી શકતું નથી એ
મહા નિરૂપે છે

આ આખ્યાનના સમય નિર્ણયની અર્થા ટિપ્પણુમાં પૃ ૧૪,
૧૮૫, ૧૮૬ ઉપર કરી છે

૮ કેટલીક ક્ષતિઓ

આ આખ્યાન દોષમય નથી પ્રાગ્જ કાળની કવાસ એમાં
જણાય છે ઉપવનવર્ણનમાં કવિએ રૂક્ષ વેદ્યાઓની યાદી
આપી દીધી છે, પ્રાચીનને કાગલે વાર્તા-પ્રાહ સ્થગિત થઈ ગયો
છે, સદાસત્તુ સર્વત્ર અને ઔચાત્કચ્ચની ઔચાત્તુ ઇર્ષ્ય સરજા
વાગે છે આના કેટલાક દોષ નો સ્પષ્ટ છે, પરંતુ તે માટે પ્રેમાનંદ

કરતાં આખ્યાનની પરંપરા વધુ જવાબદાર છે. ટિપ્પણમાં પ્રેમાનંદની કેટલીક ક્ષતિઓની ચર્ચા કરી છે. અહીં તો તેનો સંક્ષેપમાં નિર્દેશ કરીશું :

૧. કુલિંદ અને ધૃષ્ટબૃજ એ બન્નેના પ્રદેશને તેણે કૌંતલ દેશ, કૌંતલપુર, કૌંતલગામ એવે નામે ઓળખાવ્યા છે. આ અનવધાનતા દોષ છે. (ટિપ્પણ પૃ. ૯૬, ૯૭)
૨. ધૃષ્ટબૃજનો પત્ર લઈ ચંદ્રહાસ કુંતલપુર જાય છે ત્યારે તેને વિદાય આપતાં 'વર થઈ ચાલજે તું વદેસો. લાવજે કો એક કન્યાયજી' એવી મેધાવિનીની અલિલાયા અપ્રસ્તુત લાગે છે. (ટિપ્પણ પૃ. ૧૧૮)
૩. વિષયા અને ચંપકમાલિનીને નવદશ વર્ષની વયે અનંગની પીડા અનુભવતી બતાવી છે. (ટિપ્પણ પૃ. ૧૨૫, ૧૨૬; ૧૭૧)
૪. ભાવિ સ્વામી ચંદ્રહાસને નિરખવા વિષયા કેવળ મુખ ઉપરની નહિ, આખી પિછોડી ફર કરે છે, તે એ પ્રકારના સંશ્લેષમાં અસંભવ જણાય છે. (ઉપોદ્ધાત પૃ. ૬૩; ટિપ્પણ પૃ. ૧૩૨)
૫. જિંઘતા ચંદ્રહાસના કાંત બતાવ્યા છે. (ટિપ્પણ પૃ. ૧૩૩-૧૩૪)
૬. ધૃષ્ટબૃજે લખી ચંદ્રહાસને આપેલો પત્ર, વિષયાએ વાંચેલો પત્ર અને ચંદ્રહાસે મદનને આપેલો પત્ર એ ત્રણેના શબ્દોમાં ફેર પડ્યો છે. એક જ પત્રના શબ્દોમાં ફેર કેમ પડે ? (ટિપ્પણ પૃ. ૧૩૬)

આ દોષો છતાં આખ્યાનની ગૃણસમૃદ્ધિ કવિને સુચશ અપાવે છે અને ઉદીયમાન પ્રેમાનંદની પાંગરતી પ્રતિભાનાં દર્શન કરાવે છે.

ભાવનગર

વૈશાખી પૂર્ણિમા : ૨૦૧૭

બૃજ જયંતી,

૩૦-૪-૬૧.

સંપાદક

ત્રેમાનંદકૃત

ચંદ્રહાસ આખ્યાન

કડવું ૧૬૯—રાગ : કેદારો

પ્રથમ સમરું મલુપતિ, જમ દબે મારી દુર્મતિ;
લેધી રસે મનોગ્ય મન તણા રે. ૧

સાહે કરે માતા સગ્ગતિ, હું બાળક કાઈ લેહેનો નથી;
મતી ગાઘઘ મેવક છડે તમ તણો રે. ૨

ઢાળ

માહે કરે માતા મરવતિ, હુ લાગું તમારે પાપ,
નિજ ગુરુ કેરું જ્યાન ધરતા, અંથ આવનો યાવ ૩

૨૮ | વૈશંપાયન એણી પેરે બોલ્યા, સુણ જનમેજય રાજન,
અશ્વમેધની ઉત્તમ કથા છે, શ્રોતા વક્તા ધન્ય ૪

પાડવે પગમ્મ કીધું, કોધ ધરીને કાય,
ગત ધૌરન મ ધાગ્યા તે, કૃત્ત્વેનની માલ્ય ૫

પછે દસ્તિનાપુગ્મા નાળ્ય લેય, કૃત્તિડ વડે ને ધર્મ;
પામાવીના મનોથ પૂરી, પધાર્યા પન્થક્ષ ૬

જુથિઠિડ અતિ દુઃખ પામ્યા, ઉત્તરો અતઃ તાપ,
એ રાજનને માથે ધિક પડે, રાજન માર્યાનુ ગિર પાપ. ૭

૨૯ | એટલે આવ્યા વ્યાસ મુનિ, પૂછ્યો પાપ ગયાનો લેઠ;
પછે મહા મુનિયે મદિપતને, મડાવ્યો અશ્વમેધ ૮

અશ્વની પૂઠે ગ્ધા કન્વા, સચર્યો અર્જુન,
પછે વાટમા વૃષકેતુ પરવર્યો, વગી વીર અવૃમન ૯

વાટમાં જતાં નીલધ્વજ ને, હંસધ્વજ બૂપાળ;
 સુધન્વા, સુરથ નામે, દણ્ડવા બન્ધો બાળ. ૧૦
 મણિપુર નમે અથ અબ્યો, રાજ્ય કરે બહુરાહન;
 જેણે મહાગણિયા પાર્યનું, મસ્તક કૃષ્ણ છેદન. ૧૧
 વળી તુરી ત્યાં થઈ પરચો, સામે મળ્યો તુષાર;
 તે તુરી તામ્રધ્વજે બાબ્યો, અર્જુનને નિર્ધાર. ૧૨
 તે મધુરધ્વજ મળ્યો આવી, કૃષ્ણને કરે જોડ;
 પછે વીરવર્માને દેશ આવી, સુલક ઝૂમ્યા કોડ. ૧૩
 એક દૂદ આબ્યો જળ તણો, તે તરી જીત્યો વાજન;
 ત્યાં આગળ રમતા હતા, જે ચંદ્રહાસના તન, ૧૪
 વડો પુત્ર પદ્માક્ષ નામે, એક મહરધ્વજ એતું નામ,
 તે અથ અનુપમ દેખી, લેઈ ગયો પોતાનું ગામ. ૧૫
 પછે પાંડવની સેના વિશે હવે તે હાહાકાર;
 શ્રી કૃષ્ણ અર્જુન જ્યાં હતા, ત્યાં આબ્યો સમાચાર. ૧૬
 વાત સાંભળી સન્ધ્યાસાગ્રી, ઉપન્ધ્યો અતિ ક્રોધ;
 અશ્વની સંભાળ લેવાને, મોકલ્યા મહા જોધ. ૧૭
 પણ પાર તે પામ્યા નહિ, કહો કિરીટીને નકાર;
 સાંભળીને સન્ધ્યાસાગ્રી, કુખ પામ્યા અપાર. ૧૮
 વિચારીને વિનંધ્યા, અર્જુને ત્યાહા શ્રી કૃષ્ણ;
 પાથ પૂછે પ્રભુજને, 'કહો અથ ગયાનું પ્રથ' ૧૯
 વળતી વિશ્વંલર જીયર્ષા : 'આલળ, પાંડુકમાર;
 'તાગ તુરીને સંભાળતા, જે કાણ છે જાવનહાર.' ૨૦
 એતું કહીને મૌન લીધું, પ્રભુ શ્રી ગેપાળ,
 એવે સમે અંતરિક્ષ માર્ગે, અંતિ હવું અનુવાળ. ૨૧

હરિગુણ ગાતા વીણા વાતા, આઘ્યા નારદ ભગવાન,
 નર નારાયણ ગિજા થયા, સાહેરે દીધું માન. ૨૨
 ત્યારે દેવ રૂપી એમ બોલિયા, અર્જુન દીઠો દીનઃ
 ‘હે સાધુ શા માટે સુન્ન-ય, તારું ગૂપ્ત થયું કા ખિન્ન?’ ૨૩
 પછે ગદગદ કંઠે યઈને, બોલિયો તે પારથઃ
 ‘મારા અશ્વ બંન્ધો જવા, તેથી ગિપન્ધો અનર્થ. ૨૪
 ‘સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ સંજો, તમે ભયો છો મુનિરાયઃ
 ‘ભણતા હો તો કહો મુને, મારા અશ્વ ગપાનો ઉપાય.’ ૨૫
 વળતી રૂપિ એમ ઉચ્ચરે, ‘સાંભળ અતણિમળ અર્જુનઃ
 ‘તારા તુરિની લેઈ ગયા છે, ચંદ્રહાસના તન. ૨૬
 ‘દેવ દાનવ યજ્ઞ કિન્નર, ત્રેલોક્ય ટોળે યાયઃ
 ‘અહસ વર્ષ સતવાદી રાજા, કોણે છત્તો નવ ભય.’ ૨૭
 રૂપિણના વચન સુણીને અર્જુન બોલ્યા વાણ
 ‘તે ચંદ્રહાસનો મહિમા કહો, મુજને વીણાપાણ. ૨૮

વણણ

‘કહો વીણાપાણ વેગે, સાનિધ્ય શ્રી ગોવિંદ રે.’
 ચંદ્રહાસનો મહિમા કહે કર જોડી પ્રેમાનંદ રે ૨૯

કંઠવું ૨—રાગ : રામઘી

એણી પેરે બોલ્યા બ્રહ્માતનુઃ સાક્ષ્ય વીર અર્જુનજી,
 એક અગદ નામે દેશ કહેવાયજી, રાજ કરે ત્યા સુધાર્મિક રાયજી ૧

હાળ

સુધાર્મિક રાજા રાજ્ય કરે, પણ પેટ નહી સંતાનઃ
 મુજને અર્થે રાજ્યે, આસપાસ વંચવદન. ૨

મહાદેવ આવી ઉચ્ચાર્યાં, માગ્ય મહીપતિ વરદાન;
પછે શંકર પારે સુધાર્મિકે, માગીએ સંતાન: ૩

‘સ્વામી મુજને કરી કશ્ચુક, એક આપો પુત્ર સંતાન;
‘કશ્ચુક કરો મહાદેવજી, એ જ માયું છું વરદાન.’ ૪

ત્યારે શિવ કહે : ‘તારા કર્મમાં, નથી સરજીત પુત્ર;
‘તું પુત્રનું સુખ દેખીશ નહિ, આગે ભાગે ધરસૂત.’ ૫

૨.૮ વળતી રાજા બોલિયો, ‘જે મિથ્યા ન થાય હોનાર;
‘સ્વામી મુજને આપીએ, ઊધડે વાંઝિયા બાર.’ ૬

ત્યારે શંભુ વળતા બોલિયા: ‘જા હશે પુત્ર નિર્વાણ,
પણ આયુષ તારું નહીં રહે,’ એમ કહે પિનાકપાણ. ૭

મહારાજા મંદીર આવિયો, શંભુ ચલા રે કૃપાળ;
ધાળી નામે એમણા, તેણીએ પ્રસન્ન્યો બાળ. ૮

સર્વ કો આનંદ પામ્યું, ઊધામું વાંઝિયા બાર.
ખટ માસનો બાળક થયો, ભૂપતિ હરખ્યો અપાર. ૯

ત્યાં એક દિવસ અમુર અવિયા, પાપી નગર પકિયા તૂટી;
મધ્યરાત્રે માર્યા મહીપતિ, ને નગ્ર લીધું લૂંટી. ૧૦

પેલા બાળકને ધવરાવતી હતી સુધાર્મિકની દાસી;
રાજપુત્ર ત્યાંથી સંતાડ્યો, ધાવ છટી નાસી. ૧૧

રાત દિવસ તે લીડે રામા, સુત સોડામાંય;
કૌંતલ દેશ આવી ચડી, ત્યાં કુંતલ નામે રાય. ૧૨

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન નામે પુરોહિત છે, જેનો રાજસેનમાં બાર;
વિશ્વ હતી વય કયું, મન વિશે મહા અદંકાર. ૧૩

તે ગામમાં દાગી કરી, સુત સંચાતે નેટ;
દમણી થઈને ધધે કરતી; દોહતે ભરતી પેટ. ૧૪

- ખાડવુ, દગલુ અને ધાવુ, કોના વાસીદા કુતી,
કોના પાત્ર પખાળે એમ, કોના પાણી ભગતી ૧૫
- દિન દિન પુત્ર મોગે મોગે, શેગ્યે રમવા જાય,
લોકે જતા જોવા મહે, એ કુવડ કેરી કાય. ૧૬
- શરીરે સુવર્ણ તરખો, શોભતો અતિ રંગ,
દાસી તે ભરમે મરી દાકે, કુવડ કેડુ અમ ૧૭
- એક દિન દામીએ નયન કીધું, પુત્રને ગળી પાસ,
એવે કોએ- તેડા આજો, વહેનાગિયાનો માસ ૧૮
- ‘જોઈ ધાવ ઉતાવળે કે, વસ્ત્ર ધોવાનું કામ,
‘શ્વામી મારો તેડે તુજને, આપણે બહુ દામ’ ૧૯
- ‘મધ્યગત્રે ચાલી માનુની, સુતો મૂકી બાજ;
લોભે તે કાઈ પ્રીત્યુ નહી, આજો તેનો કાળ ૨૦
- માર્ગમાહે ચાલતા એક, પથો મોટો નાગ,
પ્રેમદાયે પૃથ્વિ ઉપરે, અધારે મૂક્યો પાગ ૨૧
- ત્યારે ઉઠળીને નામ વળગો, અતઃ આણી રીશ
ડંસી દામી પડી પૃથ્વી, મુખે પાડી ચીશ ૨૨
- કહે તે બાધી કાયમી ને, મુખે પકિયો સોક,
ધાવ ઢળી ધરણી નિમે, ત્યારે ધાઈ મળિયા લોક ૨૩
- મરતી વેળા માનુની, મુખથી બોલી વાણ
‘માગ પુત્રને કે પાગળો’, એમ કહેના નિકળ્યા પ્રાણ ૨૪

વસણ

- એમ કહેતા ગયા પ્રાણ તેના, બાવળની જે મદ રે,
એ પુત્રની જી મળી ચર્ચ, તે મહે ભટ પ્રેમાનંદ રે. ૨૫

કાવ્ય ૩—રાગ : વેરાડી

- નારદજી એમ ઉચ્ચરે, સુષુ પાર્થ જળવંત;
એ પુત્રની શી ગતી યર્ષ, તેને રાખ્યો શ્રી ભગવંત. ૧
- વહાણું વાતે જન્યો બાળક, મુખે બોલતો વાણી;
આંખ્યો ચોળતો ને અન્ન માગતો, માતા મોઝન જણી. ૨
- મુનું ભુવન જ્યારે પુત્રે દીકું, નેત્ર ભરીને રાય;
આકુળ બાકુળ યત્ર લાગ્યો, ઉત્તર ન આપે કાય. ૩
- સાંભળી આવી સર્વ રયામા, પાસેનાં પાડોશી;
કે બાળકને પદુંઆ આપે, ધણા વરસની ડોશી. ૪
- કે કુંવરને કેડે ચઢાવી, આસનાવાસના લાગી કરવા;
'ઓ આવી જનેતા તારી, ગર્ભ છે પાણી ભરવા.' ૫
- એણી પેરે તે સર્વ માનુનીએ, કુંવરને માંજું વહાણું;
કોઈ ત્રેમદાએ દૂધ પાચું, કોઈએ આપ્યું ખાણું. ૬
- એમ રમતાં જમતાં તે કુંવરના, મુખે દિવસ જાતાં;
એ સંવતસર વહી ગયા, વિમરી ગર્ભ ત્યાં માતા. ૭
- હોડતાં ચાલતાં કુંવર લેતો દરિનું નામ;
એક દહાડે તેને વાટમાંદિથી, જડિયા શાસિગ્રામ. ૮
- તે લાય અહિ હંચા શું આંખો, રોહ અતિશે આપ્યો;
સહુ બાળક સાથે રમવા લાગ્યો, ગપો સુંદર જાણ્યો. ૯
- એક વાર ત્યાં ધુષ્ટશુદ્ધે, જમાયા મુનિજન;
તે બાળક માંદા મળતો તેણે, રાંક જાળી તન. ૧૦
- પછે રૂપિણી પૂજા કર્યા, ધુષ્ટશુદ્ધિ તે આળ્યો;
દક્ષિણા તેજ ને પાતરી તેડે, ચાળ ભરીને લાળ્યો. ૧૧
- પૂજા કરી પરધાન પરવોઈ, દક્ષિણા આપતો વાળી;
પણ પડિતની પંન નિરોધી, એ બાળક મૂક્યો ટાળી. ૧૨

- R. એવે ગાલવ રૂપિ બોલ્યા : 'લાજે પ્રાણી માત્ર;
'કાં મહારાજ એને ટાળી ચૂક્યો, હેતે પૂજવા જેવું ■ પાત્ર. ૧૩
- 'વિધિયે એમ લખ્યું છે, એ શું તારે સગાઈ;
'વિધવા પુત્રીને પરણશે, એ ચારે તારો જમાઈ.' ૧૪
- એવાં ગાલવનાં વચન સુણીને, પ્રધાનને લાગી ઝાળ;
મુનિ માત્ર મારીને કાઢ્યા, પછાડી પૂજની યાળ. ૧૫
- પ્રીતિ લક્ષ્મણ દુઃખ પામ્યા : 'કહોજી અમારો શો વાંક ?
'દક્ષિણાનું જ્ઞાન થયું, અમો કેમ જીવિયે રાંક ?' ૧૬
- ગાલવ કહે : 'તમે શું જાણો ? પુરોહિત છે પાપી !'
એવું કહીને સર્વ મુનિયોને, ઘેરથી દક્ષિણા આપી. ૧૭
- નારદ કહે, સાંભળ પાર્થ, પછે પાપિને પ્રવટ્યો કાળઃ
'મારી પુત્રીને અમર છૂટે, કેમ પરણે લિસુક જાળ ?' ૧૮
- એક ઠામ બેસી વિચાર્યું, ચાંડાળ તેડવા ઘેર;
સાધુ સુતને મારવાને, આરંભી ત્યાં પેર. ૧૯

બલભૂ

- આરંભી ત્યાં પેર ધૃષ્ટણ્ણ, દ્રેપ મનમાં ધર્યો રે;
કર બેઠી કહે પ્રેમાનંદ પદે, સાધુ સુત કેમ ઉગર્યો રે. ૨૦

કલ્પું ૪—રાગ : વેરાડી

ધૃષ્ટણ્ણ તેડાવ્યા ચાંડાળ,
દણવા મુધામિંકનો બાળ;
પુરોહિત કહે : 'ધેલો દાસીનો તન,
ચાંડાળ તમે તેને કરો નિધન. ૧

એણી પેરે મારવો ન ચાહે જાણ,
માર્ગાનું કંઈ લાવજો એધાણ.

આપીગ ધન ઊચકાશે જોડણું,
 જો કારજ કરશે એટણું.
 આનંદ પામી અંત્યજ પગલા,
 દરિલકતને વાટમાં મળ્યા,
 વાહિને તેડ્યો બાળક વન,
 દીધી આશા, 'જગે છે મુનિજન'. ૩
 બાળકને છે દરિનુ ધ્યાન,
 તેડી ચાલ્યા ચારે અજાન;
 અગર વનતણી જ, ખાનજી,
 આરો વણીયર કુદવે બપાળ. ૪
 ખડુ બાળડાં પર્વત ખોલ,
 શુક્રમાં ધુધવે છે ઘોલ;
 છુંડ, બેરવ તણી પેર મંજાર,
 દીમે પરુ વનમાં અપાર. ૫
 ઉઝડાયે અંગ, અતિ પામે જોડ,
 ઘડીરયા આલ્યો પ્રસ્વેદ;
 એક ઊંડુ સ્થાનક જ્યાં ન મળે જાંત,
 ત્યાં બાળકને લઈ ગયા એકાંત ૬
 માંડોમાહે સામું જોઈ દસે,
 પાપી પાણ સાથે પાણિ ધસે;
 તે દેખીને બાળકને થયે વચાર,
 મુને મારી લેશે નિર્ધાર. ૭
 પામ્યો દુઃખ જળ નવણે ભરે,
 મુખે 'રામકૃષ્ણ' વાણી ઉચ્ચરે. ૮

પણ

'રામકૃષ્ણ' વાણી ઉચ્ચરે, સમયાં શ્રી ગોપાળ રે;
 નાનંદ કહે કયા, કેમ ઉચ્ચરે બાળ રે. ૯

કલ્પ ૫—રાગ : રામગી

- માધુ મૃતે સમર્થા હરિ, મગ્ના શ્રી ગોપાળ,
 'વહારે મનને વીર્યા, દીનાનાથ દયાળ સાધુ ૧
- 'આહે કરો એવક તણી, પ્રભુ સુદૃઢ ગ્યામ મગી;
 'બાળકપુદ્ગ નથી જાણતો, યાત્ર્યા શ્રી જદુવીર સાધુ ૨
- 'આગે બીડ ભાગી ભગતની, બોળા શ્રી ભગવંત;
 'દુઃખ દાઢ્યા મર્વ દેવના, આપ્યો અસુરનો જાન સાધુ ૩
- 'આનરીપ કરેનો એકાદશી, આબ્યો અત્રિકુમાર,
 'શાપ દાઢ્યા મર્વ નેદના, વીધા દગ અવતાર સાધુ ૪
- 'પછે મન્થ રૂપે વેદ વાળીઆ અહો અસત્યશર્ચ;
 'તમે તિથિ ભગ વહારે ચઢી, મકાની દાદાએથી ધર્ચ, સાધુ ૫
- 'પ્રહ્લાદ ખીડાથી ગમ્પિયો, ધરી વૃસિદ્ધ રૂપ,
 'વિડાર્યો નખે કરી પાપી, દિરવચકશિપુ બૂપ સાધુ ૬
- 'વામન રૂપ ધર્મને વેગે, છલ્યો બળી રાજન,
 'પ્રભુ ધર્મને ગ્યા પોગિયા, ગમ્પુ ઈદાસન સાધુ ૭
- 'કૃષ્ણરૂપ રૂપે કૃષ્ણજી, તમે મયિયો મદાસાગર,
 'લક્ષ્મી કદાર્યા ત્યા ધકી, દાઢ્યુ દેવનું દલદર સાધુ ૮
- ૨૯ 'પરશુગમ રૂપે પ્રરુષોત્તમ, પાઠ્યુ નાતનુ વચન,
 'માતઃ મારી જીવતી, હવ્યો મહસાનુન સાધુ ૯
- 'સાતમે રાક્ષસ સવાગ્યા, અવતરિયા શ્રી રામ,
 'વાનર રૂ મેત્રી કરી, ફેર્યો રાવજી કામ સાધુ ૧૦
- 'આઠમે અવતાર શ્રી કૃષ્ણનો, પાડવના પ્રતિપાળ,
 'કસસુરાદિ પાપી હવ્યા, માર્યો શિશુપાળ સાધુ ૧૧
- 'દગ્ધિન્દ્રે સત્ય મૂક્યુ નદિ, કાપતા કામનીનુ માથ;
 'અવિનાશી અનિરક્ષીથી ઉતારી, આવી ઝાલ્યો હાથ સાધુ ૧૨

- ‘પાંચ વર્ષનો જાણિયો, જેનું કુવણ નામ;
‘દાસ જાણી આપ્યો તેહને, હરવાને અવિચળ દામ. સાધુ ૧૩
- ‘શું શપન કીધું હો સ્વામણ, પ્રજા ગરહારક;
‘જાગીને વેગે આવજો, કુઝ પડિયું છે પ્રીદ. સાધુ ૧૪
- ‘ભક્તવત્સલ જિરહ તારક’ રાખજો આ વાર;
‘સેવકને વિસારતા, લાજથી લક્ષ્મી—ભરથાર. સાધુ ૧૫
- ‘ચતુર્ભૂજ તમે ચિત્તમાં ચિંતવીને કુઝ જોય;
‘તમ વિના જૈનોકથમાં, નથી મારે કોય. સાધુ ૧૬
- ‘અપ જીવ અવની વિષે, આકાશથી હું પડિયો;
‘મૃત્યુ પાન મદારા દાયમાં, ચાંડાળ દાષે ચડિયો. સાધુ ૧૭
- ‘હું મર્ણ પામ્યો હો માદાવણ, ‘મારો’ કામ્ય કહેશે ?
‘જોડું કુઝ મારા મન વિષે, મારો સખો કહેશે.’ સાધુ ૧૮
- એવે નિદ્રાવશથી જાણિયો, કમગાનો સ્વામી:
પછે ચંદ્રદાસના ચિત વિષે પ્રગટ્યા અંતર્ધામી. સાધુ ૧૯

વલણ

અંતર્ધામી પ્રગટ હવા, ચાંડાળ કેરે મન રે;
ભટ ત્રેમાનંદ એમ કહે, કપલ ઉગર્યો મુધાભિંદ તન રે. ૧૯

કંઠનું ૬—રાગ : કેદારો

નારદણ એમ ઉચરે, પાર્થ વીર શ્રવણ ધરે;
શું કરે પછે તે સાધુને રે. ૧

ચાંડાળ ચારે જોઈ રહ્યા, સુતને દેખી વિસ્મયે ચલા;
અંતર્ધામી પ્રગટ હવા તેહને રે. ૨

હાજ

તેને પ્રગટ હવા અંતર્ધામી, આવી બેડા થી ભગવાન;
દુષ્ટ ભાગ ગયો અધર્મના, ઉપનું અંતર જાન. ૩

- ‘સ્વામાસુત સ્વજન મને હર, આપણુ તેહે ઉપર હિત કરીયે,
‘બાળક તો સર્વેને સરખો, નમાયાને શેને હણિયે ?’ ૪
- એક ‘સાધુને માગિયે, પાપીને પમાડિયે હર્ષ;
‘એ કર્મે કીધે, સાધુ પ્રાણ લીધે પડિયે કુંભીપાક નર્ક’ ૫
- બીજે કહે છે : ‘મૂકા એતે, શુ દુષ્ટ મળતા દુષ્ટ થઈએ,
‘એ પુરોહિત પડેને નર્ક મા, વિષ્ણુભક્તને હવતદાન દઈએ’ ૬
- ૨૮ ત્રીજે કહે : ‘માયાની વાતે, અગ તપે છે માર;
‘એ સાધુ સામે જુએ તેને, હુ આગળથી સધાર’ ૭
- ત્રીજો અતુર થઈને બોલ્યો : ‘સાલગો એક ઉપાય,
‘એ શુત ન મરે ને અર્થ મરે, દુષ્ટ નવ દુભાય ૮
- ‘એધાણુ આપિયે અધર્મિને, એનુ અંગ તમે કાઈ કાપો;
‘અભાધે નહિ મારે વેગળા નીને પાળી આપો’ ૯
- એણું કહીને કુચને, છુટ્ત કરમા આપી,
જેતા મારે જમણા પગની, ઠગી અણુનિ કાપી ૧૦
- ૨૯ જ્યાં લગણુ વાવતી દતી, આગળી પગ મોઝા,
ત્યાં લગણુ બાળખને નોહતો, રાજા તણો અધિકાર ૧૧
- આડાળ આરે વિરમે થયા, સૂત સામુ જોઈ,
પીડા ન પામે અતર વિંગ, પામે વહેવા લાગ્યુ લોહી ૧૨
- ૨ જોડિને ચાલ્યા, કહેતા ગયા વચન
‘નર ભણી ન આવીશ, સાધુ જાને બીજે વન’ ૧૩
- એક મૃગ વારે મુઓતો, તેના લોચન વદી લીધા,
અન્યોઅન્યે હેલા લાગ્યા ‘કારી આપણા સીમા’ ૧૪
- પહે પુરોહિતને પગે પડિયા જઈ આગ્યા એધાણુ
ધણુદિ તે દેખી હર્ષ્યો, સાના પામ્યો પ્રાણ ૧૫
- વલણુ
- આતા પામ્યો પ્રાણુ રે, આડાગને ધન આપ્યુ નહુ રે,
પુરોહિતનું હૃદય મન જે, મિયા વચન થયુ મુનિતણુ રે ૧૬

ક્રમ ૯—રાગ : ચૌપાઈ

- નારદ દેવે : સાંભળ મર્જુન,
 પાસે જોડા છે જગજીવન;
 ત્યાં બાળક એકલો કરે વિલાપ,
 અંનમર્ત અતિ પામે તાપ. ૧
- 'રામકૃષ્ણ' વાણી ઉગરે,
 રૂદન કરે, જાળ નવજો ભરે;
 એવે વન આવી અમરી ગાળ,
 પૂં છે કરીને નાખે વાપ. ૨
- આબ્યા સુડા વનના કીર,
 આં એ ભરીને લાબ્યા નીર;
 પંખી જાત સર્વે ટોચે યવાં,
 પાંખે છાંયા કરીને રલાં. ૩
- એવે મૃગ આવી એટ જોએ રહ્યો,
 મુનને દેખી વિસ્મયે થયો;
 મૃગ સ્વામીભાવ મન આણ્યો,
 અંદમા પરિમે જાણ્યો. ૪
- એવી આશંકા મૃગે મન ધરી,
 ચાટ્યું રૂધિર શુભે કરી.
 એહવે કૌંતલ દેશ તણો જે રાપ,
 કુલિદ નામ તેહેનું કહેવાય. ૫
- નવવિધ અષ્ટમાસિદ્ધ ધરમુન,
 પછા પેટ ન મળે એકે યુન;
 તે રાજા મૃગયા કરવા નીકળ્યો,
 મહાવનમાં એક મૃગલો મળ્યો. ૬
- સારંગ ઉપર શર કયો સધાણ,
 મૃગે જાણ્યું, મુખો નિર્વાણ;

મૃગ ભય પામી નાશી ગયો,
પટે કુવિદ કૂંગ કેડે થયો. ૭

આગળ જાતાં મૃગ થયો આત્મહર્ષન,
ઊભો ગાળ ને યા મધ્યાન;
બૃથો બૂપતિ નમ્રની વાટ,
એટલે થયો મનમા ઉચાટ. ૮

એક વૃક્ષ તરે ઊભો બૂપાળ,
એવે રેતો નાભયો જાળ,
'નમઃશ્વ' દરી કરે રૂન,
નાભયો ગાળએ વિમારપુ મન. ૯

જોડા અર્થે અનુશી ઊતર્યો,
કુવર બાળી કુવિદ પગર્યો;
ગાળ આતો દહો એટલે,
પશુ પશી નાહા તેડલે ૧૦

૨૮ અગમ્યાથી ચડ દામે નેમ,
પક્ષી પગ થયે પુન રોભે તેમ,
વાસન રિચિનો અનભા,
એ નો હોયે માનુષ તણો કુભા ૧૧

પટે મહાગાળ પામે આરિયો,
ત્રેમ પુનને મોનાવિયો
'કહે કુવર તુ કાણ જાત ?'
'કાણ પિતા, કેણ તારી માત ?' ૧૨

મહાગાળના સુખી વચન,
વગર મોથો સાધુજન,
'માત પિતા મારે નથી કાણ,
'આધાર એક અનુભવો હોય' ૧૩

એવું સાંભળી હૃદય્યા શૂપાળઃ
 'મુને કેશવજી યયા કૃપાળઃ
 'પરમેશ્વરે મુને આપ્યો કુમાર,
 'હથડવાં મારાં વાઝિયા દાર' ૧૪
 પછે સુતની કીધી આસ્વાસન,
 તેડી દીધું આલિંગન;
 પ્રેમ શું પુત્રને રૂદે ધર્યો,
 પહેરાવી વસ્ત્ર ને સાંસતો કર્યો. ૧૫
 પછી અશ્વે યયો અસ્તાર,
 નરપતિ ચાલ્યો નગ્ર મોઝાર;
 પાળા સેવક ધાયા પુર બણી,
 રાણીને કહેવા વધામણી. ૧૬
 રાણીને જઈ નામ્યું સિય,
 તમને ટુંટમાન યયા જગદીય;
 ખાંચ વર્ષનો આપ્યો બાળ,
 ઓ લઈ આવે છે શૂપાળ. ૧૭

વલ્લભ

પાળ બાળકને લાવે છે, હરખ્યું રાણીનું મન રે;
 જોડી કહે ત્રેમાનંદ, સાગી આવી સી જન રે. ૧૮

કંઈકું ૮—રાગ : રામઝો

પિ નારદ બોલ્યા વાણીજી, તું સાંભાળ ગાંડિવવાણીજી;
 પુત્રનો સમાચાર બણીજી, ત્રેમે સચરિ રાણીજી. ૧

હાળ

સામા જોવા સુતને કાજે, સામગ્રી કીધી બણી;
 સાચે તેડી સર્વ સ્વામા, સાહેલિયો પોતા તણી. ૨
 'સાંભળ્યું મેં સ્વપ્ન સરખું, પુત્ર લાવે છે પતિ,'
 મન માટે જો મ્હાલી સાગી ચાલી, મળવાને મેધાવલી. ૩

વહેવાગ્રિયા મર્વે મંગ્યાં, વહેવ સુંદર જોતરી;
 નમ્રની નારી નિસરી બાદર, થાળ ગોતિયે ભરી. ૪
 પાળે પાળે અનિ અનુગમે, માળા તે મળવા આવી;
 અતિ પ્રેમ કીધો રૂપમાં શું કીધો મોતીડે વધાવી. ૫
 શુભ લગ્ન શુભ નદામે, શુભ તિથિ મિવાર;
 ગાજ તે વાજ તે મેર આબ્યો, કૃલિદનો કુમાર. ૬
 કુળ કર્મ કીધું, ઘન દીધું, ગીત ગાએ મર્વ સુંદરી;
 મદાગાનએ જોશી તેડાયા, લખના પુત્રની જન્મોતરી ૭
 જન્મોતરી લખી જોડવા રૂપી: 'મદા મદિમા બાળક તજો;
 'ભૂમંડળમા બૂપતિ બાગ્યાંત યગે અતિ ધણો. ૮
 'એનું વદન આર મોમ સમુદ્ર', જાણે સોળ કળા પ્રકાશ;
 'લગી રહ્યું માટે નામ એનું, ધર્મ આજથી "ચંદ્રહાસ." ૯

વલણ

'ચંદ્રહાસ' નામ મુનનું સુખી રીઝ્યો ગાય કૃલિદ રે;
 પડે કોણ રીતે જાણ્યો ૬૪૨, કહે લાટ પ્રેમાનંદ રે. ૧૦

કલકુંડ ૬—સાગ : કૃત્યાણ

મદારાજએ વિમારયુ, દિન જોયો એક વાર;
 મુત્રને લણવા કાળે, મેઝ તેડ્યો અધ્યાર. ૧
 ત્યાં સોપી આબ્યો પુત્રને, લણવાને બૂપાળે;
 અથ યર્ષ અસ્વાર કુમાર ગયો છે નિશાળે. ૨
 ત્યાં ખંડખંડ હથીઓ સાંકુ, દેખીને ગરજો સાથ,
 શુ લણ્યો છે સર્વે જૂઝ, મૂઝી અજ્ઞાનના નાથ. ૩
 તમે મુઝ કરો જોવિદને, જોયી ન નિસરે વાંક;
 નિર્મળ નામ, 'નારાયણ' લણ્યો, જોયી આડો આક ૪
 ત્યારે નિશાળિયાએ મુક્યુ લણ્યું, સર્વે પાસે આવા બેઠા;
 પ્રકટયા સવે ને નિજ માન લગવાન અતરે પેઠા. ૫

નિશાળિયા પ્રત્યે ચંદ્રવદન, એમ જોલ્યો વાણી:
'સાંભળો નિશાળિયાનો સાથ, નાથની કહું કાલાણી. ૬

૨૮ 'કરો નિર્મળ મૂળ ઠમળ શું, નેહ દેહ છે કાચી;
'જોડી સંસારની રીત છે, પ્રીત પરબ્રહ્મ શું સાચી. ૭

'જુણુ ત્રણુ રહિત છે વિશ્વરાયો, જોને નાગદંત્ર નમે;
'ધર ધર ગતિ ગદન ચક્ષવે, દુષ્ટો બૂલ્યો બ્રહ્માણુ ભમે. ૮

'(ક) નરહરજીને વદો રે ભાઈ, નિદો પુત્ર પરિવાર,
'ચૌદલવનનો જે સ્વામિ કાવે, નવ લહે તેનો કોઈ પાગ. ૯

'છૂટો માતાના ગર્ભપામ, અવિનાશ અંતર આજો;
'જગતમાં છે જગદીશ સાચો, અનુભવ એવો જાણો. ૧૦

'જાંઝવા નિર મંસાર, વીરા મુગતુષ્ણા જેધુ;
'(ઝ) નગદરજીનું નામ મુખે શન કાર્ય મૂકી લેવું. ૧૧

'ઠાળો ભાઈઓ, મનનો દ્વેષ, એક જાણો અવિનાશી;
'ઠાળો એક ઠાર નથી, મુરારી ન્હાવો પ્રકાશી. ૧૨

'ડગ ભર જો વિચારિયે, ન્પારી માયાની જાળ;
'ડુંકડું માથે મૃત્યુ, સત્ય નહિ મૂકે કાળ. ૧૩

'રણે છુટશે આ અવનાર, બીછ તાર ગર્ભે નહિઆવો;
(ત) 'ત્રણુ લોકને માહે શ્રેષ્ઠ, વિષ્ણુ કોણે નથી વહાવો. ૧૪

'રથાવર જંગમ જેહ, નેહે ગ્લો વિસ્તારી;
'દેવ દહા દવાળ, ડાળ ચારે પ્રસારી. ૧૫

૨૯ 'ધરો જ્ઞાન તમે જિંચે પાગ, મુખ ભાગ હેઠો ગાખી;
'નમો નીચા ચર્ધ જોપાળ, ડાળ દોગડું નાખી. ૧૬

'પત્ર ત્યાદાં ત્રિભુવનરાય, છાયા કરીતે રહેશે;
'દ્વજ સાટે મુક્તિનું દાર ચતુર્ધુજ દેખાડિ દેશે. ૧૭

'બંધ છૂટશે બાળકા સર્વ, કાળ કર્મ નહિ દેખે;
'ભમનું નહિ પડે આગળે, કાગળ ચઢશે લેખે. ૧૮

- 'મન મારી કરેઃ ચૂર, થર યા માટે ન થાએ ?
 'યમુનાપતિ જગદીશ, રૂપ ભૂષ જેણે લલિયે ૧૯
 'સાતો પીગા ગગ નથી, સગ લક્ષ્મીનો જેને,
 'લેશે હરિનુ નામ, કામ અવિચળ તેને ૨૦
 'વામન રૂપ વેરાટ, ઓઘાટ આપે જેનો,
 'સમરે તે તરે સંસાર, ભાગ ન રહે જેનો ૨૧
 'હરિ ખોળા લો રે મૂઢ, મૂઢ અદમેવ મૂકી,
 'અસાગ ગયો સર્વ દુખે, રખે ચાલતા રે ચૂકી ૨૨
 'મળે હરિ મહોટો દર્શ, નર્ક યજ્ઞ રે નિવારે,
 'ક્ષમાએ મળે વિશ્વરાવ, સસાગ અમુદ તારે ૨૩
 'જ્ઞાન એ કહ્યું કંકાનુ, ભગવાને ભુદ જ આપી,
 ૩૦ જેહી કહે પ્રેમાનંદ : 'ગોવિંદે દુર્ભંતિ ગ્રાપી' ૨૪

વનવૃક્ષ

- કાપી દુર્ભંતિ ગોવિંદે, એમ કહે હરિજન રે,
 માધુ સગે નિશાગિવાને, લાગ્યું રામ શુ ભગન રે ૨૫

કલ્પ ૧૦—રાગ : મારુ

- નારદજી એમ ઉચ્ચરે મુખ્ય હરિનામપુર-ગજન રે
 સાધુ સગે નિશાગિવાને ઉપન્યુ અતર સાન રે ૧
 અધ્યાર અમચો ગહો, પ્રીતિ ચદ્રદાસનો સગ રે
 પાત્રી પાટલા પછાટવા પૃથ્વી, લાગો ગમ સમાચે ગગ રે ૨

ઢાળ

- ગમ સમાચે ગગ લાગ્યા, સર્વને આતમચાપઃ
 સુતની વિદ્યા સાલણીને, હૈડે દગખ્યો ગય ૩
 હરિખીર્નન મહોગ મહોગ મુખે કહે 'માદાવજી' નામ,
 દેહદમન હરિભજન વૈષ્ણવ કીધું જાતુ ગામ ૪

એમ કરતાં પુત્ર પ્રોઢ થયો, રાજરીત સર્વે લીધી;
પૃથ્વી મર્ધ પોતાની વાળી, દિગ્ગિજે ત્યાં કીધી. ૫

હતી સર્વે વશ કીધા, દેશ દેશના રાય;
છત્ર ચામર ધન આપી, લાગે કુલિંદને પાય. ૬

પછે ચંદ્રહાસે વશ કરીને, આપ્યા બિશુકને દાન;
ભાદ ચારણ બંદીજન ગુણી, સતોખ્યા રાજન. ૭

એવે કૌંતલપુર ગિજે, પ્રોદિત ધૃષ્ટણુદિ જોડ,
એક હલાડે તે અહંકારી, અંતર વિચાર્યું એક : ૮

‘દેશદેશાંતરના રાજ, હતીને વશ કીધા,
‘છત્ર ચામર ધન લાગી, હંડ તેહને દીધા. ૯

‘કૌંતલ દેશ તલો જે રાજ, ‘કુલિંદ’ એણું નામ;
‘અગિપાર વર્ષ વડી ગયાં, નથી આપ્યો એકુ દામ. ૧૦

‘વાઝિયો થયો અહંકારી; હાવે દેહિં એને સોખ;
‘નમ્ર એણું લેહિં લૂંટી, કરં મામતો બીખ.’ ૧૧

એણું વિચારી મહારાજાએ મેન તત્પર કીધું;
કરકરે ખગલ, હરતી હલકાર્યાં, કુષ્ટે કુંકુલિ દીધું. ૧૨

ધૃષ્ટણુદિ દહે મોહાને : ‘એનો દેશ કરો નરેકાટ.’
એવે સમે સામા મળ્યા બંદીજન ને ભાદ. ૧૩

તેણે પુરોહિતની પાસે આવી, ચંદ્રહાસ વિખાણ્યો;
કુલિંદનો કુવર મહાપરાક્રમી, પછે પાપિયે જાણ્યો. ૧૪

મૃષ્ટશુદ્ધે બંદીગ્રનને, પૃષ્ઠિયો ત્યાં સમાચારઃ
 'દાસ મારો વાઝિયો હતો, ક્યાં થકો તેને કુમાર?' ૧૫
 યાચક કહે, 'સ્વામી, કુલિંદ નામે ગજન;
 'એક દ્વાડે મૃગવા મૃગવા, નીસર્યો દુનો વન ૧૬
 'સારંગ વળતો ગયો નાશી, ઊભો રહ્યો બૂધાળ;
 'નીચે નાદે દામળા સરખો, રીતો સાંભળ્યો બાળ. ૧૭
 'કામે કાપી આંગળી પગની, પુત્ર પૃથ્વી પડિયો;
 'ચંદ્રવદન જોઈતુ તે, કુલિંદને પુત્ર જડિયો. ૧૮
 'અમરથી ઉતરી રાગનયે, તે બાળક રૂદયા રૂં લીધા;
 'વાઝિયો દાગ્યો મિશ્રભરે, પુત્ર આપી પનોતો કીધા. ૧૯
 'તે રાગનયે આપિયુ, તેને મરવ રાગધન;
 'પૃથ્વી તળમાં નવ મળે તે સરખો કો બળવાન ૨૦
 'યજ્ઞ કળેને ચંદ્રદાસે, આપ્યા બિશુકને દાન;
 'તે પામેથી અમે આપું છું તમ પાસે રાગન.' ૨૧
 એવું સાંભળી પુરોદિતને, અનર અગ્નિ લાગ્યો;
 માલ્યેઈ દાસીનો નદન, લાખો કંદેમા વાગ્યો. ૨૨

વલણ

વાગ્યો બાલો, વહ્નિ લાગ્યો, પાપીના રહે વિખે રે,
 'કાઈ કપટે માક એલને તો, ગજ હું કરું સુખે રે.' ૨૩

કંડવું ૧૨—રાગ : સારંગ

તાલાવેલી લાગી પાપીને, સુણી યાચક તજ્યા રે વચન,
 'ગાલવિયાતું કંતુ શામે, દાસીનો પચ્યુતો તન.' તાલાવેલી ૧
 એવું સાંભળી આપ્યો પાપી, મેના તેડી આય,
 એવે સમાચાર પડ્યાંત્યો, જ્યાં કૌતલ દેખે નાય. તાલાવેલી ૨

કુલિંદ રાજા ઉઘો ભડકી કુળવા લાગ્યો આપ;

‘દવે શું થાશે રે નિધાનાઈ પ્રધાનનો મદા ઉત્પાત. તાલાવેલી ૦

‘મેં ધણી વર્ષ થયાં પાપીને, નથી આપ્યું સ્વર્ણ;

‘તે મારે જાગીને આબ્યો, દવે પમાડશે મર્ણ.’ તાલાવેલી ૦ ૪

પછે કુલિંદ કુંવરને તેડી, મળવા લાગો સંચરિયો;

પિતાપુત્રને આવતા દેખી, રથથી પ્રધાન ઉતરિયો. તાલાવેલી ૦ ૫

ધાર્ધને આલિંગને દીધું, કુષ્મંદુરિ બોલ્યો વાણી;

‘મન્ય મન્ય કુલિંદગજ, મેં તારી મેલી જાણી તાલાવેલી ૦ ૬

‘પરમેશ્વર તુજને પ્રસન્ન થયા, પુત્ર પાંચ વર્ષનો લાભ્યો;

‘વાંઝિયા બાર ઉઘાડ્યું તારે, સમાચાર મુજને નવ દદાબે.’ તાલાવેલી ૦ ૭

એવું સાંભળીને મદારાજાનું દર્જ્યું અતિશે ચિત્ત;

‘ભાગ્ય મદારું ઉઠે થયું, ત્રેવડી વાધી પ્રીત.’ તાલાવેલી ૦ ૮

ગાજતે વાગતે આબ્યા મામમાં, આપ્યા ઉચમ ઉતારા;

સહજ એક મોકલ્યા સેવક, સેવાના કરનારા. તાલાવેલી ૦ ૯

શાક પાક સ્વાદિષ્ટ અન્ન, ગમે રસોઈ કરાવી;

સર્વે મળીને ભોજન કીધું, જેને મનમાં ભાવી. તાલાવેલી ૦ ૧૦

શુભટ માત્ર સલામાં બેઠા પ્રધાન બોલ્યો વચન;

‘આજ જાણું પડ્યું ઉતાવળું, મુને પાછા ફરી ભોવન. તાલાવેલી ૦ ૧૧

‘તમે પિતાપુત્ર મળવાને આબ્યા, પણ કાર્ય એક વિસરિયું,

‘ભેગા મળ્યા ને ભોજન કીધું, સુખ પામ્યે સાંભરિયું તાલાવેલી ૦ ૧૨

‘તમ શું મુજને ગોષ્ટ કરાંની, ઘણી દુટી છઠ્ઠા ય;

‘પણ આજ ઉતાવળું જાણું પડ્યું, મુને કીંતલપૂરની માંય. તાલાવેલી ૦ ૧૩

‘અગોપ વાત મારા મન તણી, તે મદનપુત્રથી થાય;

‘પત્ર લખીને મોકલું પણ, કોય એવો નથી જે જાય. તાલાવેલી ૦ ૧૪

‘વાટમા વાચે નદિ એવો, સાધુ તમારો તન,
 ‘પત્ર લખીને મોકલ્યો પુત્રને, મળવા છાટે મદન’ તાલાવેલી ૧૫
 એવું સાબળીને મદાગમ્યે, મમીપ તેડ્યો ચંદ્રહાસ;
 પિતા કહે, ‘રે પુત્ર, લેઈ પધારો, મદન મિત્રની પાસ’. તાલાવેલી ૧૬
 કુવર કહે : ‘રે મુને મોકલ્યો છે, વગ્ન વિચારે જૂપ, ૨૮
 ‘(પછી) તાત તમારું કહ્યું કરવું મારે, ને નાખો અધારે કપ.’ તાલાવેલી ૧૭
 એવે પત્ર લખ્યું પાપીએ ‘કૌતનપુ- નિગ્ન ગામ,
 ‘મકગમુણ્ડિરોમણી સુત મદન એવું નામ તાલાવેલી ૧૮
 ‘અહીં ચંદ્રહાસ મોકલ્યો છે, જાન ધણે રેજો,
 ‘અમો તમારા કિકર છુ, એમ કાવા ચર્ચને કહે-ને તાલાવેલી ૧૯
 ‘રૂપ ના જોશો, રંગ ના નેશો, ન પૂછશો ધરસૂત,
 ‘મુદ્દત માત્રમા વિષ્ણુ દેજો, વલ્લ શુ લખિયે પુત્ર’ તાલાવેલી ૨૦
 કપટે લખિયું કુંકુ કુંડે, પટે પત્ર વીટ્યું પાપી,
 કહે નાગ, બોલાવ્યો સાધુ કાગળ કમા આપી તાલાવેલી ૨૧

વચણ

આપી પત્ર ચંદ્રહાસને, ઘૂંટણુદિ વાણી બોલ્યો રે
 ‘રખે માર્ગમા પત્ર વાચતો, મે કાપી છે એધાણી રે’ ૨૨

કડવું ૧૦—સાગ: મેવાડો

નારદજી એમ ઉચરે સુર્ય અતવિનળ અર્જુનજી,
 પટે મેઘાવિની માતાની પાસે, મળવા આવ્યો તનજી ૧
 ‘હે માતાજી, હું જાઉં છું, મોકલે છે કુલિંદ નાતજી,
 ‘પુરોહિતે પત્ર વખ્યું છે, કાઈ નથી જણાતી તાતજી.’ ૨
 મેઘાવિની કહે ‘કાર્ય કરીને ઘેર વહેવા આવો જાણજી’,
 એવું જ્ઞાને અલિંગન રીત, તિલક કીચુ કપાળજી ૩

‘પુત્ર! જાતી વેળા તું ફૂટકો દીસે છે, શી કહું શોભાયછ! ૨.૮

‘વર થઈ ચાલજે તું વહેલો, લાવજે કે એક કન્યાયછ.’ ૪

આઠા માગી પાય લાગી, પૂન્યા શાલિગ્રામછ;
પછે અશ્વ અનુપમ, પલાણ્ગો, ‘હંસલો’ જેનું નામછ, ૫

પરમ વિષ્ણુ વળી સાથે લીધા, સેવક તેડયા ચારછ;
પછે પરવર્યો તે પૂર વિગેથી, સર્વને કરી નમસ્કારછ. ૬

કોટ કોટિ બ્રહ્માંડનો સ્વામી, શાલિગ્રામ કીધા બંધનછ;
વાટમાં વૈષ્ણવ જનને, મંડાયા શુભ શુકનછ. ૭

કાળી કપિલા ધેનુ મળી, વળી વચ્ચે જેની સગછ;
દક્ષિણ લાગે મૃગલી સાથે, ઉતર્યા કૃષ્ણ કુરંગછ. ૮

વળી વરકન્યા પરણી પંધાર્યો, માનિની મંજળ ગાયછ;
એવે બ્રાહ્મણનું ટોણું મહ્યું, જાતા મારગમાયછ, ૯

ફિં કહે : ‘તમો રાજપુત્ર, ગાજતે ગામમાં આવોછ;
‘પરણ્યો કે ત્રેમદાને, સ્વામા સુંદર લાવોછ.’ ૧૦

શુકન વંદી સંચર્યા સાધુ, મુખે લેતા હરિનું નામછ;
જાતે થકે આગળે આબુ કૌંતલપુર ગામછ. ૧૧

એવે એક સરોવર દીકું, જેમાં લયુ મીકું નીરછ;
સેવક પ્રત્યે વાત કહી, અશ્વથી ઉતર્યો વીગછ. ૧૨

પછે કદપટ્ટ હેઠળ જઈ બેઠા, મનમાં આનંદ આણીછ;
એક મેવક વાયુ નાખે, એક લાવે છે પાણીછ. ૧૩

સ્વામી કહે : ‘ઝરે સેવકો, દાણ એક લાં રહીએ છ;
ઘટિકા એક રાખન કડું, પછે પૂરમાં જઈએ છ.’ ૧૪

એવે સમે એક જમણી પાસે, હુવું સૂકું વનછ; ૧૫
નવપલ્લવ થઈ તે વાડી, સાધુ તળે દર્શનછ. ૧૫

સેવક થયા જોઈ વિરમે, રહ્યા વિચારીને આપછ;
મુકાતું લીધું થયું એ પ્રજા તણે પ્રતાપછ.
પછે રાજપુત્ર પોણે પૂની, પરિત્રણ પથરાવીછ;
એક પમ ચાંપે, એક વાયુ નાખે, એમ કરતાં નિદ્રા આવીછ.

વલ્લભ

એમ કરતાં નિદ્રા આવી સાધુ પુરુષને સુખે રે;
પછે સુખે હીને સંચર્યા, વાડી જોવાને વાડી વિખે રે.

કડવું ૧૨—રાગ : વસંત

મુકાં કાષ્ટ લીલા થયાં રે સાધુ તણે દર્શન;
સેવક ચાર હીને આજ્યા, જોવા અશોક વન.—મુકાં ૦
નારદ કહે: સાંભળ, રે પારમ, વાડી તણે વિસ્તાર;
શુદ્ધ ભતા લલિત અતિ વાંકી, મુગધિક અપરંપાર.—મુકાં ૦
ભાતભાતના પારસં પીપળા, વનરપતિ ભાર અદાર: ૧૫
અવસોહનમાં અતિ ઉત્તમ, શોભા તણે નદિ પાર.—મુકાં ૦
વેલ વાલો ને વલસડો વાઢ, વાયુ મુગધિક વાય;
સાગ, શિશમ, સમડા, સાદકિયા, સરમવા તણી શોભાય.—મુકાં ૦
શ્રીફળ, ફેફળ, કેવડી રે, કેળને ફેરંગિ;
ખીલી જહરી મલિયાગર મરચી, લીમડે ને લવંગિ—મુકાં ૦
જાઈ જૂઈ મોચરા માલતિ, અંદન અંધાના છોડ;
પુષ્પ ભારે વનરપતિ તે, સર્વ રહી છે વંકમરોડ—મુકાં ૦
વાપી ફૂપ ને પાવટ કુંડ ત્યા, તળાવ ભરિયાં તોય;
ચાતક દંસ ને મોર કોકિલા, શબ્દ કરતા રહોય.—મુકાં ૦
જ્યાં જુએ સેવક સાધુના, ત્યાં અટકે અંત;
શોભા સુંદર વન તણી, જાણે રા રૂલી વસંત!—મુકાં ૦

એવા દેવરૂપિના વચન મુણીને અર્જુનને સધે પડિયો :
 ‘કમમ લીલાનું સૂકું થયું’, એમ સંવસારી ઉચરિયો.—સૂકાં ૮
 નારદ કહે : સાંભળ, રે અર્જુન, થયો પૂર્વ સમાચાર :
 તે વાડીમાં ભમતા આયા, દુર્વાસા એક વાર.—સૂકાં ૧૦
 ત્યાં છાયા દીકી શિતળ વૃક્ષની, મુનિ બેઠા આસન વાળી;
 એવે સમે મંદીરથી આવ્યો, વાડી તણે જે માળી.—સૂકાં ૧૧
 માળી મુનિ ભણી ધાયો, ચોર બેઠો ભણી;
 પ્રદાર એક મુદ્દિનો કાપો, જટા કર મડી તાણી.—સૂકાં ૧૨
 ત્યારે ક્રોધ કરીને દુર્વાસાએ, જોયું નેત્ર ઉપારી;
 અગ્નિ જ્વાળા જીકી તેથી, ભસ્મ કાપી સર્વ વાડી.—સૂકાં ૧૩
 ઉઠ્યા રૂપિ ચર્ચિને દુઃખી, અન્ય સ્થાનક સંચરવા;
 માળી મુનિને પાયે લાગ્યો, કાલાવાલા કરવા.—સૂકાં ૧૪
 માળી કહે મેં નવ ઝોળખ્યા, ઈશ્વર હવે કરણા કીજે;
 અપરાધ મૂકી અત્રિનંદન, શાપ-અનુમત્ત દીજે.—સૂકાં ૧૫
 દુર્વાસા બોલ્યા તવ વાણી, આર્નંદ અંતર પામી.
 ‘એ વન લીલું ચારો જ્યારે, આવશે વિપયાનો સ્વામી.’—સૂકાં ૧૬
 નારદ કહે : સાંભળ અર્જુન, એ સાધુ તણું કારણ;
 ચંદ્રહાસ-દર્શને લીલી થઈ વાડી, જેને વહાલા અશરણુશરણુ—સૂકાં ૧૭

વલ્લભ

વહાલા અશરણુશરણુ તો, સાધુ બે.ગપણે કરે રે;
 જ્યાં શાલિમામ કંઈ સાથે, ત્યાં અવળાનું સવણું કરે રે.—સૂકાં ૧૮

કડવું ૧૪—રાગ : ગોડી

નારદ કહે : સાંભળ, રે અર્જુન, વાડી તણે વિસ્તારણ;
 તે વાડીમાં બૂઝ્યા સેવક, જોતાં પેતાં ચારણ. ૧

- શયન કીધુ છે ચદ્રદામે, નિદ્રા અતિશે આવીછ, ૨ ૮
 દૈવતામૂર્તિ ગત કેઈ ન જાણે, થાય વાત જે જાણીછ ૨
- તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નિ પ્રધાનની પુત્રી, 'વિપયા' જેનું નામછ,
 યૌવન માતી ગમે ગતી, તેને પીડે કામછ. ૩
- 'અપકમાલિની' ગાનની પુત્રી, વિપયાની સહિયારીછ
 અન્યોઅન્યે પ્રોત ધણી, પણ જને બાળકુમારીછ ૪
- તેને અનંજ અતઃ અતિ પીડે, તાપ તે નવ ખમાયછ.
 બેહુ સખિ સગાથે સરોવર, નિત્યે નહાવા જાયછ ૫
- તે દિવમે તારણી આવી, નિત્યનુ સ્થાન જમાયછ,
 ચદ્રદામે શયન કીધુ છે, વિશ્રમ કારણ ત્યાયછ ૬
- સામુ ત્રટ સરોવરનુ ત્યા, સ્વામા આવી રહેતીછ,
 'જળ સરો ને નિત્ય કરે' સર્વે વિપયાને કહેતીછ ૭
- કો કુસુમ નેછે, કો કંઠ ગ્રીણે, શુભવતી માવા લાગીછ
 કો શરીર સમારે ઉત્તમ એવારે, કોઈ ઉતરે નહાવાછ ૮
- કો ત્રક બેસે કો જળમા પેસે, તારણી જાય તરવાછ,
 કો ફૂગફો ખાય સતાડી કાય, વગી બહાર નિસરે વહવાછ ૯
- કો કેશ ઝાલે તામૂત્રી કાઢે, બામી હાથ વિનોદ કરવા બાળીછ,
 કો આર્ભિમન દેતી, 'મુકો મુકો' કેતી, કો કર દેતી તાળીછ ૧૦
- એવે વાડી દીઠી નરપ'નવ, જે પૂર્વ પુતી સફીછ,
 સ્વામા સર્વ ધર્મી જોવાને, સગ વિપયાનો મૂકીછ ૧૧
- અપકમાલિની ચાલી જોવા, જાતી વાડી મળ્યછ;
 સર્વેને જાવા દેઈ રહી એકની, વિપયાએ વિચારી શુદ્ધયછ ૧૨
- 'પૂર્વે' પિતા મુનિ એમ કહેતા, તે પાસેથી હુ સાજળતીછ
 'આજ નિશાએ રરખું આબુ, વાત જનો દિસે છે મળતીછ ૧૩

'મુકું' વન યારી અતિ સીધુ, જ્યારે આવશે વિચારો નામજી; ૧-૮
 'આજ અવધ વિશે અંદામે, પરમ્પૂર્ણે પ્રલો દાયજી.' ૧૪
 એવું વિચારી વિચાર નારી, ચડી સરોવર પામેજી;
 એવે અતિ ઉજ્જવળ અવધ દીકો, પાંખો આંખા કામેજી. ૧૫
 તુરીનું તેજ દેખી મનમાં દર્ખી, જોવા જીવતાં ખૂલેજી;
 એવે દક્ષિણ પાસ અંદામ, એવક રૂઢિન દીકો ચતેજી. ૧૬
 હરિભક્તને દેખી, દયને પેખી, દગ્ગિદની દરખને પામીજી;
 'શું સ્વપ્ન નિશ્ચયું સાચું, શો સૂનો મુજ સ્વામીજી.' ૧૭
 વિમાસે વાન, 'જો હોય નાથ, તો જોવા વિના કેમ આમેજી;
 'ધેર કેમ જ્યાય, શી રીતે રહેવાય? મળ્યા વિના કદ્યા સામેજી' ૧૮

પલજી

સાથે રૂપા મળ્યા પામે, તે માટે જોની જાઉં રે;
 એને જોઈ ઓળખી, હું નિરખી નિર્ભે થાઉં રે. ૧૯

કલ્પું ૧૫—રાગ : ગાદી

વિચાર્યો વિમાદી જોયું : 'એ પુરૂષને હું નમ્રું;
 'અન્ય પશુ પક્ષીને માનવ નથી કાય ભાં સરખું.' ૧
 'રખે ચતુર તુરી કહેતો આમીને' જનમગે તો શું મારો:
 'નિદ્રા-વશથી કેમ ઉઠાડું, પછે શું કહેવારી?' ૨
 'હે અથ, તું અતિ અનુપમ, તારું કુ વાન;
 'માગી રે લેઉં છું હું માનિની, રખે કરતો સ્વામીને જાણ ૩
 'તારે રતનડીત મુખમેરડો, ઉદયાચલ જોયો ભાગ્ય;
 'પેંગડા તારાં પગમ મનેહર, રતનડીત પલાણુ.' ૪
 એવું કહેતી ચાલી ચતુરા, ચંચળ નયણે જોય. ૫-૮
 'રખે સખી સહિયારી આપણી, છુપી રહીને જોય; ૫

‘નેપૂર જાંઝર અણુપટ નીછિયા, મોનિમે આભણ ઘડિયાં; ૨૮

‘પ્રથમ વાગતાં રડાં લાગનાં, આજ સત્તુ ઘર્ષ નિરડિયાં’ ૬

એવું કહી મન દઢ કરી ચાલી, જાંઝર ઉઘા ચડાવી;
મર્મે ભરતી ડગજેમ જળમાં જળ, એમ રવામા સમીપે આવી. ૭

ચંદ્રદાસની પામે અતિ ઉદ્ધામે, દરિવદની દરખે બેડી;
‘મારો આસ લાગે માધુ જંગે’, તે ચિંતા ચિત્તમાં પેડી. ૮

‘રખે કે દેખે સદિવર મુજ પેખે’, એમ દષ્ટિ રાખતી આડી;
પછે પિછોડી પરી કરીને, જોયું વદન ઉઘાડી. ૯

નખસિખા લગી ચંદ્રદાસને રે ત્નેતી નવલે નિરખી;
દરિભક્ષાને દેખી દરિવદની, દેડામાં ધણું હરખી. ૧૦

આકારો અમ્મ અળગું ધાયે, ચંદ્રમિત્ર દીસે જેવું;
ત્યમ પિછોડી પરી કાધે મુખ કુલિદકું વરતુ તેવું. ૧૧

મુલકન અણુજ ઉપર ભૂકૂટી, બમર કરે મુંગર;
ચક્રે રાશિ જિંમ પૂઠે તારા, એવો શોભે છે મોતી હાર. ૧૨

શુક અંચા અતિ ઉત્તમ, જાલો અપગર્જિત અસકૂત;
શમિ મનિના વ્રવલે કુડળા, ડાહમ કાળી શું દત. ૧૩

કપોત કંઠ કરે કુંજરના સગ્ધા, દયેળી અણુજ વર્ણુ;
બાયે બાજુખ ધ બેરખા, મુદ્રિકા આદે આજર્ણુ. ૧૪

વિશાળ રૂદે ને હાર હેમનો, કટ્ટિ કેસરીના સરખી; ૨૮
દેખી રૂપગંબને તેજ તારણી, જાલો નાખી પ્રેમની ભુગડી. ૧૫

‘ધન્ય માતનાત એનાં દીસ છે, કેણે કાધા હશે પુન્ય ?
‘હીમ દાડ ચાળ્યા, સુખ ટાળ્યા તો એહવો હશે તન. ૧૬

‘જપ, તપ, વ્રત દેહદમન એવી તારણી ધર નાર,
‘તે નારીનું પદમ લાગ્ય જેને આવો હશે ભરથાર ! ૧૭

- ‘મેં પાપણીએ પુન્ય ન કીધું, તો કયાથો આવો સ્વામી !’
 ‘એમ દુઃખં ધરતી આંસુ ભરતી, સ્વામા સોકને પામી. ૧૮
- એવે એક કલાપની કસે, કાગળ બંધન કીધોઃ
 જોવા કારણ ચૌવનાયે તતક્ષણ છોડી લીધો. ૧૯
- સરનામું અક્ષર તાતના દેખી, સ્વામા મહાસુખ પામીઃ
 ‘શકે પત્ર લખી મોકલ્યો, પિનાશ્ચએ મુજ સ્વામી. ૨૦
- ‘સ્વસ્તિ શ્રી કૌંતલપુર રથાને, મદન કુંવર જળવંતઃ
 ‘અહીં ચંદ્રદાસને મોકલ્યો છે, તે પત્ર લેજો મુણવંત. ૨૧
- ‘રૂપ ન જોશો, રંગ ન જોશો, ન પૂછશો ધરસૂતઃ
 ‘મુહૂર્ત ઘટિ કોને ન પૂછશો, એને વિષ દેજોની પુત્ર.’ ૨૨
- વાંચી પત્રને વિષયા બોલી, ‘ત્રાહે ત્રાહે ત્રિભુવન નાથ;
 ‘વિષયાને સાટેવિષલખાયું, નાતના કાપ્યા જોઈએ હાથ. ૨૩
- ‘પત્ર લેઈ તો પાછો ફરી જાય; પરવ્યા ત્રિનાં વાંચાય;
 ‘અક્ષર એક વધારાંએ માહે, વિષની કહાં વિષયા વ.’ ૨૪
- ‘એક નેત્રનું કાજળ કાઢ્યું, બીજા નેત્રનું નીર;
 તરણાં વતે લખ્યું તારણીએ, ધરી રૂદ્યા મધે ધીર. ૨૫
- નારદ કહેઃ સાંભળ રે અર્જુન, કર્તા હર્તા અવિનાશ;
 વિષ દેડી વિષયા કરી, એમ ઉગાર્યો ચંદ્રદાસ. ૨૬
- પત્ર ફરી બાંધ્યું પ્રેમદાએ, જળ ભરતી તે નેણ;
 ઉડી અબળા ચાલી ત્યાંથી, મુખે કહેતી વેણ. ૨૭
- ‘ધેર જઈને વાટ જોઈ છું, ઉતાવળા તમે આવોઃ
 ‘મદનભાઈને મળજો સ્વામી, પત્ર લખ્યું તે લાવો. ૨૮

વલણ

- ‘પત્ર લખ્યું તે લાવો સ્વામી,’ એમ કહી વિષયા વળી રે;
 ચર ચર પ્રૂજે ને કાંઈ ન સૂઝે, સખી જ્યાં સામી મળી રે. ૨૯

કંઠુ' ૧૬—રાગ : ગાડી

મળી સર્વ સામી મળી, ચંપકમાલિની પૂછે રે;
' વડી વારની વિષયા ક્યાં ગઈ 'તી, આસ ચઢયો છે, શું છે રે ? ' ૧

હાજ

'ત્યારની, વિષયા, ક્યાં ગઈ 'તી તું આવડી વાર ક્યાં લાગી રે ?
' ઘેર જવા બેસી રહી સર્વે, વાટ જોઈ જોઈ ભાગી રે.' ૨

' મેં તો તું સાધવી જાણી 'તી, તો કાઢી સદિવારી રે;
' અમને મુજી ગઈ તું એકિસી, એ શી રીત, બાઈ તારી રે ? ૩

' મુને છેતરી ગઈ તું છાની, એ સૌજ શું તારું રે;
' એ વાતે કુળને લાગે લાંછન, મોઢા બાપનાં ઊરું રે.' ૪

વિષયા કહે : ' તમે ધાવા જોયા, વાડી ચોદિય દીડી ફૂલી રે;
' મેં આવતાં એક પોપટ દીકો, જોયા રહી તેજે હું ભૂલી રે ! ' ૫

' પોપટ જોયો, અરે પ્રેમદા, તો તુને પરસેવો શેં વળિયો રે ? ૬
' જારીવજારી મૂકો, રે વિષયા, કાઢક કામી મળિયો રે ! ' ૬

વિષયા કહે : ' બાઈ, રહે અલુગોલી, વાડું છું ચંપકમાલિનીરે;
' પડપુછય પરસેવાની શી છે ? તું બડબડ કરતી ચાલની રે.' ૭

' આવડી રીસ કા કરે વિષયા ? હું તો હસું છું બેની રે;
' આ દાસી માત્ર હું અળગી રાખું, મુને તું છાતું કેનીરે.' ૮

પછે સાન કરી સમજાવી રયામા, એક નેત્ર વાકું વાળી રે;
' તારે મારે એક સ્વામી છે, ' એમ કહી કરે દીક્ષી તાળી રે, ૯

નારક કહે : તે રાજકુંવરીને વાત વિષયાની બાતી રે,
હસતી રમતી બને પ્રેમદા, ઘેર પોતાને આવી રે ૧૦

પલખ

ઘેર આવી વિષયા નારી, પછે વાટ જુએ સ્વામી
ચંદ્રહાસે શું કાઢું જોને માથે ત્રિનુવન ૧૧

કલ્પું ૧૭—રાગ : દેશાખ

રૂપિ નારદ બોલ્યા વાણી રે :
 તું સાંજળ માડિવપાણી રે.
 પેલા સેવક ચાર જે હતા રે,
 ફરી આવ્યા જ્યાં સ્વામી મુતા રે. ૧

સ્વામીને ગવા'તા છાંડી ૩,
 છાની મેવા કરવા માંડી રે.
 એકે ચાપવા માંડ્યા પાપ રે,
 એકે દોગવા લાગ્યો વાપ રે. ૨

મેવકનો સાલળી શ્વાસ રે,
 જાગી ઉઠ્યો ચંદ્રકામ રે.
 નેત્ર બોળતો બોલ્યો શ્રુ રે,
 લાવો અશ્વ થયું અસુર રે. ૩

એક લાભ્યો ભરીને પાણી રે,
 એકે અશ્વ આપ્યો આણી રે.
 પઠે અન્વે થયો અસ્વાર રે,
 આગળ ચાલે ચતુર ચાર રે. ૪

વિષયા જુએ છે વાટ રે,
 લાગી વાર થાયે ઉચ્ચાટ રે.
 એવે સમયા આવલવાની રે,
 આર્ધની મેવા અતિશે માની રે. ૫

એવે સ્વામી આવતો દોહો રે,
 અમૃત પે' લાભ્યો મીઠો રે.
 ચંદ્ર હા મે જોયું મા મ રે,
 દોહો નાનપણનો હામ રે. ૬

‘લાં દું બાળક સાથે વડતો રે,
 ‘નિશાથે ઝોટલે પડતો રે.
 ‘લાં દું લિલ્લા માંગીને જમતો રે,
 ‘લાં ગાલિઆમ માથે દું રમતો રે. ૭

‘લાં મોર્ષ દત્તી માતા મારી રે,
 ‘મુને લોક કહેતા બિખારી રે.
 ‘એ દત્ત્યા મર્ગ મંતાપ રે,
 ‘આ ગાલિઆમ તળે પ્રતાપ રે. ૮

વિચારના પડોતો રજપદાર રે,
 ત્યાં જિનો છે પ્રતિદાર રે.
 સાધુ અશ્વથી ઉતરિયો રે,
 પોળિયા પ્રત્ને કિર્મિયો રે. ૯

‘જાએ તેડો તમારો સ્વામી રે,
 ‘કહાવ્યું કુલિદ કુંવરે સિંચનામી રે.
 ‘કહે, એક કિનાવળી વાત રે,
 ‘પત્ર મોહ્યું તમારે તાત રે. ૧૦

પોળિયે કલો મમાચા રે,
 મદને તેડ્યો કુલિદકુમાર રે.
 નેમજેથી આવતો નરખો રે,
 ઓળખી આજંતો હરખો રે. ૧૧

ધાર્ષ આલિંગન દીધું રે,
 આપી આસન પૂજન કીધું રે.
 ‘ચંદ્રદામ, પધારો પશુપા રે,
 ‘મુને કેસવે કીધી કણ્ણા રે. ૧૨

વિષયા મનમાં હરખે રે.
 આશુ' ઓઢી પીયુને નરખે રે,
 એવે ચંદ્રદાસે છોડી ચીડી રે,
 પણ સિચિત્ત ગાંઠડી દીડી રે. ૧૩

‘ધૃષ્ટ્યુદ્ધિ રણા ગામ અમારે રે,
 ‘મોક્ષ્યુ’ પત્ર પિતા તમારે રે.
 ‘પ્રધાન પાંચ દિવસ ત્યાં રહેશે રે
 ‘લખ્યુ’ કામ તે કાગળ કહેશે રે.’ ૧૪

પત્ર મદને કરમાં લીધે રે,
 ઉઠેલી અવમોક્ષન કીધે રે:
 ‘સ્વતિથી કોંતણ ગામ રે,
 ‘સુત મદન એવું નામ રે. ૧૫

‘અહીં મેં મોક્ષ્યો ચંદ્રદાસ રે,
 ‘જેતું મુખ ચંદ્રપ્રકાશ રે,
 ‘લટપટ કરીને મળતા રહેજો રે,
 ‘અમો સેવક છું’ એમ કહેજો રે. ૧૬

‘રખે રૂપ રંગ તું જોતો રે,
 ‘એવો સમો રખે તું જોતો રે.
 ‘એતું મન હરીને લેજો રે,
 ‘જોને સઘ વિષયા દેજો રે. ૧૭

‘એથી અધિક શું લખિયે રે?
 ‘પછે અર્થ કરી નહિ શકાએ રે.’
 એવું પત્ર વાંચી જોયું મદન રે,
 અતિ ઉલટ પામ્યું મન રે. ૧૮

‘ધન્ય તાત તપ્પી કમાઈ રે,
 ‘આવો બોળી કાઢ્યો જમાઈ રે
 ‘લા તેડાવો ઘાઘચુ કોય રે,
 ‘જે સમ ઉતાવળુ હોય રે’ ૧૯

એવે દીપણું મુગટમા બોળી રે,
 ત્યાં આબ્યા ગાયવ જોયી રે.
 રૂપિયે ચંદ્રદાસ આવી નરખ્યો રે,
 બોળખી આજ તરુ દરખ્યો રે: ૨૦

‘શકે પ્રજા અમારું મળિયું રે,’
 ‘એ વચન પહેલાનું’ પળિયું રે.
 પટે મદને દીધું અનિ માન રે,
 સતોખ્યા માલવ મુનિ ભજવાન રે ૨૧

‘કહો મુહૂર્તને માલવ મુન રે, R C
 ‘હું કહું ક્યારે લગન રે’
 માલવ કહે ‘વચન મારૂ માન કે,
 ‘છે લગન આજ મધ્યાન રે ૨૨

‘જુજી તાને વિઆપું હશે પરેલુ કે,
 ‘વગ મોકે થો, મુહૂર્ત છે વહેલુ કે
 ‘મટે આજ લગન ફીરે કે,
 ‘ધૂળીબુદિનુ મન જેમ રીઝે રે’ ૨૩

દરખ્યા મદન મદા મુગજવાન રે:
 ‘નિતા લાવશે પૂઠેથી જાન કે’
 મડાવ્યું વિવાહ તણુ કાર્ય રે,
 રૂપિ માલવ થયા આચાર્ય રે ૨૪

આપ્યા વરને ઉત્તમ વિનાશ રે,
મોકલ્યા સેવક સેવા કરનારા રે.
બહુ પ્રેમદા પીડી ચોળે રે,
વર ઉજો દકે અંધોળે રે. ૨૫

વાગ્વિત્ર વિધવિધના વાળે રે,
સું મેધ ગગને ગાળે રે!
નગરની નારી જોવા જાય રે.
જોનાં કુમકુમવર્ણાં પાય રે. ૨૬

વિનતાએ વરને નિરખ્યો રે,
શ્યામા કહે: 'સ્વપ્ને શશિ સરજો રે.
'એનું' મુખકમળ રદિયાળું રે,
'વિપયાને વર જોડી વાર રે.' ૨૭

એવે કુંડાલ સર્વ ગડગડિયાં રે,
ત્રિભુજકત વરધોડે ચઢિયા રે.
વિરમે ઘર્ષ ઘર્ષ જોલ્યા લોક રે:
'વરને' આનુષ કહેતા ફેક રે. ૨૮

'એનું' શરીર કેવું શોભે રે!
'મન જ્યાં જોઈએ ત્યાં થોભે રે!
'કરમાં કેવું શ્રીફળ લીધું રે!
'એને ગાલે ટપકું ફેરું કીધું રે.' ૨૯

ધુસળે મુસળે પોંકી પધરાવ્યા રે,
માંહેરામાં ગાલવ રૂપિ લાવ્યા રે.
પછે તાંબુલ છાંટણું કીધાં રે,
ગાલવે ગોત્રજનાં નામ લીધાં રે. ૩૦

આખ્યાં ચોરિયે યુગ્મ નિધાન રે,
મદન આપે કન્યાદાન રે. ૩૧

વલણ

મદન કન્યાદાન આપે, સર્વને મન હિંસાસ રે;
કર જોડી કહે પ્રેમાર્નવ, કન્યાદાન લે ચંદ્રદાસ રે. ૩૨

કંઠું ૧૮—રાગ : સૌરઠી

બોલ્યા નારદ રૂપિ ભગવાનઃ
સુણો, અર્જુન વીર બળવાન.
મદન આપે કન્યાદાન,
લે છે ચંદ્રદાસ રાજન. ૧

પહેલું મંગળ જ્યાં વરતાય,
વર કન્યા ફેરા ફેરાયઃ
માતુની મંગળ ગાય,
ત્યાં બેરીના શબ્દ બૂંઝાય. ૨

બોલ્યો મદન મુખે ઉચ્ચારઃ
'સાલજો, કૃષ્ણકુમાર',
પહેલે મંગળ મોતી ફેરા હાર,
આખ્યા રથ સહિત તોઆર. ૩

બીજે શૌ મેલણ અપાર,
ત્રીજે કૃષ્ણ ફેરી હાર;
ચોથે કૃષ્ણ સહિત હાંડાર,
આપી કાધો ત્યાં નમસ્કાર. ૪

મદને જોડવા બન્યો પાણી, ૨૮
અગદ કંઠે બોલ્યો વાણીઃ
'નથી એતું જે આપું આણી,
'તમને સોંપું મારો પ્રાણી. ૫

‘હું’ સેવીશ તમારા સર્થ,
 ‘શુદ્ધ’ રાખજો અંતઃકર્થ;
 ‘તમને’ રાખજો અસરણ્યસર્થ,
 ‘સાટે’ મુને આવજો મર્થ.’

૨૮

૬

એમ મદને દીક્ષિતપણું લીધું;
 વિવાહ કાર્ય સંપૂર્ણ કીધું.
 વિધવાનું કારજ સીધું,
 નારીતું મન વિહ્વળ કીધું.

૭

નાન્દ કહેઃ અર્જુન અવિધારો,
 ધૃષ્ટદ્યુધિ જોતાં બાણ દારો,
 ‘જાણ્યું’ યત્ન સુતે મારો’
 પણ પાર શ્રીકૃષ્ણે ઉતારો.

૮

વલ્લભ

ઉતારો કૃષ્ણે દાસ જાણી, તે ત્યાં દારી જોડે રે
 નારદ કહેઃ સાંભળો રે અર્જુન, એ કથા એટલેથી રહી રે.

૯

કંઠશ્રુ ૧૯—રાગ : પરજિયે

નારદજી એમ વાણી વહેઃ સુખ, પાર્થ પાંડુકુમાર રે;
 હવે કુલિંદની શી વસે થઈ, તે કહું તને વિસ્તાર રે. ૧
 મંદદાસ વળ્યા વેગે, પ્રધાને કીધું કપટ રે;
 પછે કુલિંદ રાજા તેડિયો, મુખે કીધી લટપટ રે. ૨
 જાણ્યું, ‘નત્તુ સુતે મારો દશે, ને સરિયું મારું કાજ રે;’
 પાપિયે પછે વાદી ગાંધ્યો, રાણી સાથે કુલિંદ મદારાજ રે. ૩
 સેના સર્વે મારી દાઢી, પાપી પડિયાં તુટી રે;
 દમ હસ્તી ને કનક ક્યોલા, રાજ્યજનન લીધું લૂંટી રે. ૪

પોતાની ત્યા આણુ વગ્તાવી, માર્ગ ચાલનો કીધો રે,
પછે મેધાવિની ગણી સગાયે, કુનિહને બાધી લીધો રે ૫

હાળ

ગભ ગણી બાધિયાને, હવો તે હાહાકાર રે,
યમકિક સગ્ગા સેરક પાપી, કરતા પાટુના પ્રહાર રે ૬

મન્તક તે મુમટરહોણ કીધુ, વિખેર્યા તેના વાળ રે,
કાટા તે ભાગે પાગ રિખે, ભૂમિ પડે શૂપાળ રે ૭

સોઠા વાગે, ધૂળ દાઢે, જેની અપકવણી પાની રે,
રોળાઈ વોગાઈ તે ચતુગ, જે મહારાગની માની રે ૮

ઓશિયાળાં મુખ ને પાગા ફૂખ, નગ નારી સામુ જોય રે,
પોતાના પુત્રને સભારી, સાધરી માતા રોય રે ૯

તીવ્ર તાપ તે તેને લાગે, તેણે અકળાયો આણી રે,
વાટે ચાલના ચર્ણ માટે, પથુ સેરક હીડે તાણી રે ૧૦

પછે રાત્રીએ રકથે વગગાડી, મેધાવિની રાણી રે,
કાટા તે પડે કઠ વિખે પ્રેમ। માગે પાણી રે ૧૧

શ્યામા પૂછે: 'સ્વામીજી, આપણુ શુ માશે રે
'સુતની સલાળ નથી તો, કેઈ પેરે રહેવાશે રે ૧૨

'મોટું દુખ એ મન રિખે, પુત્ર પગ્ગી ઘેર ન આવ્યો રે, ૧૮
'હીપક સગ્ગી હીપતી વહેવે, વડુવર ન લાગ્યો રે ૧૩

'પુત્ર સાથે કુળરહુ તે, લાડકોડે ચરે દેશમા રે,
'આજ કરીને અન્ન પીગસું, દેખી હરે મારા હૈના' રે ૧૪

'હાક મારના 'જી જી' કહીને, ઉત્તર આપે વહુ રે,
'તે સુખ તો મે કાઈ ચે ન દોહુ, કેઈ પેરે રોતો રહુ રે' ૧૫

એના રાણી તણા વચન સુણી ને, રાત્ર રોતી ગણે રે
'સામુ જુઓ રે સુદરી' પગી વચન મર્મના દાખે રે ૧૬

વલ્લભ

વચન દાખે મર્મનાં, જતાં મારગ વિખે રે;
મેઘાવિની અતિ દુઃખ પામી, કેઈ પેરે કહીએ મુખે રે. ૧૭

કલ્પ ૨૦—રાગ : વેરાડી

- રાજા વળતું બોલિયો: 'કહું કામિની!
'એ તો ભરખધનો ભાવ, બોળી ભામિની! ૧
- 'સુખ તણા સમુદર્ભા, કહું કામિની! ૨ ૮
- 'ભાંગિયું પુત્ર રૂપિયું નાવ, બોળી ભામિની! ૨
- 'વાળ્યા વિના શું લલિયે, અહો કામિની! ૨ ૮
- 'એણે દૃષ્ટાતે સર્વે જાણ્યું, બોળી ભામિની! ૩
- 'તો સુખ ક્યાંથી પામિયે, અહો કામિની!
'જો દાન ન દીધું દક્ષણ પાણ્ય! બોળી ભામિની! ૪
- 'પૂર્વે આપણ વાંઝ્યા, અહો કામિની!
'અજધને ભર્યું ધરસૂત્ર, બોળી ભામિની! ૫
- 'આખો દાહાડો આપણ દામણા, કહું કામિની!
'એવે પ્રભુએ આખો પુત્ર, બોળી ભામિની! ૬
- 'કાઠ ઉઠેરે કોકિલાબાળને, અહો કામિની!
'વય પામ્યે ઊડી જાય! બોળી ભામિની! ૭
- 'તેમ કુંવર કોકિલનું બચું, અહો કામિની! ૮
- 'કાઠ આપણ માતપિતા ય, બોળી ભામિની! ૮
- 'પક્ષી :સેવે કલ્પવૃક્ષને, મુણ્ય કામિની!
'જ્યાં લગ ફળની આગ, બોળી ભામિની! ૯
- 'ફળ પટે કુમને પરહરે, મુણ્ય કામિની!
'અન્ય સ્થાનકે પૂરે વાસ, બોળી ભામિની! ૧૦

- ‘તેમ કર્મફળ ઘટ્યાં આપણાં, કહું કામિની !
 ‘તો તજી ગયો તમ તન, બોળી ભામિની ! ૧૧
- ‘આપણ સૂકાં લાકડાં, કહું કામિની ! ૧૨
 ‘દવે ઘટે દુતારન, બોળી ભામિની ! ૧૨
- ‘આપણ વસતાં ગામ ઉદવસ્ત કીધાં, અહો કામિની !
 ‘હેદી કસ્પરૂક્ષની ડાળ, બોળી ભામિની ! ૧૩
- ‘કાંટે પર્વત પાવટ રોધિયા, અહો કામિની !
 ‘કે ભાણ સરોવર પાળ, બોળી ભામિની ! ૧૪
- ‘કે વત્સલોદ સ્વામીલોદ ક્યાં, કુણ કામિની !
 ‘કે પયથી વછોટાં બાળ, બોળી ભામિની ! ૧૫
- ‘સાધુ વૈશ્યવની નિદા કરે, કુણ કામિની !
 ‘ભાળ્યાં મળતાં વેનીશાળ, બોળી ભામિની ! ૧૬
- ‘સૂર્ય સામાં મગમૂલ ક્યાં, કહું કામિની !
 ‘કે સાંભળ્યો અંતઃજનો રાગ, બોળી ભામિની ! ૧૭
- ‘ગૌં જ નણુને ન પૂજિયાં, કહું કામિની !
 ‘કે કણુને ઠેસ્યા પાગ, બોળી ભામિની ! ૧૮
- ‘કંઈ પુન્ય આપણે કીધાં નહિ, અહો કામિની !
 ‘ન રાખ્યાં જીત ને નેમ, સાંભળ ભામિની ! ૧૯
- ‘તો કુખ પામિયે ક્યાં થકી, અહો કામિની !
 ‘તો સુતને કેમ હોય સેમ, સાંભળ ભામિની ! ૨૦

વલગ્ન

સુતને કુશળ ક્યાં થકી, જે દરિ નવ ધર્યાં રહે રે !
 એવાં વચન સાંભળી ભૂપના, મેધાવિની વાણી વહે રે. ૨૧

ક્રમું ૨૧—રાગ : કાફી

મેમાનિની એમ ઉચ્ચરે : 'સાંભલે માયા રામ,
 'આ કુષ્ટ કષ્ટ રેઈ રેઈ જશે, પાપી પેનાને ગામ. ૧
 'ત્યાં મુનમુખો કદેશે, મન કષપ રેશે! કાચ્યો માર્ગ તનઃ
 કાંઈ પીરજ મરિયે, બેઠે કારિયે, વાટ વિષે સ્થમિન. ૨

હાજ

એમ રાનાં નર ને નાર રે, ૧
 લપ વાટને મેઝર રે;
 મેવે બાંધી ઝાલ્યાં રે,
 બાંધે જનુ લેડે ચાલ્યાં રે. ૩
 એવે આમ્યુ ગામ રે,
 પાપીને જ્યાં કામ રે;
 જાતાં જાતાં વાટ રે,
 સામા મળિયા બાટ રે: ૪
 પ્રમાન રહો છે લેઈ રે,
 આલ્યા છે સર્વ ફાઈ રે;
 વાપી એની બોલે રે:
 'નથી હા મુનને તોલે રે!' ૫
 પછે પુરેદિત એમ પૂછે રે:
 'વખાળો તે શું છે રે?
 'ક્યાં ચડી તમે આલ્યા રે,
 'ધન ક્યાં ચડી લાવ્યા રે?' ૬
 બોલિયા બંદી જન રે:
 'રાજા તુને છે મન રે;
 'મદન તમારો અંશ રે,
 'તેજે દીપાઓ કુળવંશ રે. ૭

- 'ધન તેણે આપ્યાં રે,
 'દરિદ્ર અમારા કાપ્યાં રે.
 'લિમ્બુક સર્વ ક્રોધ રે,
 'જૂપતિ સગ્ગા હોય રે. ૮
 'મફત મન શું થોભ્યો રે,
 'વિવાદ સુંદર જોભ્યો રે.
 'તમે જોયું સત્પાત્ર રે,
 'ચંદ્રહાસ સરખો જમાત્ર રે. ૯
 'ધન્ય તમારી કમાઈ રે,
 'જે આવો મોકલ્યો જમાઈ રે,
 'રૂપે ન જાય વરણિયો રે,
 'તે વિષયાને પરણિયો રે.' ૧૦
 એવી સાંભળી વાત કહ્યો રે, ૧૨ ૮
 પાપી પડિયો તત્કાળ ધર્યો રે;
 મૂઝ્યાં તેણે ખાધી રે,
 વચને આંતરડી દાધી રે. ૧૧
 ઘણું થયો મહાકુખી રે, ૧૨ ૮
 એટલે આખ્યા ગાલત્વ રૂપિ રે;
 રૂપિ મનમાં આદવાદ રે,
 દેવા આખ્યા આશીર્વાદ રે: ૧૨
 'પુરોહિત તમને ધન્ય રે,
 'જે આવો તમારો તન રે;
 'જે વિષયા કુમારી રે,
 'તે તો પુત્રી તમારી રે. ૧૩
 'જેને ઘટે જોવા રે,
 'તેને સ્વામી મળિયો તેવો રે:

‘તમે મોકલ્યો તે આપ્યો રે,

‘એક પત્ર નમારું’ લાગ્યો રે.

૧૪

‘તે તો સર્વને મન બાળ્યો રે,

‘તેને મને લેઈ પરલુઝ્યો રે;

‘એ તો હવે એવ દાર્’ રે,

‘શિવ મલત્ર થયા આચાર્ય રે.’

૧૫

એવે આપ્યા ગાંધર્વ ગુણવાન રે,

હરતા સંગીત જ્ઞાન રે;

તે દેખીને લોચન રે,

હરે લાગ્યો દુતાગલ રે.

૧૬

ચટકે. લાગ્યો જટુ સિદ્ધ રે;

ત્યારે ચઢી છે જટુ રીત રે,

વાદમાં આવી રહેતો રે,

‘મન્ય મન્ય’ મુખે કહેતો રે.

૧૭

જયકને કાંઈ મન રે,

પુરોદિન આપશે ધન રે;

વડું માંડ્યું તેજે વખાણ રે,

તવ વાગ્યાં કરી બાણ રે.

૧૮

મેવકને કીધી સાન રે;

‘આપો પાટુમુષ્ટિ-દાન રે;’

ગાંધર્વનાં શૃંગ દોડ્યાં રે,

આંતરણ તાણીને ચોડ્યાં રે.

૧૯

લાંબી બેર ન નફેરી રે,

તાલ કાંસી નાખ્યા વેરી રે;

લાટને દીધી સિદ્ધા રે,

ચાલણ મંગાવ્યા વિદ્યા રે.

૨૦

વેદ પુસ્તક ને તરભાણી રે,
તેના ઝોળિયા લીધા તાણી રે;
રૂપિ વેદિયા બહુ મોટા રે,
તેના માથામાં માર્યા સોટા રે. ૨૧

ભાટ ધ્રુવણ નાઠા બપ રે,
અખડાઈ પડે ને બેડા થાય રે;
રૂપિ કહે: 'દુષ્ટ થયો તુષ્ટમાન રે,
'વધામણીમાં પુધાનાં દાન રે!' ૨૨

ઢેટલા સાઠી બંધન કીધા રે,
આગળ દેરીને લીધા રે;
પછે કુલિંદ મૂક્યો છોડી રે,
પાપી બોલ્યો કર જોડી રે: ૨૩

'મુણે કુલિંદ રાજા રાય રે,
'એ તો મારો છે અન્યાય રે;
'પાછા ફરી ઘેર જાઓ રે,
'તમે વળી રાજા થાઓ રે. ૨૪

'જો ચંદ્રહાસ તમારો રે,
'તે તો પ્રભુ થયો અમારો રે.
'મેં તમને દુઃખ દીધું રે,
'તમારું નમ્ર લૂટીને લીધું રે. ૨૫

'તે સહી કેમ રહેશે રે!
'પણ પુત્રને કંઈ ન કહેશે રે;
'જો જાણશે મુજને પાપી રે,
'રાય ગરનક નાખશે કાપી રે. ૨૬

'મુને આપજો પ્રાણનું દાન રે,
'દશા કરી રહેજો રાજાન રે;

'જે કુંવર ઠી તમારો કાતો રે,
 'તેમદન પેં મુને ધણું વદાતો રે. ૨૭
 'હું નિવવાને સાથે લાવીશ રે,
 'એને કાલે બોલાવીને આવીશ રે.'
 સાંભળી ઉપજ્યો આનંદ રે,
 બોલ્યો રાજા કૃષિંદ રે. ૨૮
 'જો પુત્રી તમો આપી રે,
 'તો એવા અગો નથી પાપી રે;
 'કુઃખ સધણું સમાવી રહેશું રે,
 'પણ પુત્રને કંઈ ન કહેશું રે.' ૨૯
 પછે નરનારી પાછા વળિયાં રે,
 પુત્રના કુઃખથી ટળવળિયાં રે ૩૦

વલણુ

કુઃખ ટળ્યું, કુંવર કૃષ્ણો, કૃષિંદ તે સુખિયો થયો રે;
 પછે પાપિયે શું કીધું જો, પોતાને મંદિર ગયો રે. ૩૧

કલણું ૨૨—રાગ : કાહલોરો

નારદજી એમ વાણી વદે, સુણ અગલિજગ અર્જુન;
 પાપી પુરોહિત પુરમાં આવ્યો, રીશે ભર્પા લોચન. ૧
 મારામાર કરતો પુરમાં પેઠો ને લોક સામા આવે;
 શુદ્ધ નહિ યનીર પોતાને, મિત્રને નવ બોલાવે ૨
 પ્રજા સર્વે નિરમે પામી : સેનાપતિને ચઢિયો કેપ !
 કાગળે લખ્યું તેટલું ના અર્ચ્યું, મદને મર્ષાદા કીધી લોપ ! ૩
 જોવા આવે તે ત્યમ નાસે, બિલા સેવકને મારે;
 ધુધવાતો કુંદવાતો આળે પાપી રાજદારે ૪

- પ્રતિહારે જઈ કહ્યું અતઃપુરમા, મદનને નામી શિયાઃ
' ધૃષ્ટદ્યુધિ આઘ્યા ઓ પેલા, ચઢી છે કાંઈક રીથ ૫
- પાળે પાળે અતિ અનુરાગે, પીતામ્બર પલ્લવટવાળી,
પિતાશ સામે સચ્ચિયો કરે અહી પૂજનની થાળીઃ ૬
- 'અષ્ટમાસિદ્ધ નવવિધ મે ખર્ચી, ચયુ દશે પિતાને જાણુ,'
મદને જાણ્યું 'જે મુને પિતાશ કાંઈક આપશે લાહ્યાણુ' ૭
- ગાલવ રૂપિયે ગમન કીધું ત્યાથી ' રીશે ચઢ્યો મહારાજઃ;
' પિતાપુત્ર વદીને મન્શે અહી ન્હાનું નહી કાજ' ૮
- ચોઢી ન્યુ ડી મિલ્લણ દાયે, પીણુ પીતામ્બર પહેરી;
વિધવા વેગે આવી મળવા, તાત ન જાણે વેગી ૯
- દામદાસી ધરના બ્રાહ્મણ, આઘ્યા સર્વે મળવા,
પીણુ કુસુળ કેળવિયે વાગે દેખી અદેખો લાગ્યો જાગવા ૧૦
- પુત્ર પ્રત્યે કોષ કનીને જોલ્યો પગાડ્યું પૂજનું પાત્ર
' કહે કુવર મૂઠ મૂર્ખ માગ, તે શત્રુ કીધો જામાત્ર ૧૧
- 'તે કીધું તે ગિપુ સગાયે છુને લેઈ પૂરીમા દાદુઃ'
એવું મ્હી પાસે જઈ પાપિયે પુત્રને મારી પાદુ ૧૨
- જેમ ચદ્ર પડે બ્યોમથી ભોમ, ગહુ અહી લે જેવો,
તેમ મદન કુવર મૂર્ખાગત યધો, પિતા પ્રદારે તેવો ૧૩
- દાદાકાગ થયો મદિમા, દાસ દામી ત્રાસે નાસે,
ખાજખાજ થયો ખડકી લગે, મત્રી કાળ સગ્ગો લાસે ૧૪
- ધાર ધરી હિડ્યો સુત સાધુ, પાયે લાગી હિજો કર જોડ
' તમો વિજુ વિરચી જેવા મારે, પણ કાઢો કુવરની ખોડ ૧૫
- ' શત્રુ જેષ્ઠ બ્રાત્રને પિતામહ, નેનું પચન લોપે તે મહાપાપી, ૧૬
' મે તો તમે લખ્યું તેટલું ખર્ચું જે કાળજમા આજા આપી' ૧૬

પછે પુત્રે પત્ર આપ્યું શોધીને, બડબડ કરતાં લીધું; ૧૦
 સર્વે દેખતાં શોક સહિત ઉઠેલી અવલોકન કીધું. ૧૭
 વિપની વિધવાનો અક્ષર દીઠો: ‘શું અગ્નિજ્વલ લખાયો ?
 કેમળા કુંવરને કઠિણ માર્યો, શું લખતાં કર ન કપાયો? ૧૮

વલણુ

‘કર કપાયો’, વાંક જાણી, પુત્ર શું બેટયો મળ્યો રે;
 પણ અરે એ દિકરીને પરણવા ચક્રી, દુઃખે રહ્યા શું જાણ્યો રે. ૧૯

કડવું ૨૩—રાગ : ભારૂ

પછે પુત્ર પ્રત્યે પિતા કહે: ‘તું સાંભળ સાચી વાત: ૨૦
 ‘મારગમાહે સાંભળી એક ઉડતી એવી વાત. ૧
 ‘જે પત્ર લખ્યું મેં અપ કરી, સાધુ સંગાથે કહાબું;
 ‘તે કાગળ ફાડી કટકા કીધા, ઘુજતે મન ન આબું. ૨
 ‘એવું સાંભળી તે વેળાનો કેપ મુઠુને ચઢિયો;
 ‘તે માટે અણમિછયો આવી, ઘુજ સંગાથે વઢિયો. ૩
 ‘ક્યાં કુંવર કુલિંદ કેરો, આપણો રે જમાઈ?
 ‘મળવાને મન ધમ્મિ છે, કાં જે અંતરની સગાઈ! ૪
 ‘એવા સગા સ્વામી કપાથી, વૈષ્ણવ ને વળી ડાહ્યા!
 ‘કષ્ટ પડે આપણને ઉગારે, એ તો મોટા પુરુષની છાયા. ૫
 મદને જાણ્યું : ‘બહુ પ્રકારે અમ પિતાએ ધમ્મિયો !
 તેડવા ધાયો શીઘ્ર શું, પણ કષ્ટ કાંઈ નવ મિછયો. ૬
 ચંદ્રદાસને ચરણ લાગી, મદને કહી એક વાત:
 ‘તમને મળ્યા વિના નથી પાણી પીતા, સાધુ તે મુજ તાત ! ■
 ‘જો શીઘ્ર ચઢી તમ સંગાથે, વિવવાનું લમ સાધ્યું;
 ‘તો તે પહેલાં પિતાજીનું મન હું ઉપર ધણું વાધ્યું. ૮

- સરિલકન હજીને ઉઠ્યો, સાળા સાથે ચાલ્યો;
વાટમા વાતો કરતા કરતા, અન્યોઅન્ય કર ઝાલ્યો ૯
- ખાહે ભેરખા, પોતે પોતી, બન્ને બેલડીએ વળગ્યા,
જાણે અશ્વત્થામાગુ જોડુ, એ નથી ચતા અજગા ૧૦
- પુરોહિતે આવતા દીપ, બેઠું બગીચાક્ષણા વીર,
ચામાત્રના ધુમ લોચન તે, સસરાને મન તીર ૧૧
- મને કરીને પવન સગ્ગો, ગળીગતાએ મમુદ,
દેહે જાણે અનલ સગ્ગો, શીતગતાએ ચદ્ર ૧૨
- સગ્રામે સુરપતિ સરખો, ગણેશ સગ્ગો ગુણવાન,
મહિમાએ મહાદેવ સગ્ગો, તેજે કરીને બાણ, ૧૩
- મસ્તકે મુકુટ કાને કુકળ, નીનમણી વિજયવળ માતી,
ક ઠે કહી ને હાઠ હેમનો, ફુગડૂગી ગદી છે ઘોતી ૧૪
- શોભે સક્ષમ કટિ કદોરો, ધુવરી ધમધમ વાગે,
ધૂળિભ્રુદિ કોધી દષ્ટે જોતો, જમાઈ જમ સગ્ગો લાગે ૧૫
- પુષ્પ પરિભવ ચ પક ચદન, અગ અમગ્નના રોળ,
મિલળ કંઠે ખાધ્યુ વરે, ગંગન અધગ તળોળ ૧૬
- નેત્ર નેહભનાં જાગણે, આવર્ષા છે વિષયા નારો
સસરા પાસે આળ્યો સાધુ, જનમ શાર્દૂલ નિસરે બાર ૧૭
- પુરોહિતે ગ્રેમ જાણાવી લોક લાજ ત્યા માડી,
મુખે હસતો વાતો કરતો, રહેની રીશ ન છાડી ૧૮
- ‘ આવો, સાધુ, પૂજ્ય ’ કહીને પાપી કપટે બેઠ્યો જૂર, ૨૦
કા શર જાણી રનેહ આણી, જેમ રાહુએ બેઠ્યો સૂર ૧૯

પછણ

સૂર સગ્ગો સોલતો સાધુ, મળ્યો સસરાને મને કરી રે
નાગદ કહે, પછે કુર્લિંગ કુવગે કંઈ પેરે નાખ્યો શ્રી હરિ રે ૨૦

કલ્પ ૨૪—રાગ : મારૂ

નારદ કહે : સાંભળ અર્જુન,

ધૃષ્ટદ્યુમ્નિ વિચારે મન :

‘ જામાત્ર તે મને મળિયો,

‘ સસરાનો સ્નેહ નવ કળિયો ’

૧

ધૃષ્ટદ્યુમ્નિ વાત વિચારી :

‘ આ પુત્રીને પરણો લિખાની;

‘ કહો શત્રુને દેખી કેમ રાસુ ?

‘ માલવિયાનું વચન ચક્રું સાચું. ’

૨

‘ એ જામાત્રને જુગતે મગલું,

‘ વિશ્વાને તે વિધવા કરાવું;

‘ એ યુધ્ધિ નહીં છતાપ,

‘ કહું કપટ કે ખીજો ઉપાય. ’

૩

‘ યદ્યપિ જો છે મુને પાપ,

‘ પુત્રીને વિધવા કરે છે બાપ;

‘ પૂજ્ય મારે હ વારો ચાઉં,

‘ પેરે અકમલ તીરથ નાઉં ’

૪

એવી વાત વિચારી છે જેવે,

મિ ગાલવ પધાર્યા તેવે;

સલા સર્વે માન જ દીધું,

રામ મૂખ પરવાને કીધું

૫

પ્રધાન બોલે છે રે વચન :

‘ સાંભળો ચંદ્રાસ રાજા;

‘ કહો છ મિત્ર દેખીતા મોટા,

‘ પળ પ્રશ્નો પડે છિ બોટા. ’

૬

‘ પૂર્વે કેઈ એક દુનો અધિકારી,
‘ તેને પુત્રી એક ધૂંવારી;
‘ એક જુગમા જાણીતો પુર્ણ;
‘ તબ વિચારે બોલો મુર્ખ; ૭

‘ અધિકારી, પુત્રી આ જે તાહારી,
‘ તેણેને પગજો રંક બિખારી,
‘ તે વેળા દુ’ તા દુનો પામે,
‘ એ’ તો નિમે જાણે વિચારે. ૮

‘ તે સિમ્બુક ગરડી મુઝો જોજો,
‘ તે જાણે પાણી પીજો;
‘ એમ સાચું જાણ્યો જોડો;
‘ જાણે નથી જાણતા અમ તોડો ૯

‘ પણ દર્શી જેનું નવ સાથ,
‘ તે દેશ ત્યાંથી હીરો ન જાય;
‘ એમ મર્મ જોડો વાણી,
‘ જાણી નથી એ જાણતો જાણી ૧૦

‘ તારે જાણતે નીચું નિદાજી,
‘ પણ જાણતે પાછું વાણી;
‘ પોત તો દાથ હોય કીધે,
‘ મનાને લાગતમા લીધી ૧૧

‘ અદવા, એમ રુ જોડો તોડો ૧૨
‘ જાણીતું જોડું કેણું પાડો;
‘ મિત્રના સાથ ગમતું જાણ્યું,
‘ પણ મિત્રનું વચન પ્રમાણ ૧૨

‘ કદાપિ પડે આકાશના તગ,
‘ તો જે જાણ્યું ન હોય જોડાગ;

- 'રવિ ચંદ્ર મંડળ મુવ ચળે,
 'પણ રૂપિનાં કણાં નવ ટળે. ૧૩
 'હજે શેષ નાગ ને મેર, ૨.૮
 'તો ચે ના પડે કણામાં ફેર;
 'સાત સામર ગર્વાદા મૂકે,
 'પણ વિપ્ર વચન કંઈ નવ ચૂકે. ૧૪
 'જો એક થાયે ચૌદ લોક,
 'આત્મણ બોલે તે ન હોય ફોક;
 'વિપ્રથી વાજ આબ્યો વિધાતા,
 'મધના મહાદેવ વિષ્ણુથી માતા. ૧૫
 'તો કાણુ માન તું રંક,
 'જો કાઢે છે પાડવનો વંક ?
 'તેં જો કલો અધિકારી,
 'તેની પુત્રીને પરણ્યો જિખારી. ૧૬
 'તેણે મારવાનો ઉપાય કીધો,
 'તેણે કૃષ્ણે ઉગારી લીધો;
 'તેણે કોઈએ ન શકે ગાંછ,
 'પરણ્યો સસરાના હાથ લાછ. ૧૭
 ગાલવે વિકાસું. ૩૫,
 ત્યારે ચરચર મૂળ્યો બૂપ;
 જાણ્યું : 'સાપે જાળશે પળી,'
 પછે પ્રધાન બોલ્યો મળી: ૧૮
 'ધનાર હોય તે થાઓ આ ઘડીએ,
 'પારકી વાતમાં સિદ્ધ પડિયે ?'
 પછે ઉડી ગયો અમ્મણ,
 રૂપિનાં વાયક થઈ વાગ્યાં જાણુ: ૧૯

‘સહી ન શકાય હવે આતું,
‘એ જામાત્રને કપટે મરાતું;
‘રૂપિના વચને થયે પરિતાપ,
‘માર્ગાતું મુને ન લાગે પાપ.’ ૨૦

પાછલો દિવસ પટિકા ચાર,
તે વેળા તેડયો કુલિંદકુમાર;
દેખી મુખકું હરણું કીધું,
મનવોણું માન જ દીધું: ૨૧

‘તમને હું બોલાવું છું લાડે,
‘જે સગપણ સીધ્યા આડે;
‘સાંભળો, કુલિંદજીના કાલા,
‘મુને-મદન પેં અદકા વાહાલા. ૨૨

‘સમા તે સોનાતું દીમ,
‘આંખ ચાય છે દાદી દીમ;
‘પણ એક કામ જૂઝ્યા છે તમો,
‘હિત માટે કહું છું અમો. ૨૩

‘ખીજ ભૂંડું મનાવે શાતું ?
‘વહાલા હોય તે કહેશે છાતું;
‘એક જુને પૂર્વજે સેવી,
‘અમારી કાળકા છે કૂળદેવી. ૨૪

‘જે કાઈ નવો જમાઈ ચાય,
‘તે કરે દેવીની પૂજાય;
‘આયુધ વિના એકલો જાતે,
‘પણ પુનમની મધરાતે. ૨૫

‘જે સકિત સંતોષ થાયે,
‘સા દિલ આજ સે જાણે;

- 'દેહેઈ' નમ્રણી જોતાડું,
 'વાટ તેની એધાણી દેખાડું. ૨૬
 'છેક પૂરની પૂઠે ફરજો,
 'પવિત્રપણે પગ કરજો;
 સાંભળી હરખ્યો હરિનો દાસ,
 'જાઉ' કરી ઉડ્યો ચંદ્રદાસ. ૨૭
 આઈની પૂજા વિધવિધ અણાવી,
 તે મદનને વાત ન જણાવી,
 ધૂષ્ટબુધ્ધે ક્યો વિચાર,
 ત્યાં આંડાળ તેડાવ્યા ચાર. ૨૮
 છાની વાત એક તેદને કહી:
 'પેહેલાની પેઠે કમ્પુ' નહિ;
 'પૂર્વે કામ માઈ' નવ કીધું,
 'ઉતરી ધન માઈ' લીધું. ૨૯
 'એક તમને દેઉં છું કાજ,
 'જેઉં કેવું કરો છો આજ.
 'એક અવડ જૂનું છે દહેઈ,
 'ત્યાં તમને મોકલું છું હેઈ. ૩૦
 'પૂજનું પાત જને હાથે,
 'એકલો, ખીજો નહિ કે સાથે;
 'તમે રહેજો દહેસ પૂઠે,
 'તે જ્યારે પૂજા કરી બેઠે. ૩૧
 'દારે સામા ખૂત્ર ધરજો,
 'નિસરતાં તેના કટકા કરજો.
 'જો કંશે એટલું કામ,
 'તો આપીશ એકેક ગામ. ૩૨

ચાંડાળ કહે શિર નામીઃ
‘એ કાર્ય અમારું સ્વામી;’
હરખીને ચારે ય ચાલ્યા,
ખાંડાં પાણીવાળાં ઝાલ્યાં. ૩૩

દહેરે સંતાઈ ચારે રહ્યા,
પણ ચંદ્રહાસ નવ ગયા,
જેના દરિજીવે ગ્રહા છે હાથ,
સાલિગ્રામ જાંખ્યા કંઠ સાથ, ૩૪

તેને કાણુ કપરે મારે,
જેને અવિનાશી ઉચારે. ૩૫

વલણુ

ઉચારે અવિનાશી તેને તે, કાઈ ગાંજે નહીં રે;
નારક કહે સાલિજો અર્જુન, એ કથા એકમેથી રહી રે. ૩૬

કંઠવું ચપ—રાગ : મેવાડો

હવે જૈમિનિજી એમ કહેઃ તું સાલિજ જનમેજય રાવજ;
તે નય માહે કુંતલ રાજ, તેને એક કન્યાપજ. ૧

ચંપકમાલિની નામ તેતું, વિધવાની સહિયારીજ;
કંઈ પામી તે કસેવરમા, પોતે રહી કુંવારીજ. ૨

ચંપકમાલિની ગન વિમાસેઃ ‘વિધવાના વરને વરજ;
‘એથી અધિકુ યુને કાણુ મળશે, તે સાથે વિવાહ કરજ.’ ૩

પણુ વૃદ્ધ પિતાને કહેવાય નહિ, જે છત્રપતિ મહારાજજ;
કન્યાએ મદનને કહ્યું, ચૂકી મનની લાજજ. ૪

મદન મંત્રી મારાજ પ.સે નિત્યે, સેવા કરવા રહેતોજ.
કુંતલ રાજ મનની વાન તે, મદનને મોડી કહેતોજ. ૫

- ત્યાં પૌર્ણમાસીની પહોર રાતે, આબ્યું રાખને સ્વપ્નજી;
 તે વેળા તે બાકી બીયો, પાસે દીઠો મદનજી; ૬
- ‘અરે મદન, કાઈ ઘઠાણ છે જે જાણે ત્રિકાળનું જ્ઞાનજી?’
 તે વેળા મદને તેડાવ્યા, ગાલવ મુનિ ભગવાનજી. ૭
- કર જોડીને પ્રશ્ન પૂછ્યું : ‘જે આબ્યું ઘોર સ્વપ્નજી;
 ‘હટે ચડી દક્ષિણ ગયો હું, કરતો રૂધિર પ્રાશનજી. ૮
- ‘કાળ પુરુષ વાદમાં મળ્યો તે પ્રાસવા પૂઠે ધાયોજી;
 ‘ગળીના કુંડ વિષે હું પડ્યો, કપિ કરી લેપાયોજી.’ ૯
- એવું સાંભળી ગાલવ ખોલ્યા, વિચારી અંતઃકર્ણજી :
 ‘મહારાજ, આજથી છટે માસે આબ્યું તમારું મર્ણજી.’ ૧૦
- કહેતા માંહે કુંતલ બીયો, મદનને સોંપ્યો રાજભારજી :
 ‘હું તપ કરીને સ્વર્ગે જઈશ, તું મારો કુમારજી. ૧૧
- ‘પણ દાઝ રહી એક મોટી મંનમ’, કુંવરી નવ દેવાઈજી; ૧૨
 ‘મેં દસ વર્ષ લગી પુત્રીને, ન ખોલ્યો જમાઈજી. ૧૨
- ‘હવે હું પરણાવે, મદનભાઈ, એ બેન છે તારીજી;’
 ત્યારે કર જોડીને મદન કહે છે : ‘સાંભળો વિનતિ મારીજી. ૧૩
- ‘મેં વિપયા બેનને પરણાવી, અંદ્રદાસ રાગન જી;
 ‘કુળે ગુણે બળે પૂરે, સાધુ ને સુજનજી. ૧૪
- ‘ચૌદ વિદ્યામાં સંપૂર્ણ જાણે, નખે દર્પે મનજી;
 ‘આચાર હોય જે તમારી તો તેડી લાવું રાજનજી.’ ૧૫
- ત્યારે ગાલવ કહે : ‘એ વર તણું લગ્ન કરો થઈ મગનજી;
 ‘વિવાહ કરો તો આજ મધરાતે, છે ઘડિયાળાં લગનજી,’ ૧૬
- ‘હે મદનજી, જાઓ તો, સાધુને શીઘ્રે તેડી આવોજી;
 ‘હું દેખતાં દરિલકતને પુત્રી મારી પરણાવોજી.’ ૧૭

- મદન ચાલ્યો ચંદ્રહાસને તેડવા અશ્વે થઈ અસ્વારજી;
એવે વાટમાં સામે મળ્યો કુલિંક્તણે કુમારજી. ૧૮
- પીતામ્બરની પલવટ વાળી, પૂજની યાળી લીધીજી;
સોમ સરખું વદન વિરાજે, કેશરની અર્ચા કીધીજી. ૧૯
- હરિભક્તને દેખી અશ્વથે મદન કુંવર ઉતરિયોજી;
વિસ્મે થઈને આગ્યો પાસે, પાય લાગિ પ્રણામ કરિયોજી. ૨૦
- ‘અરે મહારાજ, આ મધરાતે, સેવક રહિત ઉઘાડું માત્રજી;
‘શસ્ત્ર વસ્ત્ર વિના સ્વામી છે, કર શું પૂજનું પાત્ર જી.’ ૨૧
- ચંદ્રહાસ કહે : ‘પિતા તમારે, મુજને આજ્ઞા આપી જી,
‘અશુર તે પિતાને સ્થાનક, વચન લોપે તે મહા પાપીજી. ૨૨
- ‘તેણે કહ્યું : કુળદેવી પૂજે, જે થાય નવો પૂજનિકજી;
‘મધ્યરાત્રે કાલકા ભઈ છું, કોની ન ધરશે બીકજી. ૨૩
- થરથર મને કાંઈ ન સૂઝે, મદને તે વાત ભણીજી;
‘પિતા મારો મહા પાપી છે, ગમે લેતો પૂજનના પ્રાણીજી.’ ૨૪
- ‘અરે સુરધિ માત : કાળે, કુળ દેવીનું પૂજન કરવુંજી;
‘ગજપુત્રી વગ્ને રાજ કરજો, મહારાજ નિમ્નું છત્ર ધરવુંજી.’ ૨૫
- ‘અરે મદન, કો મેરૂ આપે કનકતો, તો યે ન મ્નતો મૂકુંજી;
‘સસગનું વચન લોપી, સાધુ થઈ કેમ ચૂકુંજી.’ ૨૬
- મદન કહે : ‘તમને પ્રાણ સોપ્યો છે, સારે દુનું કહું પગલજી; R ૮
‘તમે પધારો રાજભવનમાં, કાં જે લગ્નવેળા ભવજી’ ૨૭
- શસ્ત્ર વસ્ત્ર અથ આપીને, વળાળ્યો બનેવીજી;
પૂજ સામગ્રી પોતે લીધી, ચાલ્યો બધા કુળદેવીજી. ૨૮
- મદનને મારગમાં બનતાં, મંડાયા માન શુકનજી;
વામાંજ તે ફરકવા લાગ્યું, ફરકે વામ લોચનજી. ૨૯

માર્ગમાં જાતાં જમણે પાસે બે સર્પ ઉતર્યા આડાજી;
 વળી વદતાં પગે અફળાયાં, વાટમાં રાત્રિ બિલાડાજી. ૩૦
 નિશાચર જે ધુવડ પક્ષી, તે મદનને મસ્તક બેઠેજી;
 'રમે ચંદ્રદાસને વિધન થાતું, તે ખરખરે મનમાં પેઠાજી. ૩૧
 'અરે પરમેશ્વર એટલું માગું છું, સાધુને હજી કદવાજીજી;
 'વિપ્રત આલવળે વિષ્ણુ ભક્તનું, સાટે મારા જાળે પ્રાણજી.' ૩૨
 એમ દુઃખને ધરતો દેહેરે પોહોતો, પૂજા અદરે કીધીજી;
 'આ સેવાનું ફળ હજી ચંદ્રદાસને', આશિષ એવી દીધીજી. ૩૩
 પછે દેહરામાંથી જાર નિસરતાં, ભયોં ઉતાવળાં ડગજી;
 મુખ નિસરતાં મદનને મસ્તકે, ચાર પડિયા ખડ્ગજી. ૩૪
 ચાર દરકા દાખી કીધા, સચવાયું નહિ આસાજીજી;
 'હે ચંદ્રદાસ હે ચંદ્રદાસ' એમ કેહેતાં નીસર્યા પ્રાણજી. ૩૫

વસણ

એમ કહેતાં પ્રાણ ગયા, સુણ પાર્થ જાગવાન રે;
 મરણ થકા ઉગર્યો રાગ, જેને માથે શ્રી ભગવાન રે. ૩૬

કંઠનું રહ—રાગ : સામેરી

નારદજી એમ ઉચ્ચરે; સુણ, પાર્થ જાગવંતજી;
 મહર્ષી ઉગર્યો રાગ, જેને માથે શ્રી ભગવંતજી. ૧
 હવે ચંપકમાલિની કેમ પરણી, તે મહું કથાવજી;
 ચંદ્રદાસ કુતવને મંદીર, હરિ ભજતો જાવજી. ૨
 પોકા પૂજીને ધરમાં લીધા, ગાલવ દેખી પ્રસન્ન થાવજી;
 ગજાને કહે : 'ઉતાવળ કીજે, ભગવેળા જાવજી. ૩
 માહેગમાં ગોત્રોચ્ચાર કીધા, ચોરીમાં તેડી લાવ્યાજી;
 કન્યાદાન કુતલે દીધું, દેવ ગગને જોવા આવ્યાજી. ૪

મ ગલદેરા પહેલા ફરિયા, આપ્યા હાતી મૂક્યુ ખાણીજી;
ગાલવ રૂપિ વખાણુ કરે છે, હરખ હૈમામા આણીજી. ૫

બીજા મ ગલદેગમા આવ્યા, કનકે સહિત સખે ધાતુજી,
એમ ગજાએ મ જી દાન જ, મન ગજ્યુ તાહા માતુજી. ૬

ત્રીજા મ ગજાનાં ફેગમા આપી, વસ્તુ ગજ્યાસન માયજી;
રથ સુખપાલ ને વસ્ત્ર નાનાવિધ, મન મૂકીને આપે ત્યાપજી. ૭

ચોથો મ ગજાફેરા ફરિયા, આપ્યું રાજ્યાસનજી;
ચંદ્રહાસને પાત્રે પડિયા, ગજા ગોલ્યા વચનજી : ૮

‘અમો અપગંધી વનમા જશું’, પુત્રીને છેલ ન દેગોજી;
‘વિપદા તો ધણું રૂપવાન છે, રહું શુકું કાઈ ન કેશે જી ’ ૯

પછે કસાર જમ્યા વગ્ન્યા, હંમે દર્પ ન માયજી;
મ પકમાલિની આનંદ પામી, પરણી ચંદ્રહાસ ગયજી ૧૦

પછે રાજા સ્ત્રી સાથે વન આદ્યા, વનકુળ અગે ધગતાજી
પુત્રીને નિખામણુ દીધી ‘બાળસ ન કીજે સ્વામી સેવાકતાજી ’ ૧૧

ચંદ્રહાસ વળાવી વળિયો, જળે આખ્ય ભરીજી,
ચંદ્રહાસે શાતા દીધી, ‘શેશો મા સુંદરીજી ’ ૧૨

ગજપારાન કુમર બેઠો, શાનિઆગ પર જન ધગાયજી;
બે સ્ત્રીઓ અર્ધાંગે રહેતી, સુદર શોભે શેભાયજી ૧૩

પછે મ લવ રૂપિ કહેતા : ‘અરે ચંદ્રહાસ, શોભ્યુ ગજ્યાસનજી’
ચંદ્રહાસ કહે ‘તેડી લાવે, અસુરને આ દિનજી ’ ૧૪

‘અરે ગુણ કાણ એવો છે, સસરાને લવે તેડીજી;
‘આપણા ગજમા શુ ખાઈ ગયો છે, તે સર્વે લીજે ઝઝેડીજી ’ ૧૫

ત્યારે રૂપિ કહે : ‘એ કાર્ય મારું’, કહી ઉતારવો આલ્યોજી ૧૬
સવારે સેવાથી ઉઠતા, પાપી પ્રેરોહિત આલ્યોજી : ૧૬

‘કુલિદ્વંશવરને રાજ્ય આપું, કુતવ પધાર્યો વનજ;
 નામું લેખું ચોખું કરવા, તેડે ચંદ્રકાસ રાજનજ ૧૭
 સાંભળતાં હતાશન લાગ્યો : ‘જમાઈ જીવ્યો તે જુઓજ;
 ‘કુંવરી સાથે રાજ્ય પામ્યો, મેં મગવ્યો નવ મુઓજ.’ ૧૮
 દંત કરડનો ને મુછ મરડતો, આવ્યો રાજ્યસલા મોઝારજ;
 ચંદ્રકાસે માન જ દીધું, કર્ણોડી કીધો નમરકારજ. ૧૯
 ધુણાવી શિશ ચડાવી રીશ, મુખે ખોલ્યો મર્મને માંયજ;
 ‘અરે સાધુ, મોકલ્યા’તા કરવા દેવી તણી પૂજાયજ!’ ૨૦
 જમાઈ કહે : ‘જ્યારે ગયાની વેળા ત્યારે હુતું લગનજ;
 ‘મારે સાટે મોકલ્યા છે, પૂજા કરવા મદનજ!’ ૨૧

વલ્લભ

‘મોકલ્યો મદન પૂજાને અર્થે’ એવી વાત દુષ્ટે સાંભળી રે;
 ઉડી ગયું મુખ ને પામ્યો દુઃખ, મૂર્ખને મૂર્છા વળી રે. ૨૨

કંઠનું ૨૭—રાગ : મેવાડો

પુરોહિત પડિયો હો, મૂર્છા ખાઈજ :
 ‘મદન શું મુવો હો, ન મુઓ જમાઈજ!’
 ચાંડાળ ચારે હો, તેડાવ્યા પાસજ,
 પૂછ્યું : ‘તેનો હો શાને ન કીધો નાજજ.’ ૧
 અંત્યજ કહે છે : ‘હો, અર્થ જ સીધોજ,
 ‘શત્રુને મારી હો, કટકા કીધોજ;’
 અડવળ પાગે હો, ધાયો તાતજ,
 ‘પુત્રને ગાખજો હો, બચાવી માતજ.’ ૨
 વદન વીલે લીડે હો, દીલે પ્રસેદજ;
 લોચન ભરનો હો, પામ્યો અતિ ખેદજ;

અખડાયે વાટે હો, બેઠો ચાતોજ,
 પાળે પાચે હો, દેવી લાણી ધાતોજ. ૩
 પડિયો દોઠો હો, જ્યારે કુમારજ, ૨ ૮
 ભુજવા પડ્યા છે હો કટકા ચારજ,
 અગ્નિ જાળા હો, અગે લાગીજ,
 રૂંઘ જેમ મેરુનું હો, પડે જેમ લાગીજ ૪
 એમ પુત્રને દેખી હો, પિતા પડિયોજ,
 આગત નાદે હો, આગડી રડિયોજ;
 કટકા ચારે હો, એકઠા કીધાજ,
 લોહીયે ખરડયા હો, ખોળે લીધાજ ૫
 'ખોયો દિક્કા હો, મદન મુણવતાજ,
 'મુને અતિશે હો, ચર્ધ છે ચિંતાજ,
 મેજ્યાએ સરખા હો, હસ્તા રામજ,
 'વાકી વસમી હો, પુંચશે ભોમજ ૬
 'કૃપા કરીને હો, કહો કાર્ધ કાલાજ,
 'વાકે તજીને હો, ઉઠો સુત વાહાલાજ
 'તમો મુઆ તે રે હો, મારી કમાર્ધજ,
 મે માગવા માણ્યો હો, સાધુ જમર્ધજ ૭
 'તણવગ મે રે હો જાપને કીધોજ, ૨ ૮
 'દીનાનાથે હો, ઉગારી લીધોજ
 'દીપી કણ્ઠી રે હો, કર્ધ પેરે મૂકેજ ?
 'દેવ ને ડાલા રે હો, કર્ધ એ નવ ચૂકેજ ૮
 'મદન મૂળો રે હો, મન કેમ વાળુજ,
 'કેમ જાઉં પુરમા રે હો, મુખ લેઈ કાળુજ"
 પછે મસ્તક ફેડ્યું રે હો, ફટિયા પાદાણુજ,
 'હા, હા' કહેવા હો ત્યા ત્યા પ્રાણુજ ૯

વલણ

પ્રાણ મયા સસરાના જાણી, જે ચંદ્રહાસ જમાઈ રે;
ભડકી જાઠ્યો આસનથી, દેહેરે આળો ધાઈ રે. ૧૦

કંઠવું : ૨૮—રાગ : સામઘ્રી

ધાઈ આળો છે જે ચંદ્રહાસજી, કાંઈ ન મૂઝે મૂકે નિશાસજી;
થરથર ધ્રુજે મહા ઉચાટજી, 'આ બે મુઆ તે હું ચ માટજી'. ૧

હાળ

'હું' માટે બન્યો મુઆ, તેણે તિલક થયું શામ; ૨.

'ધ્રુજ કહેશે : જમાઈને પગથે ચરુર સાગાનો ફેડયો કામ. ૨

'હવે આઘશક્તિ હત્યા આપું.' પછે પ્રકટયો કુતાશન;
અપુવે કાપી દેહ પોતાની, હરિભક્તે ગાંડયો હવન. ૩

પાદ, પૃષ્ઠ ને રકંધ છેદી, હોમ્યું પાવકજવાળ;
મસ્તક હોમ્યારું મન કીધું, ત્યારે ધાઈ આળ્યા ગોપાળ. ૪

'હાં હાં' કહી હેલામાં હરિયે, વારભક્તનો આશ્યો હાથ;
અપ કરીને અપુવો બેચી લીધો વૈકુંઠનાથ. ૫

'માગ્ય, માગ્ય, ભક્ત મુજ તથા, કહે તો આપું ઇંદાસન'
એવે હલહલાટ કરતાં આરી, બોલ્યાં આઘશક્તિ વચન. ૬

'ભગવંતજી વેગળા રહો, ભક્ત ભવાનીનો એદ;
'મારે સ્થાનક મદન માટે, હોમી પોતાની દેહ.' ૭

ચંદ્રહાસ કહે : 'કરો જીવતા, બે સુખટ પામ્યા મર્ણ',
'હે વિષ્ણુજી, મુને વૈકુંઠ તેડો, હું મેવું તમારા ચર્ણ.' ૮

ઠિર હાથ મૂકી સેવક પ્રત્યે, હૃદયરે અવિનાશ,
'જા, દાસ મારા હું સદા લખી, રહીશ નારી પાસ.' ૯

તવ સર્વના દેખતાં આઘશક્તિએ, હોડાડ્યા બે મોહ;
કરે મરી કરેલા મયા, પ્રગટ મર્ધ પ્રતિબોધ. ૧૦

- પછે દેવ દેવી દેખતાં, હવા તે અંતર્ધાન;
ચંદ્રહાસને ચર્ણે લાગી, પિતાપુત્ર માગે . માન ૧૧
- પ્રધાન કહે : ‘ મેં કપટ કીધું, તણ વરાં હું ચૂઓ;
‘ પછુ સાધુ પુરુષે મન ન આપ્યું, સ્વભાવ પોતાનો ન મૂક્યો.’ ૧૨
- પછે શાળતે વાળતે આળ્યા નગ્રમાં, તેડાળ્યે કુલિંદ બાપ;
મેઘાવિત્તી મા મોહને પામી, દેખી પુત્રનો પ્રતાપ. ૧૩
- કેટલે કાળે બે વેવાઈ, ગયા હડીને વન;
મદન સાથે ચંદ્રહાસે ચલાવ્યું રાજ્યાસન. ૧૪
- ચંદ્રહાસથી વિપયાને, પદ્માક્ષ નામે કુમાર;
અંધકમાલિનનો મકરજ્વજ, જે લેઈ ગયા તોખાર. ૧૫
- અર્જુન પ્રાપ્તે કહે નારદ : છું સંભળ, સાચું રાય;
અમે છુને માડી કલો, સાધુ તણે મદિમાય. ૧૬
- શાસિત્રામનો મોટો મદિમા, સાંભળે, પૂજે ને ગાય;
પૂર્વજ તેના કોષરે, કોટિક હલ્યા જાય. ૧૭
- કાંઈ એ છું હશે તે કૃષ્ણ કહેશે, નાગક હવા અંતર્ધાન;
અર્જુન આહવાદ પામ્યા, પછે વિનવ્યા ભગવાન : ૧૮
- ‘ સ્વામી, સાધુ સાથે સુદ કરતા, આપણને લાગે ખોડ;’ ૧૯
હરિ કહે : ‘ હવડા આવશે કુંવર લઈ તુરી જોડ.’ ૨૦
- વાત કંતાં વેગળેથી આવનો દોઠો ચંદ્રહાસ;
સજા . મલોધી સ.મા આપ્યા અર્જુન ને અરિન.ય. ૨૦
- શ્રીકૃષ્ણચર્ણરજ માગતો, હરિયે ત્રિલેખે કીધે;
ભક્તવતસલ શ્રીકૃષ્ણએ રૂપ્યા સાથે લીધા. ૨૧
- ખળે હાય મૂડી હરિ કહે છે : ‘ સાંભળ રાય મુજ વચન;
‘ હું સખસાચી સાથે આળ્યા, કરવા તારું દર્શન. ૨૨

સુણી વાક્ય ભગવાનજીનું, ભક્ત વળતો રાય;
 આંખના આંસુ અવિનાશી, પટકળ પોતાથી લાય. ૨૩
 અર્જુન સાથે સેન સદુએ, તેડી સાથ અંદ્રહાસ;
 પ્રાહુણ પધાર્યા પુર વિશે, કૃપા કીધી અવિનાશ. ૨૪
 ત્રણ દિવસ પ્રાહુણ રહ્યા, હરિ ને અર્જુન;
 ખીજાં વસ્ત્ર અશ્વ આખ્યાં, આળ્યા અશ્વમેધના વાજન. ૨૫
 અંદ્રહાસ રાગ સાથે તેઓ, ત્યાંથી સંચર્યો પારથ;
 કુર્સિદકુંવર ને કિરીટી બેઠા, કૃષ્ણે હાંક્યો રથ. ૨૬
 હવે જૈમિનિ એમ ઉચ્ચરે, સુણ અતલિગ્ન પગિક્ષત તન;
 અહીં થકી પૂરણ થયું, અંદ્રહાસનું આખ્યાન. ૨૭
 સત્તાવીશ કડવા એહનાં, પદ છેસે ને પાંત્રીશ;
 રાગ આઠ એહના જુજવા, કૃપા કીધી શ્રી જગદીશ. ૨૮
 સંવત સત્તર સત્તાવીશ વર્ષે, સિંહસ્થ વર્ષની સંધ; ૨૯
 જ્યેષ્ઠ (?) શુદી સાતમ સોમવારે, પૂર્ણ પાવન કથા પદઅંધ. ૨૯
 પટપદવાશી આગુર્વિંશી, ભટ્ટ ત્રેમાનંદ નામ;
 કથા કહી અંદ્રહાસની, કૃપા કીધી શાસિગ્રામ. ૩૦

બલણ

કીધી કૃપા શાસિગ્રામે, રૂડી પેરે રક્ષા કરી ૧;
 એમાં કંઈ સદેહ નથી, શ્રોતા બોલો શ્રીહરિ ૧. ૩૧

ચંદ્રહાસ આખ્યાન

ટિપ્પણ

કડવું : ૧

કડવું : આખ્યાનોનો દેહ કડવાખંદ હોય છે. જેમ પુરાણોમાં સર્ગ અને અખ્યાયો હોય છે, આજની નવલકથાઓ અને નાટકોમાં અનુક્રમે પ્રકરણો અને પ્રવેશો અથવા દરયો હોય છે તેમ આખ્યાનોમાં કડવા હોય છે. દરેક પ્રમુખ માટે નવું કડવું યોગ્ય. આખ્યાનો એક જ દિવસમાં પૂરા ન થતા એવી એ કડવાની યોગ્યતા વિરામની અનુકૂળતા પૂરી પાડતી આખ્યાનમાં પ્રસંગોની એક પર પગ પૂરી થાય એટલે 'એ કથા એટલેથી રહી' એમ કહી આખ્યાનકાર ત્યાં તે દિવસથી કથા પૂરી કરી શકે.

હેમચંદ્રાચાર્યે વચ્ચક શબ્દ વાપર્યો છે. સંસ્કૃત આલંકારિકોએ પણ તે શબ્દ વાપર્યો છે. પરંતુ આ શબ્દ મૂળ દેશ્ય દર્શી અને પછી સંસ્કૃતમાં રૂઢ થયો હશે એમ માનવું વધારે યુક્ત છે. કલાપ, વટવ્ર-કલ્પ અને વદમ્બ ઉપરથી 'કડવું' શબ્દ વ્યુત્પન્ન કરવામાં આવે છે પણ તે પ્રતીતિદર નથી. જૈન કવિતામાં કાવ્યોના ખડ સૂચવતા અનેક શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે તેમાં 'કડવું' પણ એક છે. શ્રી કેશવરામ ડા શાસ્ત્રીએ અવલોક્યું છે. 'કડવા-લાસા-કવણી-ઢાળ એમ વિભાગ પાડતા ગેય કાવ્યોનો પ્રકાર વિકાસ સાધી કડવાખંદ આખ્યાનકાવ્યોમાં પરિણત થયો છે.' પ્રાંસકાળના આખ્યાનોના કડવા ઘણા દ્રઢાં હતા. જનાદર્નના 'ઉધા-દરણુ'નાં કડવાઓ નરસિંહના પદ જેવા છે. લામામાં લાણું કડવું નવ પકિતનું છે, અને કવિ પોતે જ તેને પદ તરીકે ઓળખાવે છે. નાકરનાં કડવાઓ પણ બદ્ધા પાચ પાચ, છ છ પકિતઓના છે. આખ્યાનમાં સૌ પ્રથમ કડવાની યોગ્યતા સ્થાનપણે લાલણે કરી, નાકરે સરજતાપૂર્વક એને અપનાવી અને પ્રેમાનંદના આખ્યાનમાં તે દૃઢ બની. આખ્યાનદેહી જેમ

વિકસતી ગઈ, જેમ ઔદ ખનતી ગઈ તેમ કડવાં મોટા થતાં ગયાં એથી જ શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી કડવાંગદ સેલીને ઔદ આખ્યાનરેથી તરી જોળખાવે છે.

કડવાંના સામાન્ય રીતે ત્રણ વિભાગો હોય છે :-

૧ મુખ્યમંથ : જે રાગમા આખી દેશીનો લય યોજવામાં આવ્યો હોય છે તે જ લયમા મુકામથી પકિતઓ પ્રાસ્તાવિક તરીકે આવે છે. ખલુધા આ પકિતઓમા કડવાના મુખ્ય ભાગમા નિરખાનાર પ્રસંગ અથવા ભાવનું સૂચન હોય છે તેથી તેને પ્રાસ્તાવિક તરીકે જોળખાવી શકાય. સ્વ. કે. કા. હુને તેને 'મ્હેડિયું' તરીકે જોળખાવ્યું છે. આ પ્રકારના મ્હેડિયા અથવા મુખ્યમંથ એ પકિતઓમા હોય છે, પણ ક્યારેક તેથી વધારે પંકિતઓ પણ બનેવા મળે છે. દા. ત 'ચંદ્રદામ આખ્યાન'ના પહેલા કડવાનું મ્હેડિયું ચાર પકિતનું છે બીજા કડવાનું મ્હેડિયું એ પંકિતનું છે, અને ૧૯મા કડવાનું મ્હેડિયું દશ પંકિતઓનું છે. ક્યારેક આ પ્રકારના મુખ્યમંથનો અભાવ પણ જણાય છે.

૨ ઢાંગ : કડવાના મુખ્ય ભાગને ઢાંગ અથવા ગાય અથવા દોઢ તરીકે જોળખામાં આવે છે, આ પથગઠવાળા ભાગમા મુખ્યમંથમા નિર્દિષ્ટ પ્રસંગનું નિરખણ થયું હોય છે.

૩ વલણ અથવા ઊથતો : ઢાંગને અને એ પંકિતઓમા કડવાના વકતબને સમેટી લેવામાં આવતું. જેમ કડવાના પ્રરલને મુખ્યમંથ પ્રાસ્તાવિકનું કાર્ય કરે છે તેમ વલણ અથવા ઊથતો ઉપસંહારનું કાર્ય કરે છે. પ્રસ્તુત કડવાનો સાર સંક્ષેપમા આપવા સાથે, પત્રીના કડવા સાથે અનુસંધાન રૂપ દડી પણ તે બને છે ક્યારેક પત્રીના કડવામા ચોખ્ખનાર વસ્તુનું તે સૂચન કરીને અથવા વલણના છેદ્દ. ચરણ અને પઢીના કડવાની પહેલી પંકિતના પ્રથમ ચરણના શબ્દો સમાન ગણી અનુમંથનનું કાર્ય સાધવામાં આવે છે. અને ચાલુ કડવાની મુખ્ય દેશીના છેદના ચરણને વલણનું પહેલું ચરણ બનાવી આ સાંકળ સંપૂર્ણ બનવામાં આવે છે.

ઉઠા. 'ચંદ્રહાસ આખ્યાન'નું કડવું ૪, છેલ્લી કડી :

પામ્યો દુઃખ જળ નવલો ભરે,
મુખે 'રામ કૃષ્ણ' વાણી ઉચ્ચરે.

વલખુ

મુખે 'રામ કૃષ્ણ વાણી ઉચ્ચરે, સમર્થા ગાં ગોપાળ રે;
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, કેમ ઉગરિયો બાળ રે.'

અને પછી પાંચમા કડવામાં બાળક ચંદ્રહાસ કેમ ઉગર્યો તે નિરૂપ્ય છે.

કડવું ૨૦

વલખુ

સુત ને કુશળ ક્યાં યજ્ઞ જે હરિ નવ ધર્મા રૂઢે રે !
એવાં વચન સાંભળી ભૂપના, મેઘાવિની વાણી વહે રે.

કડવું ૨૧

રાગ : કાફી

મેઘાવિની એમ ઉચ્ચરે : માલજો માગ સ્વામ

અહીં ૨૦મા કડવાના વલખુના છેલ્લા ચરણના મજ્દો ૨૧મા કડવાના આરંભના શબ્દો બને છે.

જ્યારે આનંદ અથવા શોકની ઉત્કટતા નિરૂપવી હોય અથવા અમુક ભાવને અહેસાસી બહેસાવી નિરૂપવો હોય ત્યારે આખ્યાનમાં ટેક અથવા દુષપંક્તિ પછી કડવાની દરેક કડીને અતે મૂકતો.

ઉઠા. કડવું ૫ : સાધુ મુતે સમર્થા હરિ .....

કડવું ૧૧ : તાલવેલી લાગી પાપીને.....

કડવું ૧૩ : સૂકા કાજી લીધા ધર્મા રે.....

કડી ૧, ૨, ૩ : મુખ્યમંથ અને ઠાળની પહેલી કડીમાં કવિએ મંગલાચરણ કર્યું છે. મંથના આરંભમાં ઈષ્ટદેવનું સ્મરણ કરવાની જૂની પ્રણાલિ છે. સમાધિરામો મંગલમાચરણ. મંથની સમાપ્તિની ઠામનાવાળાએ મંગલાચરણ કરવું જોઈએ. પ્રેમાનંદ આ જૂની પરંપરાને અનુસર્યા છે. મંગલાચરણમાં સામાન્ય રીતે ગણપતિ અને સરસ્વતીનું સ્તવન હોય છે. ક્યારેક પોતાના ઈષ્ટદેવનું અથવા આખ્યાન વસ્તુના મુખ્ય પાત્ર રૂપે કેઈક દેવ આવતા હોય તો તેનું સ્તવન પણ કરવામાં આવે છે. ઉદા. 'રણપત'માં પ્રેમાનંદે ગણપતિને 'શિર નામી' 'શીતાસ્વામી' રણનંદનનું સ્મરણ કર્યું છે. પ્રેમાનંદના ઈષ્ટદેવ રામ હોવાનો સંભવ છે. પ્રેમાનંદે ગણપતિ અને પછી રામદાની સ્તુતિથી મંગલાચરણ કરી, શુરનું સ્મરણ કરી, કાવ્યવસ્તુના મૂળનો નિર્દેશ કરી આખ્યાન આરંભવાની પ્રથા પાડી હતી. આ આખ્યાનમાં પણ તે પ્રથમ ગણપતિને સ્મરે છે.

ગણપતિ : વિધાનો નાશ કરનાર ગણપતિ સિદ્ધિ અને શુદ્ધિના સ્વામી છે. પોતાની કૃતિ નિર્વિધે પૂરી થાય, એ માટેની શુદ્ધિ-પ્રતા પ્રતિભા સાંપડી રહે અને સિદ્ધિ મળે એ હેતુથી, સર્વ દેવોમાં પહેલી પૂજના અધિકારી ગણેશનું સ્મરણ પહેલું કરવામાં આવ્યું છે. વ્યારો મદાભારતાદિ મધ્યે ગણપતિને હાથે લખાવ્યાં હતાં. આદિત્ય, વિશ્વા અથવા વિશ્વદેવ, વસુ, દુષિત, આભાજ્વર, અનિલ, મહારાજિકા, સાધ્યા, રુદ્ર એમ દેવતાઓના નવ ગણના તે સ્વામી છે એથી ગણપતિ કહેવાયા. અહીં પ્રેમાનંદ ગણપતિનું સ્મરણ કરે છે જેથી એની કુર્મતિ ટળે અને મનના મનોરથ પાર પડે.

પાઠાંતર : પ્રથમ સમજૂ ગણપતિ, બીજા ટળે માહારી કુર્મતિ.

સરસ્વતી : સરસ્વતી વાણીની દેવી છે. કવિએ તેનો પ્રસાદ પ્રાપ્તિ બાળકો છે, સારસ્વતો છે. એથી શુભ્રાદી કવિઓ વાણીનો પ્રસાદ આપનાર માતા ગરદાને પ્રણામ કરે છે. અહીં પ્રેમાનંદ પણ એ જ પ્રકારનો બાલસાવ સેવી સરસ્વતીને પ્રણામ છે.

સાહે કરો : સદાય કરો. લેહિતો નથી : લહેતો નથી (સં. ભ્રમ પ્રા. ભદ્ર) સમજતો નથી.

સરસ્વતીનું ધ્યાન ધરી કનિ ‘અથ ચાલતો યાય’—આ આખ્યાન આગળ વધે એ હેતુથી પોતાના ગુરુનું સ્મરણ કરે છે

જૂની પઠ પઠ પ્રમાણે પ્રેમાનંદના કોઈક પિતાગુરુ તો હશે જ આ આ ગુરુ કોણ હતા એ વિશે અનેક કિવદંતીઓ પ્રચલિત છે બાળક પ્રેમાનંદ મૂઠ્ઠા હતો અને કોઈક રામચંદ્રનું બાસના કૃપાપ્રસાદથી એ પ્રતિભા— સંપન્ન થયો હતો કનિ કાલિદાસ માટે પણ કથા આવી કિવદંતી નથી

રામચંદ્રનું ભગવતકંઠ લેવા ઈચ્છે પ્રેમાનંદ

વહેવાર માન કરે ધર ॥ કામ, શ્રોતાજન સમરે સીતારામ

દશમ સ્કંધમાંની આ પદ્યિકાઓને આધારે પ્રેમાનંદના ગુરુ રામચંદ્ર હતા એવું અનુગાન એક વેળા થતું હતું પરંતુ આ ‘રામચંદ્ર’ સ્કંધ કોઈ ગુરુનો નિર્દેશ કરતો નથી પ્રેમાનંદના ઈષ્ટદેવ રામ હતા એ વાતને વધુ પુષ્ટિ મળે છે ‘દશમ સ્કંધ,’ ‘રણસ’ અને ‘વિવેક વલ્લભારો’ જેવા આખ્યાનોમાં તેણે મંગલાચરણમાં ગમનું સ્મરણ કર્યું છે ‘દશમ સ્કંધ’માં ગમ અને કૃષ્ણને એકરૂપ પ્રમાણમાં છે તે ઉપરાંત ‘ચદ્રહાસ આખ્યાન’માં

કાપી કુર્મતિ ગોવિંદે, એમ કહે હરિજન રે,

સાધુમતે નિગમિગાને, સાગ્યુ રામશું લગન રે

એ પ્રમાણે ગોવિંદ સાથે ગમનો નિર્દેશ કરી કવિએ પોતાની ગમભક્તિનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો છે

કડી ૪: મંગલાચરણ પછી આખ્યાનકાર સામાન્ય રીતે વસ્તુનિર્દેશ કરે છે આખ્યાનનું વસ્તુ દમોશ પર્વખ્યાત હોય છે એથી પ્રસ્તુત આખ્યાનનું સ્તુત કયાથી લેવામાં આવ્યું છે તેનો મામાન્ય નિર્દેશ કરી નક્કરસ્વીકાર કરવાની પ્રજ્ઞાલિ આખ્યાનકારો વળગવતા હતા. મૂળ વસ્તુમાં આખ્યાનકારે પોતાની પતિબા અનુસાર અને પોતાના શ્રોતાવર્ગની રુચિ જાનતા હર્ષ અનેક ફેરફારો કર્યા હોય છે છતાં જ્યાં જ્યાં વસ્તુ કોઈક પુરાણમાંથી લેવામાં આવ્યું હોય ત્યાં ત્યાં મૂળમાંની સ્તુતશ્રોતાની યોજના તે કાયમ રાખતો પ્રેમાનંદના

આખ્યાનો ફેરફારો પામી લગભગ સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકેની કક્ષાને પામ્યા હોવા છતાં તેમાં તેણે આ પ્રકારની યોજના કાયમ રાખી છે. ઉદા. મહાભારતમાં નલોપાખ્યાન બૃહદશ્વ મુનિ મુષિષ્ઠિરને કહી સંભળાવે છે અને મહાભારતની કથા કહેતા એ વાત વૈશંપાયન જનમેજયને કહે છે. પ્રેમાનંદે પણ વૈશંપાયન અને જનમેજય તથા બૃહદશ્વ મુનિ અને મુષિષ્ઠિર એમ વક્તાશ્રોતાની બન્ને જોડીઓ કાયમ રાખી છે. 'ચંદ્રદાસ આખ્યાન'માં પણ એ જ પ્રકારની યોજના છે. મહાભારતની કથા વૈશંપાયન મુનિએ જનમેજયને કહી સંભળાવી. પરંતુ વ્યાસના મહાભારતના નહીં પણ જૈમિનિના મહાભારતના અશ્વમેધ પર્વમાં આ કથા આવે છે એથી જૈમિનિ મુનિનો નિર્દેશ પણ અનિવાર્ય ગણાયો વળી અશ્વમેધ પર્વમાં ચંદ્રદાસની કથા નારદ મુનિ અર્જુનને કહે છે એથી એ જોડી પણ કાયમ ગડી છે. આમ કરવાથી આખ્યાનકાર મૂળ પુરાણ કથા સાથેના સબધ આણુ રાખી શકે છે અને મૂળ પૌરાણિક કથા પ્રત્યે ભાવિક શ્રોતાઓના મનમાં ગહેથી શ્રદ્ધા પ્રાકૃત આખ્યાન પરંતુ પણ ટકાવી રાખી શકે છે.

વૈશંપાયન : મહાભારતાદિ મંથોના રચયિતા વ્યાસના શિષ્ય. જનમેજય ગજને અલકાવાના પાપમાંથી મુક્ત કરવા તેમણે મહાભારત સંભળાવ્યું હતું. 'ચંદ્રદાસ આખ્યાન'નું પરંતુ જોમાંથી લેવામાં આવ્યું છે એ 'જૈમિનિ અશ્વમેધ'ના કર્તા જૈમિનિ તેમના ગુરુપદ્મ હતા.

જનમેજય : પાંડવ અર્જુનનો પૌત્ર પરીક્ષિત તક્ષકના દંસથી અવસાન પામ્યો ત્યારે તેના પુત્ર જનમેજયે ઉત્તર મુનિના ઉપદેશથી પિતાનું વેદ વાળવા મર્ષસત્ર કર્યો હતો અને આ સર્પસત્રમાં સેંકડો નાગકુળો બળીને લગભગ સર્પ ગયા હતાં. માત્ર તક્ષક નાગ આસ્તિક મુનિની ચિનંતીથી મત્તી જવા પામ્યો હતો. આ વસંતમાં જૈમિનિ મુનિ ઉદ્દગાતા હતા.

જનમેજયે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો, તેમાં કેટલાક બ્રાહ્મણોએ દારૂપ કપું, પેપી તેમના ઉપર ક્રોધે લગાઈ તેણે તેમને મારી નાખ્યા. અલકાવાના પાપમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય સૂચવતા તેણે મદરિ વ્યાસને પ્રાર્થના કરી પારે તેમણે વૈશંપાયન ઋષિને મુખે મહાભારતનાં અસર પર્વો સાંભળવા પૂર્વે હતું.

મત્સ્યપુરાણ પ્રમાણે જનમેજયે એક બીજો યજ્ઞ કર્યો જેમા વાજસ નેથી શાખાનો બાહ્યણ બહારપડે જોઈ પેશ પાવન ઋષિએ મુરમે થઈ તેને શાખ આપ્યો હતો તેથી તે ગજવજ્રાદ થઈ અન્વયમા મૃત્યુ પામ્યો હતો.

અશ્વમેધની ઉત્તમ કથા છે : પ્રસ્તુત આખ્યાન ' જૈમિનિ અશ્વમેધ' માથી લેવામા આવ્યું છે વ્યામના મહાભારતના અશ્વમેધ પર્વમા કેવળ ચંદ્રહાસના પુત્રોનો જ નિર્દેશ છે, કથા આટલી વિગતે નથી જૈમિનિ વ્યાસના શિષ્ય હતા તે મીમાસક હતા તેમણે પણ ભારતનો એક ગ્રંથ ગણ્યો હતો પણ તેમા યથોચિત પ્રોત્તી ન આવવાથી નાસે અશ્વમેધ મંત્રણ સિવાય બાકીનો ભાગ જલમા ડુબાવી દીધો હતો.

કડી ૫ : પાંડવે પરાશ્મ કીધું થણું . મહાભારત મુદ્દમા વિજય મેળવ્યો સદાચિત્તા : સદાચાર્યા (સમ્ + હ)

કડી ૬ રાજ્ય ઝેઠા . રાજ્યભાદીએ ઝેઠા ધમ પાડવોમા જ્યેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર યમરાજના મત્રપ્રભાવે તેનો જન્મ થયો હોનાથી અને ધર્મભાર્ગમા નિષ્ઠાવાન હોવાથી તેને ધર્મરાજ તરીકે પ્રસિદ્ધિ મળી પાચાણી . પાચાલ દેશની રાજકુળના ક્રૌપદી, પાડવોની પત્ની. મનોરથ મનોરથ પરબ્રહ્મ . કૃષ્ણ કૃષ્ણ ક્રૌપદીને પોતાની ધર્મભૂમિની માનતા હતા.

નવસ પછી મુદ્દ દાગવાની ઇચ્છાથી યુધિષ્ઠિર કોંગેવો માથે મત્રણ કરના કૃષ્ણને મોખ્ખે છે પણ ક્રૌપદી સમાધાન ઇચ્છતી ન હતી. કારણ કે દૌરવસલામાં તેનું અપમાન કરનામા આ મુદ્દ હવે દુરાસન એટલો પકડી સભામા તેને ધસડી લા યો હતો ત્યારથી તે કેસ દુરાસનના ચક્રતથી સિક્તા કરનાની તેણે પ્રવિષ્ઠા નીધી હતી આજ સુધી તેના કેસ છૂટા ન હતા તેથી કૃષ્ણને પોતાના અપમાનની વાદ આપી સમાધાન નહો પણ મુદ્દ જ નાવવાની વિનતી કરે છે કૃષ્ણ પણ તેને સાત્વન આપના મહે છે કે કોંગેવોનો નાશ થાય એવી જ યોજના કરીશ યગ્નિષ્ઠામે મહા ભારત મુદ્દ થયું, દૌરવેનો નાશ થયો અને ક્રૌપદીના મનોરથ પાડ પચા યુધિષ્ઠિરને ગજવજ્રાદેક કર્યા પછી જ કૃષ્ણ દારિકા પાછા ફર્યા હતા.

કડી ૭ : બુધિષ્ઠિર : બુધિષ્ઠિર. ઉપન્યો : ઉપન્યો. (ઉત્તમઃ ઉપરથી.) ઐ રાજ્યને માથે.....શિર પાપ : કૌરવો અને બીજાં અનેક સ્વર્ગનો મહાભારત યુદ્ધમાં માર્યાં ગયાં હતાં તેથી તેમનાં મૃત્યુથી મેળવેલું રાજ્ય સાત્વિક વૃત્તિના બુધિષ્ઠિરને આનંદ આપી શકતું નથી. તેમને કોણટો વિવાદ થાય છે. તેવા રાજ્ય પ્રત્યે તેમને ધિક્કાર હોય છે. મહાભારત યુદ્ધના આરંભે અર્જુનને પણ તેવો જ વિવાદ થયો હતો ને !

કડી ૮ : વ્યાસ મુનિ : ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુના પિતામહ શાંતવ્રત મત્સ્યગંધા-સત્યવતીને પરણ્યા તે પહેલાં પરાશર મુનિથી સત્યવતીને થયેલો પુત્ર તે કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ. બ્યારે પોતાના પુત્ર વિચિત્રવીર્યથી તેની માણીઓને ગર્ભધારણ થયું નહીં ત્યારે સત્યવતીએ વંશના સાતત્ય માટે તે રાણીઓ સાથે વ્યાસને નિયોગ કર્યો હતો. તેનાથી જે પુત્રો ગયા તે ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુર.

‘વ્યાસ’ શબ્દનો અર્થ થાય છે વેદનો વિસ્તાર કરનાર, વેદને વ્યવસ્થિત કરનાર. આત્માર સુધી સ્વયંજૂ, પ્રગ્નપતિ, ઉશના, જૃદસ્પતિ, મૃત્યુ, મધ્વ, વશિષ્ઠ, સારસ્વત, ત્રિમ્પ, લાગ્દાજ, અંતરિક્ષ, ધર્માત્રિધ્યારુણ, ધનંજય, મેધાતિથિ, મતી, અગ્નિ, ગૌતમ, દર્વાત્રા, વેનવાજસનમ્હ, સોમ-ન્યૂપામણ, તૃણબિંદુ, ભાર્ગવ, સદિત, જ્ઞાતુર્ક્ષ્ણ અને કૃષ્ણદ્વૈપાયન એમ અઠાવીસ વ્યાસ થઈ ગયા છે અને ઓગણત્રીશમા વ્યાસ અશ્વત્થામા થયે એમ પુરાણમાં કહેવાયું છે.

અહીં કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ(પરાશરના પુત્ર)નો નિર્દેશ છે.

પૂછ્યો પાપ ગયાનો લેહ : મહાભારત યુદ્ધમાં કૌરવો વગેરે સ્વર્ગનો માર્યાતું પાપ થયું હતું તેનો કંઈ બુધિશ્રિના મનમાં રહી ગયો હતો. તેથી તે પાપનો પરિહાર વ્યાસને પૂછે છે અને વ્યાસજી તે નિમિત્તે અશ્વમેધ યજ્ઞ મંડાવે છે.

પાઠાન્તર : બીજી પંક્તિ : પહે મદામુનિ એમ ઉચ્ચાર્ય, નમે મંડાવે અશ્વમેધ.

કડી ૧૧ : બજ્રવાહન : મહિપુરના રાજા ચિત્રવાહનની કન્યા ચિત્રાંગદાને પેટે પાંડુપુત્ર અર્જુનથી થયેલો પુત્ર. અશ્વમેધનો અશ્વ મહિપુર પહોંચતાં બજ્રવાહને તેને પકડ્યો, પરંતુ પછી તે પાંડવોનો જાણી અનેક પ્રકારની બેટા લઈ તે અર્જુનને સોંપવા ગયો. પુત્રને જોતાં અર્જુન આનંદને પામવાને બદલે ગુસ્સે થયો. કારણ પોતાનો પુત્ર હોય તો તે આમ અશ્વ સોંપવાને બદલે યુદ્ધ કરે. તિરસ્કાર પામેલા બજ્રવાહને યુદ્ધનો પડકાર ઝીલી લીધો. અને યુદ્ધમાં પિતા ઉપર સરસાર્થ મેળવી તેનું મસ્તક ઉઠાડી દીધું. ચિત્રાંગદા અને ઉશ્કેપીની ગ્રેસણાથી તે પિતાને પુનઃજીવિત કરવા નામનોકમાં મહિપુર લેવા ગયો. કૃષ્ણ વગેરે પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને કૃષ્ણે સંજીવન મહિપુરના પ્રભાવે અર્જુનને પુનર્જીવિત કર્યો. આ કડીમાં તે પ્રમંથનો નિર્દેશ થયો છે.

કડી ૧૨, ૧૩ : તુષી : અશ્વ. તુષાર : તોષાર અશ્વ સં. હુપારન્તોષાર કારસી માહિત્યમાં તુષારીસ્તાનનો નિર્દેશ આવે છે. તેનું મૂળ નામ હુપાર હતું. ત્યાંજારે માસ દિન પડવાથી તે હુપારસ્થાન કહેવાતું. ત્યાંનો થોડો તે હુપાર.

પાદાન્તર : કડી ૧૮ : ગાય મધુરૈવજ મળ્યો આવી, કૃષ્ણને રડો કરી જોડ.

કડી ૧૯ : પાણીનો ધરો

વાજન : થોડો. વાજ—મળ, વીર્ય, વેગ વાજિન્ બળવાન, વીર્યવાન વેગવાન, આ ગુણો ધરાવનાર થોડો વાજન કહેવાય છે.

પાદાન્તર ૧. એક દૂધ આપ્યો જળ તણો તેહે તરી જનરપા વાજિન્.

૨. એક આપ્યો જળ તણો તુરી તે જનરાપ્યો ગજન.

કડી ૧૬ હવો : યથો સ મુતવ—મુગઝ—હમઝ—દવો

પાદાન્તર : તાહા પાંડવની મેના વિગે.. ....

કડી ૧૭ : સવ્યસાચી : મગ્ય એટલે ડાબે હાથે પણ જે સચોટ બાણવર્ગ કરી શકે તે. અર્જુન આવો સવ્યસાચી હતો. બ્રહ્માજીવ : મોટા મોહાજી. પાદાન્તર : વાત સાબળી અધની, મગ્યસાચી, ઉપન્યો અનર કોધ,

કડી ૧૮ : પણ પાર તે પાગ્યા નહિ : ચંદ્રદાસના દુઝારો પાસેથી અથ પાછો મેળવી લેના અર્જુને મોગ ચોદાઓ મોકલ્યા પરંતુ તે સરેળ ન થયા અને તેમજે આવી પોતાની અશક્તિ દર્શાવી.

કડી ૧૯ : પાર્થ : પૃથા-કુંતાનો પુત્ર અર્જુન કહેલ અર્થ ગયાતું પ્રેમ : પોતાના મહાન્થીઓ પણ ચંદ્રદાસના પુત્રો પાસેથી અથ પાછો મેળવવામાં નિષ્ફળ ગયા તેથી અર્જુન કૃષ્ણને અથ લઈ જનારાઓ કોણ છે એ પ્રશ્નનો પ્રશ્ન કરે છે

કડી ૨૦ વળતી : પછી, ઉત્તરમાં.

પાઠાંતર વળતા વિશ્વભર. .. .... પાહુકમાર,

તારા તુરીના સભળ જુઓ કોણ છે કરનાર.

કડી ૨૨ : અમે : સમયે. અંતરિક્ષ માર્ગે : આકાશ માર્ગે જલું : થયું. અલ્પવાળ : અજવાળ મનનાત્મયનુ ઉદ્ભવે.

કડી ૨૨ : વીણા વાતા : વીણા વમાડતા નરનારાયણ : રનાયજન મન્વતરના ધર્મશાસિના પુત્રો જન્મેના વિષ્ણુને અથ લેતો અને કૃષ્ણ નારાયણનો અને અર્જુન નનો અવતાર ગણાતા નર અને નારાયણ અનુક્રમે આત્મા અને પન્મામાના પ્રતીકાનતાર રહ્યામા આવે છે. સાદરે : આદર સાથે

પાઠાંતર આઠના નાન્દ રુપિ ભગવાન

.. ... આદરે દાધુ માન.

રુપિ : ઋષિ. પતેા ખ અને ધનો જ થવો એ ભાષાનુ વ્યાખ્યાવિક રસજી ગણાય છે એનું મૂળ છેક યજુર્વેદમા જોવા મળે છે

કડી ૨૩ : દીન ગરીબ, ઉદસ સુન્મુન્ય : સુનમન, ન્યમનરક

પાઠાંતર : ૧ હે સાધુ શા માટે સનમન્યા છો ? તારૂ તેજ થયુ છે દીન

૨ હે સાધુ શા માટે સુનમન જીવો, તારૂ તેજ થયુ કા પિત્ર

કડી. ૨૪, ૨૫. બન્ધો. બન્ને મૃત્યુ : મૃત્યુનોક સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ એ ત્રણ લોક છે મન્થુ ધર્મને પામનાર પ્રાણીઓ જ્યા વમે છે

તે મૃત્યુયોગ અન્ય ગયાના ઉપાયઃ અશ્વમેધના ઘોડાને ઈરીતે પાછો મેળવવો તેનો ઉપાય અર્જુન ત્રણે લોકમાં વિના રોકટોક નિચરના નારદને પૂછે છે એ અશ્વમેધ કોણ, કયા લઈ ગયું છે એની માહિતી નારદને પછે છે

કહી ૨૬ : અતઃપિબળા અતુલિતમણ અતુલ્ય બ્રહ્મવાણે અર્જુન

કહી ૨૭ : ત્રેલોક્યઃ ત્રણ લોક-ઝર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ કોણે : કોઈથી સહુને વર્ષ સતવાદી ગળા ..... ચદ્રહાસની મહિમા વર્ણવના નારદ કહે છે દેવ, દાનવ, યક્ષ, કિન્નર - ત્રણે લોક ભેગા થાય તેવે હજાર વર્ષે પણ આ સાતવાદી ગળા ચદ્રહાસ કોઈથી જિતાય તેવો નથી

પાદાન્તર પહેલી પદ્ધિ દેવ દાનવ જક્ષ ક્ષત્રી ..

મીઠું પકિત ૧ સહસ્ર વર્ષે સતવાદી ગળા કોણે જીત્યો નવ જાન

■ સદશ્વસા સતવાદી રાગ કોણે જીત્યો નવ જાન.

કહી ૨૮ વાણુઃ વાણી વચન વીણાપાણુઃ વીણા જેના હાથમાં છે તે નારદ

કડબુઃ -

વરુણુઃ પહેલા કડવામાં ચદ્રહાસની કથા કોણુ કોને અને કયા સહર્ષમાં કહે છે તેનું નિરૂપણ કયા પછી ખીજા કડવામાં પ્રેમાનંદ તેના 'અભાગ વરા' જન્મની, કુખી જાળપણની અને અનાથ અવસ્થાની ઠડુણ કથની કહી ચકળાવે છે

કહી ૨ : એણી પેરે એ પ્રમાણુ બ્રહ્માતન નાર- નરસ્ય ધર્મમ્ નારમ્—માનવ ધર્મ + દા—આપનાર માનવ ધર્મનો બોધ કરનાર નારદ બ્રહ્માના દશ માનસ પ્રતોમાના એક હતા પુરાણોની કથામાં તે સર્વવ્યાપી ભાગે છે દરેક રચને તેમની ગતિ હતી તેમને 'અરડો કરાવનાર'ની ખ્યાતિ મળી છે અને તે ઉપરથી 'નાન્દવેડા' રામ પ્રચલિત બન્યો છે આ આખ્યાનમાં તો તેઓ પ્રવક્તાનું જ કામ કરે છે 'દયમ રકધ'માં પ્રેમાનંદ નાન્દશ માટે કવિ છે

નારદ છે ઈશ્વરુ મન નિશ્ચયે તે જ કરે મુનિ જન.

એક અગદ નામે દેશ : સરયૂ અને લાગીચી નદી વચ્ચેના પ્રદેશને પુરાણોમાં અગદ દેશ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અહીં એ પ્રદેશનો નિર્દેશ નથી અગદેશનો ગમ્મ તો મહુ દત્તો કેરના પ્રદેશને અલગત અગદ દેશ તરીકે ઓળખવામાં આવેલો નોકરે પણ તેના 'અદ્રાસ આખ્યાન'માં કેરના પ્રદેશને જ નિર્દેશ કર્યો છે

કઈએ નગરો રાજ મોગે સુવર્મ લેહનુ નામ

પાઠાન્તર * ૧	સાલગ સાધુ ગય અર્જુનશ
૨	સાલગ સાધુ વીર અર્જુનશ
૩	સાલગ સાધુ વીર અર્જુનશ

કડી ૨ પચનદન શકને પાચ મુખ હોનાથી પચનદન પચનદન, પચનદન વગેરે નામે ઓળખવામાં આવે છે પાચ મુખના નામ નીચે પ્રમાણે છે ૧ સહોત્તત ૨ વામદેવ ૩ અરો ૪ તત્પદુપ ૫. ધિશાન

કડી ૩ મહીપતિ મહી-શ્વીનો પતિ-ગમ્મ

કડી ૫ : આગે ભાગે વરસૂત્ર આગળ જતા (ભવિ વમા) તારો મૃદસ્થાશ્રમ છિન્ન લિન્ન થઈ જશે

પાઠાન્તર આગે ભાગશે ધગ્યુત્ર

કડી ૬ : હોનાર ચના પ્રાગ્ધ જે મિથ્યા ન ચાય હોનાર જે ચનાર હોય તે પ્રાગ્ધ મિથ્યા થતુ નથી

ભિષકે વાંઝિયા બાર વસ ચાતુ રહે સુધાર્મિકના ભાગ્યમાં સતાનસુખ નથી પુત્રથી અનિષ્ટ થશે એવી ચેતવણી શકે આપી છતાં તે 'વાંઝિયા બા' ભિષકે એ હેતુથી પુત્ર વાટે છે વાંઝિયા મહેલ દરે માટે તે પુત્ર માગે છે અનિષ્ટ ભાવિ છતાં પુત્રેણા કેટલી ઉમ્મદ છે' ત્રેમાનદ અહીં તે મ્હાગણીને સ્પર્શે છે મૂળ અશ્વમેધ પર્વમાં કે નાકના આખ્યાનમાં સુધાર્મિકે શકને આગથી પુત્ર માગે એવો કાઈ નિર્દેશ નથી

પાઠાન્તર : વળતો રાજા બોલિયો : જો હશે હોનાર

કડી ૭ : પણ આયુષ્ય તાર નહી રહે : સુધાર્મિકને શકરે
પુત્રનું વરદાન આપ્યું પણ તેના ભાગ્યમા પુત્રનું મુખ હતું નહી તેથી
તે જીવશે નહી એમ પણ સાથે સાથે કહે છે પરંતુ પોતાનો વશ જીવ-
વાતો હોય તો મૃત્યુને પણ તે અનિષ્ટ મળતો નથી તેને તો તે પ્રભુની કૃપા
મળે છે

પિનાકપાણી : પિનાકપાણી પિનાક નામનું ધનુષ્ય જેમના દાથમા
ડે તે, શકર જેમ અર્જુનના ધનુષ્યનું નામ 'ગાંડીવ', વિષ્ણુના ધનુષ્યનું
નામ 'શક્તિ', તેમ શકના ધનુષ્યનું નામ 'પિનાક' છે

પાઠાન્તર : પણ પુત્ર તાર નથી રહે, એમ મહે પિનાકપાણ્ય

કડી ૮ : પ્રેમદા : સ્ત્રી સ પ્રમદા સુધાર્મિકની પત્નીનું નામ ધાબી
હતું નાકરે 'અનગસેના' નામ આપ્યું છે

કડી ૯ : ખરે જ માસનો સ પડ

પાઠાન્તર : મહેની પકિત લખ્યા પ્રમાણે મોમવે, એમ બધા સસાર-

કડી ૧૦ : પાપી નગર પડિયા ટૂંકી : પાપી અસુરો નગર પર
અમાનદુમનો લઈ આગના તુગી પડ્યા શકરની ભવિષ્યવાણી સાચી
પડે છે સુધાર્મિકનું નમર સ્થ ગંગેનું નથી અને એના આયુષ્યનો પણ
અંત આવે છે

નોંધ : સુધાર્મિકના ભાગ્યમા પુત્રનું મુખ ન હતું છતાં તેણે પુત્રની
રાજના કરી તે માટે આશ્ચર્ય શકરને આરાધ્યા દેવ પ્રસન્ન થાય છે
છતાં પ્રાર્થને યોગી શક્તા નથી એ વસ્તુનું નિરૂપણ પ્રેમાનંદે સરસ રીતે
કર્યું છે નર આણું મહે, વાંઝિયા બાગ બિરાડા મહે એની સ્વાભાવિક ઈચ્છાથી
પ્રેમર્ત તે પોતાનું મૃત્યુ આવકારીને પણ પુન વાહે છે અને શંકર વરદાન
આપે છે આગમ નોખ્યું છે તેમ અહીં ઉલ્કટ પુરુષણાનું તેણે નિરૂપણ
કર્યું છે અને તેમા લોભમાત્મની તેની સમજના દર્શન થાય છે ભાવિ
પ્રધા થઈ શમ્તુ નથી પણ જ માસનો થતા તે દુસ્મનોના દુમવાનો ભોગ

યર્ષ ગાળ્ય અને છવ જન્મે ગુમાવે છે અને પુત્રના સુખથી વચિત ગ્હે છે. પરંતુ વશ તો ચાલુ રહે ને!

આ પ્રકારનું નિરૂપણ મૂળમાં નથી સુધાર્મિકનો પુત્ર અન્ય રીતે સુધક્ષણો હતો પણ મૂળ નક્ષત્રમાં જન્મ્યો હતો અને કાળે પગે છ આગળીઓ હતી આ બન્ને અશુભકર લક્ષણો હતા, તેથી સુધાર્મિકને આપત્તિ નહીં

નાકરે પણ એને જ મળતું નિરૂપણ કરે છે

એમ કરતાં અનગ સેનાએ, એક પુત્ર ત્યા જન્મીઉં,
કહે ગાળ્ય એ કંઈ નહિં સારું, એ કો આવીઉં ગણીઉં
પત્રિકા જોવીએ કીધી, મળ માર્ગી આવ્યું હૃદય;
ગમે તેવું થાએ ગાળ્ય, તારે આવ્યું અગ્નિ
વળતા જોવી એણી પેરે જોલે, એકને અધીક અગ,
એક વરસનું બાળક થાશે, તો રે દેશમાં પડશે ભગ
એક વરસનું બાલક થઈ, ને હવ પડેલી આવ્યું,
દેશમાંહાં તો ભગ જ પડીઉં, અને નમ્ર તેહનું વેડાયું

આમ મૂળ કથાવસ્તુ અને નાકના આખ્યાનના આ ભાગ સાથે સરખાવતા લોકમાનસને સમજાવે કરેના ફેરફારની પાછળ ગ્રહેલી પ્રેમાનંદની કલાસુઝ વરનાઈ આવે છે

કડી ૧૧ છૂતી : હતી (સુધાર્મિક ગાળ્ય મુદ્દમાં લણાતા તેની ગણીએ પણ સદગમન કર્યું) સુધાર્મિકની દાસી જે આ બાળકની ધાવ હતી તે બાળકને લઈ નાસી છૂટે છે

કડી ૧૨ હીંડે ચાલે સ હિંદ પ્રા હિંદ

સોડામાંય સોડમાં, પડખામાં સ ઉડ્ + જુડ ઉપરથી પ્રા ઉવડ
સ + ઉવડ ઉપરથી મોડ

પાઠાવર સુત સાતી સોડમાંય

(સાતી સંતાડતી)

કડી ૧૩ : કૃષ્ણધુદ્ધિ નામ પ્રભાણે અવગુણ ધરાવતો આ પુરોહિત
મધ્યાન ગજ્યમા સર્વ કર્તાહર્તા છે કુતર તો માત્ર નામનો જ રાજ
જણાય છે પ્રેમાનંદ એક જે રથજે તેને રાજ શબ્દથી પણ નિર્દેશ્યો છે

જેનો રાજ સેનમાં ભાર રાજ્યમા અને સૈન્યમા જેનું વર્ચસ્વ છે
પાઠાન્તરે . ૧ જેનો રાજ્યમેનમા ભાર રાજ્યની સેનામા જેનું વર્ચસ્વ તે
૨ જેને રાજ્યાસનનો ભાર ગજનના સચાલનનો જે ભાર વહન
કરી શ્યો છે તે

નિશ્ચ જીતી વરા કર્યું બીજા અનેક દેશો ઉપર
તેણે નિજ્ય મેળવ્યો હતો, એથી મનમા ધણો અહંકાર રાખતો હતો

પાઠાન્તર નિશ્ચ જીતી વશ કર્યું, મન મોટો મહાઅહંકાર
કડી ૧૪ ઠરી રહી સ સ્થિર ઉપરથી સ ગાતે . સાથે સ સપાત
ઉપરથી સ ગાય, સ ગાત અથવા મગ + આત—સ ગાત

ને નહી, નિશ્ચયર્થક દામણી દામણી (પાઠાન્તર દામણી)
દોહોલે માડ માડ સ દુર્લભમ્ ઉપરથી દોહનુ

કડી ૧૫ વાસીદાં કચરો, પૂળે મ વામિન-વામિદ
પાઠાન્તર પહેલી પકિત

ખડવૂ દગવૂ અને દોહોવૂ કોહોના વાસીદા કચરી
બીજી પકિત

૧ કોના પાત્ર પખાળે, એકા (એકા ?) કદાકે કોના ભગતી પાણી
૨ પાત્ર પખાળે, કોહોના એકા, કોહોના ભરતી પાણી

કડી ૧૬ પાઠાન્તર -

એમ કરતા પુત્ર ચરો મ્હોટો, બાળકમા રીઝે રમવા જાય

કડી ૧૭ : દાસી તે ભરખે કરી ઢાંકે : કુંવરનો વર્ણ સુવર્ણ
જેવો ઉજ્જવલ વનો, તેથી લોકોની સારી માઠી નજર ન લાગી જાય
આટ દાસી તેને આખે શરીરે રાખ મોળી તેની આકર્ષકતા ઓછી કરતી.

અત્યારે પણ માતા જાળકને લોકનજરથી બચાવવા તેને ગાંઠે ટપકું
કરતી હોય છે. પ્રેમાનંદના સમયની માતા પણ જૂદી નહીં જ હોય ! તેથી
તેણે આ પાલક માતાને પણ જાળક વિશે એવી જ અધીરી નિશ્ચી
છે. આવા નાનાં નાનાં નિરૂપણમાં પણ પ્રેમાનંદનો જનરજભાવનો
અજ્ઞાસ વ્યક્ત થતો હોય છે. સમકાલીન રૂઢિઓ વડેમો વગેરેનું નિરૂપણ
પૌરાણિક આખ્યાનોમાં અનેક રૂપે તેણે કર્યું છે.

કડી ૧૮ : વહેવારિયાનો દાસ : વેપારીનો નોકર.

કડી ૧૯ : દામ : પૈસા. રાં. દ્રમ્મ ઉપરથી.

પાકાન્તર : હિંદવ ધામ્ય, ઉનાવળું જે મહિષી દોડોવાનું દામ;
સ્વામી મારો તેવું વૃદ્ધને, આપણે બધું દામ.

(મહિષી : મેંસ)

કડી ૨૦ : માણની : સી. સં માનિની, પ્રીછયું : જળયું. સમગ્રયું.

કડી ૨૧ : પૃથ્ઠ : પીઠ : પાગ : પગ. નાગ સાથે પ્રાસ મેળવવા
' પાગ ' થયું છે.

પાકાન્તર : પ્રેમદાયે તેના પેટ ઉપર મુકીઓ તે પામ.

કડી ૨૨ : ડંસી દાસી પડી પૃથ્વી : દંસ પામેલી દાસી પૃથ્વી
ઉપર પડી.

કડી ૨૩ : દાચકી : ગળામા ડચૂરો ખાઝવો.

સોઠક : શોક. મુખ ઉપર વિષાદ છવાયો. સોસ હસી? મોસ પડવો,
ગળું સુકાવું. સં. શોષ ઉપરથી. લોક સાથે પ્રાસ મેળવવા સોઠક કથું દસી.
બીજા પાકમાં ' શોષ ' છે.

ક્રમ ૩

વસ્તુ : નિગધાન ગયેલા બાળકને પાડોશીઓ આશ્વાસન આપી ઉછર છે પુષ્ટભૂમિને તાલ યજ્ઞભોજન મમયે તે પશુ વન્ય છે પ્રધાને તેની પાત્ર ન કરી એથી 'આ બાળક પ્રધાનનો જમાઈ થશે' એવું ભરિયા ભાખી તેને ન અસંગતતા આવડ પ્રધાનને મ્હે છે પ્રધાન મગે ઘર્ષ આ નિષ્ક્રિયન આપાય બાળકનું નિમ્બન મદવા સિવાય છે

કડી ૧ : એ પુત્રની શી જતી ઘર્ષ : પત્ની તે બાળકનું ધુ મધુ મતી : ગતિ, દાવ, દયા, ગિયનિના અર્થમા

પાત્રાન્ત ૧, પછે એ પુત્રની શી ગત ઘર્ષ તેને નાખ્યા બીજગવત

૨. પેના પુત્રની શી વસે ઘર્ષ તેડે નાખ્યા શ્રી ભગવત

(વને : દયા, દાવ અંગી 'વન')

કડી ૨ વહાણ રવાન મ વિમાનકમ-વિદ્યાગર-દાણ, અથવા દેવ વિમાન,

વહાણ વાતે . નદાણ વાતા, નાન યના મોઈ મગ્ધુ મ મળી સ મગમ્-મગ્ધ -મર્ડ (મરેડ)

કડી ૩ જુનન ભવન, યુ જુનન ભાક, તજ જુનન વગરે અર્થમા જુનન શબ્દ આળે પડુ ખાતી ગીને નપર ૧ ૬ કોય કોઈ, રોય સાથે પ્રામ મેળવવા 'કેર' ક્યું છે

કડી ૪ રથમા સ્ત્રી પાડોશી પાડોશમા મ્હે તારા સ પ્રાતિવર્તિન-નિઢિવાગ-પડોની પહુઆ પોઆ સ વૃક્ષ-વૃક્ષા

કડી ૫ આગમનાનાસના . આશ્વાસના આશ્વાસ . આપના લાગી પાતાન્ત ૨ મોહો કુવરને કેડે ચગલી આસવાસના લાગી કવવા

કડી ૬ વહાણ . વાહુ, ફોસનાવુ, છતરવુ, સમગ્ગવુ, પટાવુ સ વધુ પ્રા વહવ નિરાધાર બાળક પાલકમાતા નિના આકંઠ કપે છે તવારે પાડોશની સ્ત્રીઓ આની તેને સમગ્ગવે પગવે છે ઘસીના મૃત્યુની વાત તેને ય

ચક્રે નહિ. તેથી તે પાણી ભરવા ગઈ છે તેના બદલાના મતાવી છાનો રાખવા પ્રયાસ કરે છે.

સરખાવો : એમ ક્રૂતા તે કે આવે ગળે તેને વાહી,
રહે રહે રે છર્ધ્યા તુ તા રોતું, આવે છે તાગી આર્ધ
નાકર

કડી ૮ : શાલિગ્રામ : વિષ્ણુના મતીક તરીકે વપરાતા કાળા પથરાના આકારના શંખની એક જાત જેમ નર્મદા નદીમાંથી શિવના બાણ મળે છે તેમ ગડગડી નદીમાંથી શાલિગ્રામના શંખવા મળે છે

શાલિગ્રામ શંખની જાતના એક જન્યર હોય છે શાલિગ્રામના સખત પડની અંદર રહેલા જાતુને જાવતા પુવરીના પાદડા પાણીમાં નાખતા એ જાતુ બહાર આવે છે, એને પંડી, મારી નાખી, કાળા પથરા જેવા શંખવાને પૂજા માટે વેચવામાં આવે છે

કડી ૯ સખા સુંદર જાણ્યો : શાલિગ્રામને મિત્ર માન્યો આ બાળક બાળપણથી હર્ષિભક્ત છે

કડી ૧૦ તે બાળક માંદા મળતો તેડ્યો : બાળકો સાથે હળી મળી ગયેલા તેને સાથે લીધા કુષ્ટભુક્તિને ત્યા બોજન કરવા જતા બ્રાહ્મણોએ પોતાના બાળકો સાથે હળી મળી ગયેના આ અન્નથ બાળકને પશુ દયા બાણી માથે લીધા

પાકાન્તર ૧ તે બાળક સો મળતો તેડ્યો, ગક જાણીને તન.
૨ તે બ્રાહ્મણ માંદા મળતો તેડ્યો, ગક જાણી તન

કડી ૧૧ : દક્ષિણા તેલ ને પાતરી : બ્રાહ્મણોને બોજન કરાવ્યા પછી તેમની પૂજા કરી દક્ષિણા આપવાનો રિધિ છે. તેલ દીવો સળગાવવા માટે. પાતરી : પૂજાનું પાત્ર અથવા ફૂલની પડી પત્ર-પાદડામાં પુષ્પો બાંધવામાં આવે છે એથી ફૂલની પડીને દક્ષિણ મુજગતના કેટલાક સ્થળોએ 'પાતરી' કહે છે. 'યાજ્ઞ ભરીને લાગ્યો' એ સંજ્ઞાના અનુસંધાનમાં 'ફૂલની પડી' એ અર્થ વધુ ઉચિત છે.

કહી ૧૨ : દક્ષિણા આપતો વાળી :

પાઠાન્તર : ૧. દક્ષિણા આપતો વહેણી. (વહેણી : બહોળી, ઘણી.)

૨. દક્ષિણા આપતો મુંડી વાળી,

દક્ષિણામાં શું આપે છે એ કોઈ જાણે નહિ તેથી મુંડી વાળીને આપવાનો રિવાજ છે.

પંડિત : વિદ્વાન બ્રાહ્મણ. પંગત : દ્વાર, પંક્તિ.

પાઠાન્તર : સૌ પંગત વિરેધી, તે બાળક મૂક્યો દાળી.

વાડવ પંગત ત્રિવેધી.....(વાડવ : બ્રાહ્મણ)

અને પંક્તિઓમાં ' પ ' ની વર્ણસમાર્પ તોધા.

કહી ૧૩ : ગાલવ : કુંતલ રાજનો પુરોહિત. ભાણે પ્રાણી માત્ર : પ્રાણી માત્ર જોઈ રહ્યા છે. પ્રાણી માત્રનાં જોતા. ધૃષ્ટદ્યુધિએ બાળક ચંદ્રહાસની પૂજા ન કરી એથી ગાલવ ઝણિ તેને કપકો આપતાં કહે છે કે સર્વનાં દેખતાં તેં એને કેમ દાળી મૂક્યો ?

પાઠાન્તર : સાંજગતાં પ્રાણી માત્ર : (જ્યાં પ્રાણીઓ સાંજે એ રીતે ગાલવે ધૃષ્ટદ્યુધિને કહ્યું.)

હેતે પૂજવા જેવું છે પાત્ર : સ્નેહથી પૂજવા યોગ્ય છે.

પાઠાન્તર : ૧. હેતે પૂજવાનું છે પાત્ર.

૨. એ પૂજવનું છે પાત્ર.

૩. હેતે પૂજો, છે પાત્ર.

કહી ૧૪ : એ શું તારે સગાઈ : એની સાથે તારે સંબંધ થવાનો છે. આ બાળક દા માટે હેતે પૂજવા જેવું પાત્ર છે એ જણાવતાં ગાલવ ભવિષ્ય કહે છે કે ધૃષ્ટદ્યુધિની કન્યા વિપવા સાથે તે પરણશે.

શું-સાથે. મં. સમ્પૂ-સિઉ-શું.

કડી ૧૫ : આવો અનાથ અને નિષ્કિંચન લિખારડા જેવો બાળક તેનો જમાઈ થશે એવું સંજ્ઞાથી ધમંડી ધૃષ્ટભુદ્ધિ માલવ અને બીજા બ્રાહ્મણો ઉપર ગુસ્સે થઈ ગય છે. મુનિ માત્ર મારીને કાઢ્યાં : ગુસ્સે થયેલા ધૃષ્ટભુદ્ધિએ તે સર્વ મુનિઓ મારી હાડી કાઢ્યા.

કડી ૧૬ : દક્ષિણાનું જાન થયું, અમે કેમ જીવિયે રાંક :

માલવે ભાખેલા જીવિષ્યથી ધૃષ્ટભુદ્ધિ ગુસ્સે થયો હતો. અને બ્રાહ્મણોએ દક્ષિણા ગુમાવી હતી. એથી એ બ્રાહ્મણો માલવને પૂછે છે કે અમારો મો વાંક! દક્ષિણાની હાનિ થઈ તો અમે ગરીબ બ્રાહ્મણ કેમ જીવીએ?

જાન થયું : હાથ ધઈ, હાનિ થઈ, વૃક્ષાન થયું.

મહાભારત કાળના ઋષિઓને નિરપૂઠી બતાવવાને રથાને ત્રેમાનંદે પોતાના જમાનાના બ્રાહ્મણો જેવા દક્ષિણાના લોભી બતાવ્યા છે.

પાઠાન્તર :.....તે કેમ જીવાય અમે રાંક.

કડી ૧૭ : પોતાને કારણે આ બ્રાહ્મણોને દુઃખ થયું એથી માલવ મંદની દક્ષિણા આપે છે. આવો ઉદાર માલવ ઋષિ પત્રીના ભાગમાં ધૃષ્ટભુદ્ધિને ચીડવવામાં જ આનંદ માનતો હોય એવો કુદ્ર બતાવ્યો છે એ નોંધપાત્ર છે.

કડી ૧૮ : પાપીની : પાપભુદ્ધિવાળા ધૃષ્ટભુદ્ધિને કાળી : ગુસ્સો. મારી પુત્રને ગમ્મર મચ્છે : મારી પુત્રીને પચ્છવા તો દેવો પણ આગ્રહ છે, તેને આવો લિખારી જેવો બાળક પરણે?

કડી ૧૯ : ચાંડાળ : ચાંડાળ, હત્યારાઓ. પેર : મુક્તિ, ઉપાય, પેરવી. સ. પ્રવારણ - વગારે - વણ - પેર.

પાઠાન્તર : સાધુ સુતને મારવાને આરંભ્યો ત્યાં કેર. (કેર : જુલમ)

કંડુ : ૪

વસ્તુ : ધૃષ્ટદ્યુલિએ ધનની લાલચ આપી ચાંડાળોને બાળક ચંદ્રહાસની હત્યા કરવા પ્રેમાં. ચાંડાળો ઘેર વનમાં બાળકને લઈ જાય છે, અને તેને મારી નાખવાની તૈયારી કરે છે. ભક્ત બાળક મૃત્યુ નજીક જાણી, પોતાને ઘેરવા પ્રભુને પ્રાર્થે છે.

કડી ૧ : નિધન : મૃત્યુ. તેને કહેા નિધન : તેને મૃત્યુ પમાડો.

કડી ૨ : એધાણ : એધાણ, નિયાની, સં. અભિજ્ઞાન-અદિષ્ટાણ-એધાણ. એ બાળકને એવી રીતે મારવો જેથી કોઈને ખબર ન પડે અને માર્યા છે એના પુરાવા તરીકે કાંઈક નિયાની લાવવી, કારણ : કાર્ય.

પાઠાન્તર : બીજી પંક્તિ : કાયાતું કંઈ લાવજો એધાણ.

કડી ૩ : અત્યજ : ચારે વર્ણને અતે જન્મેલા, અસ્પૃશ્યો પંચમ વર્ણના ગણાતા.

હરિભક્ત : સુધાર્મિકનો પુત્ર. આ બાળક નાની ઉંમરથી જ હરિને ભક્ત હતો એવો નિર્દેશ પ્રેમાનંદે કંડુ ૨. કડી ૮, ૬માં કરી જ દીધો છે.

વાટમાં : માર્ગમાં. સં. યત્ગન-વટ-વાટ, વાહિને : ફોસલાવી, ઉતરી. મુનિજન જમે છે ત્યાં તને લઈ જઈએ છીએ એવી આશા આપી, ફોસલાવી ચાંડાળો આ બાળકને વનમાં લઈ જાય છે.

પાઠાન્તર : બીજી પંક્તિ : હરિભક્તને વાટે જઈ મળ્યા.

એથી પંક્તિ : દીધી આશા આગળ જમે છે મુનિજન.

કડી ૪ : જંખઝળ : કાંટા ઝાંખરાવાળી ઝાડી. આરડે : ખરાડે, મોટેથી બૂમ પાડે છે. સં. આ + રટ્ પ્રા. આરહ

વહિઅર : વહિયે, મકાનોને છાપરે અને જંગલોમાં વહેા ઉપર રહેતું નિશાઅર પ્રાણી. સં. વનવર પ્રા. વનવર વ્યાજ : સાપ, અજગર.

પાઠાન્તર : ચોથી પંક્તિ : આરંભે અગિયર શ્લોકે વ્યાજ.

કડી ૫ : ખડુ : કાદવમાં દોર વગેરેના આસવાથી પગલાં પડે અને ચુકાય તેને 'ખડુ' કહેવામાં આવે છે, ખાખડાં : ખાખોચિયાં, પર્વતખોલ્લ : પર્વતની ખીણ, કોતર. સં. ગંદ. મોલ્લ : પો. ગરોગીના આકારનું એક એરી પ્રાણી. પાટલા પો, ચંદન પો. મં. ગોષા. માંઝાર : બિલાડો. સં. માર્ગાર.

કેવલ તણી પેર માંઝાર : બેસત જેવાં ભયંકર બિલાડાઓ વનમાં વિચારતાં હતી.

કડી ૬ : પ્રસ્વેદ : પરસેવો. ન મળે જત : બધાં કોઈ છુવજત, પ્રાણી ન-દોષ એવે રથજે આંકળો પેલા બાળકને સર્પ ગયા. કડી ૪, ૫, ૬માં ભવાનક રસ નિરૂપણનો અર્થસાક્ષ્ય પ્રયાસ છે.

પાઠાન્તર : પહેલી પંક્તિ : ખાડ ખાડ પર્વતની ખોલ.

બીજી પંક્તિ : ગુફામાં ધ્રુવે બહુ ગોલ.

ત્રીજી પંક્તિ : ભુડે બૈરવ વંતર પર માંઝાર.

કડી ૭ : પાણુ : પાળાણુ. પથ્થર. પાણિ : પાણી, ઊરી. સં. વાનિકા.

કડી ૮ : ભટ પ્રેમાનંદ કહે : પાઠાન્તર : જન પ્રેમાનંદ કહે.

'હર નિમિત્તે સરત સેચું ને ગામ નંદરગાર' કહી પોતે આશ્ચર્યકાને માટે આખ્યાનો કર્યાં છે એવો એકરાર કરનાર પ્રેમાનંદ કેટલો વિનમ્ર હશે ! પોતાને કેવળ 'ભટ પ્રેમાનંદ' અથવા 'જન પ્રેમાનંદ' તરીકે ઓળખાવવામાં પણ તેની વિનમ્રતા જ છે.

કડવું : ૫

વસ્તુ : આંકળો પોતાને મારવાની તૈયારી કરી રહ્યાં હતા એ જોઈ જાળક ચંદ્રદાસ, પ્રભુએ આગળ અનેકવાર ભક્તોની સહાય કરી હતી એનું સ્મરણ કરી પોતાની પણ વહાલું-આવવા પાથે છે.

નોંધ : પ્રેમાનંદ પરલક્ષી પ્રતિભાવાળો કવિ હતો. તેણે પોતે ભક્તિનાં પદો લખ્યાં નથી, તેથી તેને ભક્તિપરાયણ કવિ તરીકે નો ન ઓળખી શકીએ. પરંતુ ભક્તિપરાયણ કવિ તો તેને જરૂર હતી શકાય.

મધ્યકાળમાં ભક્તિ કવિતાનો એક આવિષ્કાર પદ્યમાં ઉર્મિ કવિતા રૂપે જોવા મળે છે તો બીજો આવિષ્કાર ભક્તોનાં ચરિત્રો આલેખનાં આખ્યાન કાવ્યોનો છે. કૃષ્ણ, પ્રદ્ધાદ, સુધન્વા, ચંદ્રદાસ વગેરે પૌરાણિક ભક્તો અને નરસિંહ જેવા પુરોગામી ભક્તોના ચરિત્રો આલેખનાર પ્રેમાનંદ વગેરેને ભક્તિપરાયણ કવિ તરીકે જણવામાં સહેલું ન હોઈ શકે. ‘ઉદર નિમિત્તે’ આખ્યાનો રચતાં તેમણે નિવિવાદ રીતે ભક્તોનો મદ્દિમા વર્ણવ્યો છે, એ દ્વારા ભક્તિનો મદ્દિમા ગાયો છે. પ્રમંથ આળો, કથામયાદ રથગિત કરીને પણ પ્રભુકૃપા માટે ભક્તની આગત, તેની ઉત્કટતા વર્ણવવામાં પ્રેમાનંદ પોતાની સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે. અર્ધી ચંદ્રદાસની પ્રાર્થના એવું સરસ ઉદાહરણ છે. ઉત્કટ અને આર્દ્ર ભક્તિ રસનું આ કડવું પરલક્ષી પ્રતિભાશીલ કવિનો આત્મલક્ષી ઉન્મેષ છે.

કડી ૧ : આગળની કડીમાં વર્ણવેલી ભવાનક્તામાર્થી કરુણ અને ભક્તિ રસમાં સંક્રમણ. પ્રભુની કરુણા પામતી આર્દ્રતાભરી આ પ્રાર્થના કરુણની નિષ્પત્તિ કરે જ છે.

વીઠલા : વિઠ્ઠલ : વિટ્ + ઈલ્લ વિષ્ણુનું એક નામ. પુરાણોમાં આ નામ નથી. મહારાષ્ટ્રના સંત પુંકરિકની માતાપિતા પ્રત્યેની ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ વિષ્ણુ તેમને ત્યાં આઝ્યા ત્યારે તે માતાપિતાની મેવામાં હતા તેથી એમાં વિશેષ ન પડે માટે ભગવાન તરફ એક ઇટ ફેંકી જણાવ્યું કે પોતે સેવા કરી રહે ત્યાં સુધી એના ઉપર ગિરાણી રાહ જુઓ. તે દિવસથી વિષ્ણુ વિઠ્ઠલ તરીકે મહારાષ્ટ્રમાં ઓળખાય છે. અને પંદરપુર વિઠ્ઠલનું મોટું ધામ છે; મહારાષ્ટ્રમાં વિષ્ણુની પૂજા મુખ્યત્વે વિઠ્ઠલ તરીકે થાય છે.

ભારતવાસીએ નીકળતા સાધુસતો સંસ્કૃતિના પરિવાજકો હતા. પ્રેમાનંદના સમયથી ઘણાં વહેલો આ શબ્દ એ સાધુસતો દ્વારા ગુજરાતમાં

આખો હતો અને પદોમાં પ્રયોજ્યો પણ છે. આ શબ્દ આ સમયમાં અને તે પહેલાં જાને પ્રદેશ વચ્ચેના સાંસ્કૃતિક વિનિમયનું સૂચન કરે છે.

કડી ૨ : સાહે : સહાય. બાળકબુદ્ધ : બાળકબુદ્ધિ. ચંદ્રદાસ કહે છે કે એની બુદ્ધિ બાળકની છે. વહારે ધાવાની પ્રાર્થના કરવામાં ઔચિત્ય છે કે નહિ એવો કોઈ વિવેક પોતાનામાં નથી એમ લક્ષિતનપ્રભાવે કહી તે પ્રભુને પ્રાર્થે છે.

પહેલી પંક્તિમાં 'સ'ની 'વર્ણસગાર્ધ'.

ધામ્યા : પાઠાન્તર : જામ્યા. પ્રભુને યાચના કરી, વિનંતી કરી.

જદુવીર : વદુવીર, વદુઓના-વાદવોમાં વીર.

પાઠાન્તર : સારથ કરો સેવકતણી પ્રભુ રવામ સરીર.

કડી ૩ : આગે : આગળ. સ. જમે-ગમે-આગે. લીટ : સંકટ, મુશ્કેલી, બોળા : ભક્તની પ્રાર્થના સાંભળી તરત જ વહારે આવનાર ભગવાનને ભક્તો અહોભાવપુરુષ થઈ બોળા, આશુનોષ તરીકે ઓળખે એ સ્વાભાવિક છે.

દુઃખ દાન્યા.....અમુરનો અંત : હરિએ અનેક અવતારો લઈ દુષ્ટચરિત્ અમુરનો સંહાર કરી દેવાને ઉગાર્યા હતા. પરિવ્રાણાય સાધુનામ્ વિનાશાય ચ દુષ્ટતામ્ હરિ હમેશાં પ્રકટ થાય છે એ શ્રદ્ધાથી બાળક ચંદ્રદાસ હરિને પ્રાર્થે છે. અને કયા કયા પ્રસંગે હરિએ સાધુ, ભક્તોની વહાર કરી દુષ્ટ કર્મ કરનારાઓને સંહાર્યા હતા તેનું સ્મરણ કરાવે છે.

પહેલી પંક્તિમાં 'જ'ની 'વર્ણસગાર્ધ'.

કડી ૪. અંજરીપ : વિષ્ણુના ભક્ત વિષ્ણુનું સુદર્શન ચક્ર એની સેવામાં હાજર રહેતું. અંજરીપને સાધન એકાદશીનું પ્રત્યક્ત, અને બારસને દિવસે ઉપવાસ છેડવાનો હોય ત્યાં દુર્વાસા આવી પહોંચતાં, તેણે ઋષિને બોળત માટે નિમંત્ર્યા. દુર્વાસા સ્નાન સંધ્યાદિ કરવા નહીએ ગયા અને તેમને વિલંબ થયો, બારસની છેલ્લી ઘડી પૂરી થવા આવી હતી તેથી વ્રતમાં

સંગ ન થાય માટે અંગરીએ તુલસી પત્ર મૂકી જળનું આચમન કરી પારણું ક્યું. દુર્વાસા આ જાણી ગુસ્સે થયા અને જટામાંથી ગમ્મને મારવા કૃત્યા ઉત્પન્ન કરી, પરંતુ સુદર્શન ચક્રે તે કૃત્યાનો નાશ કર્યો. અને દુર્વાસાનો પીછો કર્યો. વિશ્વુ પણ તેમને જ્યાંથી શક્યા નહીં. આખરે મુનિ અમરીકને શરણે આગા અને સુદર્શનના ભથમાંથી મુક્ત થયા.

અત્રિકૃમાર : દુર્વાસા. અત્રિ ઋષિ અને અનસૂયાના બીજા પુત્ર.

પાદાન્તર : અત્રિકૃમાર એ અત્રિના અઘાવતાર હતા એથી અત્રિ કૃમાર પણ કહેવાતા.

કહી પ : પછે મગ્ધ રૂપે વેદ વાળીઆ : મત્યાવતાર. એક કદને એકે પ્રજાનો દિવસ પૂરો થાય છે અને બહા નિદ્રા લે છે ત્યારે નૈમિત્તિક પ્રવચ થાય છે એવી પૌરાણિક માન્યતા છે. વૈવસ્વત મન્વતર પહેલા પ્રજાનો નિદ્રાકાળ આવતા, તેમના મુખમાંથી નીકળેલા અગ્નિવેદ વગેરે ચારે વેદોને દયમીવ નામનો અસુર દરી ગયો. તેથી વિજુએ માછનાનું અંગ ધારણ કરી તે અસુરનો વધ કરી, વેદનું રક્ષણ કર્યું.

અશરણશણું આશ્રય વિનાનાનું શણું ભગવાન વિશ્વેશ્વર : વિશ્વનું પોષણ કરનાર દાદાએથી હાતના છેડાથી સ રપ્તા + અપ ધણું : ધરણી.

મૂકાવી દાદાએથી ધણું : વગદ અવતારનો નિર્દેશ. ભગવાન મનુએ પૃથ્વી ઉપર સૃષ્ટિ વસાવવાનો આરંભ કર્યો તે પહેલા તે મહામાનરોના પાણીમા દુભેલી હતી. મનુએ પ્રજાપતિ બ્રહ્માની પ્રાર્થના કરતા તેમના તાકમાંથી અંગૂઠા જેવડું વરાહનું બચ્ચું નીકળ્યું અને જોતજોતામા વિશાળકાય ૩૫ ધારણ કરી સમુદ્રમાંથી ચેતનાના હાતના અગ્રભાગ વડે પૃથ્વીન બહાર આણી તે વખતે મહાબળવાન અસુર દિગ્વેવાદા વરાહને માત્રા ધરી આવ્યો પણ વરાહે તેને પાણીમા જ મારી નાખ્યો.

પાદાન્તર : તમે વિશ્વેશ્વર વહારે ધઈ, ધાયા ધણી ધણું

કડી ૭ : પ્રહ્લાદ પીડાથી રાખિયો..... હિરણ્યકશિપુ વિષ્ણુનો દ્વેષી હતો. જ્યારે એનો પુત્ર પ્રહ્લાદ ગર્ભમાંથી જ વિષ્ણુનો ભક્ત હતો. હિરણ્યકશિપુએ રાંજ્યમાં વિષ્ણુની ભક્તિ પર અનિર્બંધ મૂકી પોતાની પૂજા શરૂ કરાવી હતી ત્યારે બાળક પ્રહ્લાદ વિષ્ણુને આરાધતો હતો. એથી હિરણ્યકશિપુએ એને મારી નાખવા અનેક કઠોર ઉપાયો લીધા પણ દરેક પ્રસંગે એ બચી ગયો. છેવટે પ્રહ્લાદને તપાવેલા લોહસ્તંભ સાથે બાંધવાની શિક્ષા કરી ત્યારે એ લોહસ્તંભમાંથી વિષ્ણુએ નૃસિંહ રૂપે પ્રકટ થઈ હિરણ્યકશિપુને મારી નાખ્યો હતો.

વિદ્યાર્થી : વિદ્યાર્થી, ચીરી નાખ્યો.

પાઠાન્તર : વિદ્યાર્થી નખે કરી પાપી, હિરણ્યકશિપુ દુષ્ટ ભૂપ.

કડી ૭ : વામન રૂપ થઈને વેગે..... પ્રહ્લાદના પૌત્ર બલિરાજા ઇન્દ્રપદ મેળવવા માટે નર્મદા કિનારે યજ્ઞ કરતા હતા. સોમા યજ્ઞનો પ્રારંભ થતાં ઇન્દ્રને સ્થાનબ્રહ્મ થવાનો ભય ઉપસ્થિત થયો. તેથી તે વિષ્ણુને શરણે ગયો. વિષ્ણુ વામન સ્વરૂપ ધારણ કરી બલિના યજ્ઞમાં ગયા અને ત્રણ પગલાં બુમિની માપના કરી. બલિને ગુરુ શુક્ર સાથેં એતર્યો કે આ સામાન્ય જાજારી નથી પણ વિષ્ણુ પોતે હજાર વેશે આવ્યા છે માટે એને જ્ઞાન ન આપીશ. હતાં યજ્ઞમાં જ્ઞાન માગનારની ઈચ્છા તૂટ થવી જ જોઈએ એવી પ્રતિજ્ઞાવાળા બલિ રાજાએ તે એતવળી ગણ્યકારી નહીં. વામન રૂપી વિષ્ણુએ વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરી એક પગલામાં પૃથ્વી અને બીજા પગલામાં આકાશ આખી લીધાં ત્યારે બલિરાજાએ ત્રીલું પગલું પોતાના મરતક ઉપર મૂકવા કહ્યું, અને વિષ્ણુએ પશુ ત્રીલું પગલું બલિના મરતક ઉપર મૂકી તેને પાતાળમાં દાખી દીધો.

બલિની સહપનિષ્ઠા ઉપર પ્રસન્ન થઈ વિષ્ણુએ તેને વરદાન આપ્યું કે વૈવસ્વત મન્વન્તર પૂરો થાય ત્યાં સુધી તું પાતાળમાં રહે અને સાવર્ણિ મન્વન્તરમાં તને સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રનું પદ મળશે.

વિષ્ણુએ ત્રણ પગલામાં સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને પાતાળ લોકને આવરી લીધાં એથી તેમને ત્રિવિક્રમ પણ કહેવામાં આવે છે. વિષ્ણુ અને તેના અવતારોની કથા પુરાણોમાં ઉલ્લેખી છે. વેદમાં વિષ્ણુ સૂર્યના એક સ્વરૂપે ઉલ્લેખ પામે છે. અને વૈદિક આર્ષાદિઓએ ઉપકાળ, મધ્યાહ્ન અને સાયંકાળ એમ ત્રણ પગલામાં સમગ્ર પૃથ્વીનું અતિક્રમણ કરના સૂર્યને વિષ્ણુ રૂપે વર્ણવ્યો છે. इदम् विष्णुः विचरमे त्रेषा निरूपे पदम्.....આ વૈદિક ઋશામાંથી ત્રિવિક્રમ વામનની કથા વિકસી છે.

પોળિયા : પોળ સાયનનાર દરવાન, પડુરેગીર. સં. પ્રતાંતી-વમોલી પાંતી-પોળ. જેમ પોળિયો દોરીને અથવા ખડકને સાયવે તેમ પ્રભુએ ઈન્દ્રાચન સાયવ્યું.

પાઠાન્તર : વામનરૂપે સૂર્યને વેગે જીવ્યો, બળવતો બહિરાગન;
પ્રભુ ધર્મ રથા પોળિયા રાખ્યું જતું ઈન્દ્રાસન.

કથા ૮ : કચ્છપરૂષે.....કૂર્માવતારનો ઉલ્લેખ. દેવદાનવોના યુદ્ધમાં દેવો નિસ્તેજ થતા ગયા અને દાનવો વધુ ને વધુ સત્વશીલ થતા ગયા ત્યારે વિષ્ણુએ સર્વ ઔપશીઓ સાગરમાં નાખી, મંદર પર્વતને રવેયો કરી, વાસુકી નાગનું નેતરું કરી સમુદ્રમંથન કરવા જણાવ્યું. એમાં દેવોના રાજા બલિની પણ સદાય માગી, મંદર પર્વત સમુદ્રમાં ડૂબી જતો અદકાવવા વિષ્ણુએ વિશાળ કાચ કાચખાનું રૂપ ધરી પોતાની પીઠ ઉપર તેને ધારણ કર્યો દાનવોએ સ્વેચ્છાએ વાસુકીના નાગના મુખનો ભાગ પસંદ કર્યો હતો તેથી મંથન વખતે તેના વિષવાળા આસથી તેઓ નિસ્તેજ બન્યા. સમુદ્રમાંથી અમૃત નીકળતાં વિષ્ણુએ મોહિનીરૂપ ધરી કપરકુક્તિથી દાનવોને વંચિત રાખી દેવોને તે આપી દીધું.

તમે મંથિયો સમુદ્ર : વિષ્ણુએ કચ્છપ સ્વરૂપે તો કેવળ રવેયો થયેલા મંદર પર્વતને પાણીમાં ટકાવી રાખ્યો હતો. સમુદ્રમંથન કરતાં દેવો અને દાનવો યાદી ગયા અને અમૃત ન નીકળ્યું ત્યારે વિષ્ણુએ 'અજિત'નું સ્વરૂપ ધારણ કરી સમુદ્રમંથન કરી અમૃત મેળવ્યું.

સાચી રીતે જોઈએ તો સમુદ્રમંથન વખતે લગવાનના ચાર અવતારો થયા. ૧. મંદરાચળ ઉપાડી લાવનાર ૨. મંદરાચળ પીક પર ધારણ કરનાર, કેમ? ૩. સમુદ્રોત્થાપનાર, અજિત. ૪. દાનવોને મોહ પમાડી, દેવોને અમૃત પાઈ દેનાર મોહિની સ્વરૂપ.

હસદર : દારિદ્ર, ગરીબી.

પાકાન્તર : કચ્છપરે કૃષ્ણજી તદ્યોઃ મયિયો સમુદ્રઃ
લક્ષ્મી, કાઢ્યા ત્યાં યજ્ઞી, ટાળ્યું દેવદારિદ્ર.

કડી ૯ : પરશુરામ રૂપે પુરુષોત્તમ.....

પરશુરામ અવતારનો ઉલ્લેખ. પરશુરામ જમદગ્નિ અને રેણુકાના પુત્ર હતા. એક સમયે રેણુકા નદીએ સ્નાન કરવા ગયા હતાં, ત્યાં તેમણે મંધર્વ-રાજા ચિત્રરથને આસરાઓ સાથે જલક્રીડા કરતો જોયો અને તેમના મનમાં વિકાર ઉત્પન્ન થયો અને આવતાં પણ મોડું થયું. એથી જમદગ્નિએ પુત્રોને આજ્ઞા કરી કે, ‘આ પાપી સૌને મારી નાખો.’ બીજા ભાઈઓ તેમ કરવા તૈયાર ન થયા ત્યારે સૌથી નાના પરશુરામે પિતાની આજ્ઞા શિરોમાન્ય કરી માતા તથા ભાઈઓનાં માથાં પરશુથી કાપી નાખ્યાં. પરંતુ પછી પ્રસન્ન થયેલા પિતા પાસેથી તે બધાં જીવતાં કરવાનું વરદાન માગી લઈ સૌને પુનર્જીવન અપાવ્યું.

હૃદય કુળનો રાજા કાર્તવીર્ય સહસ્ત્રાર્જુન જમદગ્નિની કામધિનુ ગાય હરી ગયો હતો, તેથી પરશુરામે તેને મારી નાખી ગાય પાછી આણી. પિતાનું વેર લેવા સહસ્ત્રાર્જુનના પુત્રોએ પરશુરામની ઝેરહાજરીમાં જમદગ્નિનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. તેથી પરશુરામ તેમની પાછળ ગયા અને તેમનો સૌનો સંહાર કરી નાખ્યો. ક્ષત્રિયો પ્રત્યેના દ્વેષને કારણે તેમણે એકવીસ વાર ક્ષત્રિયોનો સંહાર કર્યો.

પાકાન્તર : બીજી પંક્તિ : માત મારી તાન વચને, હણ્યો સહસ્ત્રાર્જુન.

કડી ૧૦ : સાતમે રાક્ષસ કુંળ સંહારના.....રામાવતારનો નિર્દેશ. રાવણુ વગેરે રાક્ષસોનો ઉપદ્રવ વધી જતાં પ્રજાએ રામનો અવતાર-ધારણ કર્યો, એ કાર્ય પાર પાડવા સુમીય, હનુમાન વગેરે વાનરો સાથે મેત્રો કરી.

પાઠાન્તર : ખહેલી પંકિત : સાતમે રઘુકુંળ તારવા.....

બીજી પંકિત : વાનર શું મેત્રી કરી દેડ્યો રાવણુ હાથ.

કડી ૧૧ : કૃષ્ણાવતારનો નિર્દેશ. પાંડવોના પ્રતિપાળ : કૃષ્ણે અનેક પ્રસંગે પાંડવોનું પ્રતિપાલન-ગ્રહણ કર્યું હતું. કંસમુશલિ પાપી હણપાદ કૃષ્ણે પોતાના મામા કંસ વગેરે અસુરોનો સંહાર કર્યો હતો. શિશુપાળ : વસુદેવની બેનનો પુત્ર. કૃષ્ણને દાસ્યે તેનું ચતુષ્ક છે નમ્મી તેની માતાએ કૃષ્ણ પાસે એને ન મારવાનું વચન માગતાં, કૃષ્ણએ તેના મો અપરાધ માફ કરવાનું કબૂલ્યું હતું. શિશુપાલ કૃષ્ણનો દ્વેષી હતો અને કૃષ્ણે ઘણા અપગ્રાહી છતાં તેને માફ કર્યો હતો. પરંતુ પાંડવોના રાજસૂય યજમાન કૃષ્ણની પ્રથમ પૂજા કરવા બીજા દ્રોણ વગેરે વૃદ્ધોએ પણ કહ્યું ત્યારે શિશુપાલે તેનો નિરોધ કરી બીજા દ્રોણ સહિત કૃષ્ણની નિંદા કરી. એથી કૃષ્ણે ગુસ્સે થઈ તેને મારી નાખ્યો હતો.

પાઠાન્તર : કંસાસુર સમાવિષે, માગ્યો શિશુપાળ

કડી ૧૨ : હરિશ્ચંદ્રે સાત્ય મૂક્યું નહિ.....હરિશ્ચંદ્રના અત્યવચનીપણાની પરીહા કરતા તેનું રાજ્ય વગેરે બધું લઈ લેતાં તે નિષ્કિંચન બની ગયો છતાં વિશ્વામિત્રને સતોષ ન થયો, તેથી તેણે રાણી તામ્ર અને રોહિતને પણ વેચ્યાં ને પોતે આડાલને ત્યાં વેચાવ્યો. રોહિત સર્પદંશથી મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે એને લઈને તારા રમણાનમાં આવી ત્યારે લોકોએ તેને પુનરુત્થા કરનારી રાક્ષસી તરીકે ઓળખાવી તેની હત્યા કરવા હરિશ્ચંદ્રને કહ્યું. પોતાને સોંપાયલા કામને વફાદાર રહી સાત્યવચની હરિશ્ચંદ્રે તેને મારવા ખૂટકા ઉપાડ્યું ત્યાં વિશ્વામિત્રે આવી તેને અટકાવ્યો.

અને વચનમાંથી તેને મુક્તિ થશે. અહીં, પ્રેમાર્નદ કહે છે કે પ્રભુએ ત્યાં આવી હરિશ્ચન્દ્રનો હાથ ઝાલ્યો હતો.

કામનીનું માથું : કામિનીનું મસ્તક, તારામતીનું મસ્તક.

કડી ૧૩ : પાંચ વર્ષનો બાળિયો : મક્તમુન્નો ઉદ્દેશ.

હિતાનપાદ રાજાની અણુમાનીતી રાણી સુનીતિનો પુત્ર. સાવકી માતા નુરુચિના મહેશ્વરી આઘાત પામી બાળવયનો ધુર અરણ્યમાં તપ કરવા ગયો. વિષ્ણુએ પ્રસન્ન થઈ તેને ધુરનું અવિચલ સ્થાન આપ્યું. બાળિયો : બાળક

પાઠાન્તર : ૧. પાંચ વરસનો પાળિયો, જેહેનું કુવશ્ચ : નામ.
દાસ જાણી પોતા તપ્તી આપ્યો અવિચલ કામ.

૩. પાંચ વર્ષનો તપે ગયો.....

કડી ૧૪ : શું રાચન કીધું..... આ પ્રમાણે ભૂતકાળમાં અનેક ભક્તોની વહારે ભગવાન વિના વિલંબે આવ્યા હતા. તેનું સ્મરણ કરી પોતાની વહારે પણ પ્રભુ વિનાવિલંબે આવે એવી અપેક્ષા રાખી આરજૂભરી પ્રાર્થના કરતાં અંદાસ કહે છે કે પ્રભુ તમે આવતા નથી તો શું તમે નિરાધીન થઈ ગયા છો? ભક્તને યદા છે કે પ્રભુ જાગૃત હોય તો વિનાવિલંબે આવ્યા વિના રહે જ નહિ તેથી કહે છે કે તમે ગરુડ ઉપર આરૂઢ થઈ, તરાએ આવો. પ્રૌઠ : મોહું, કપડું.

કડી ૧૫ : ભક્તવત્સલ । ભક્ત તરફ વાત્સલ્ય મમતા ધરાવનાર.

ખિરદ : ખિરુદ, યશ. સં. ચિરુદ—ચિરુદ. પ્રભુ ભક્તવત્સલ છે એવી તેની ખ્યાતિ છે.

સેવકને વિચારતાં લાજશે...વિનમ્રભાવે પ્રભુને ભજતો ભક્ત તેને કપોત પશુ આપે છે. અહીં કહે છે કે તમે તો લક્ષ્મીના પતિ છો. સેવકનું કાપાશ તમારે કરવું જોઈએ. નહીં તો પછી તમારેજ ભક્તની સદાય ન કરતા માટે લગ્ન અનુભવવી પડશે. ભદ્રધાન : પતિ, સ્વામી : સં. મર્તા. ભરણ પોષણ કરનાર.

કડી ૧૬ : ચતુર્ભૂજ : માર દાથ વાળા ચતુર્ભૂજ.....
હે પ્રભુ તમે ચિત્તમાં વિચાર કરીને મારા દુઃખને જુઓ. તમારા વિના
આ ત્રણે લોકમાં મારું જીનું કાઈ નથી.

પાઠાન્તર : ૧ ચતુર્ભૂજ તમે ચિત્તમાં સુવિચારી જોય.

૨. ચતુર્ભૂજ હમ્મે ચિત્તમાં ચિતવીને જોય

કડી ૧૭ : મૃત્યુ પાન મારા હાથમાં : મૃત્યુનું વિવપાન મારે
કળવાનું છે.

પાઠાન્તર :

અમ્મ શુભ અવની વિશે, એક સાથી વાંક પડ્યો,

રામ તુજને પામ્યા, દાથ ચાંડાળને સ્વીકાર્યો

કડી ૧૮ : (આ અને પછીની કડીઓનો ક્રમાંક અનુક્રમે ૧૮, ૧૯, ૨૦.)

માહાવણ : માધવણ, કૃષ્ણનું એક નામ. ‘મારો’ કેાણ કહેશે ?.....
મારા મરણ પછી આ ‘મારો ભક્ત છે’ એમ કેાણ કહેશે ? એ એક મોટું
દુઃખ મારા મનમાં છે અને તે મારો સખો-મિત્ર પ્રભુ સમજશે.

સખો : મિત્ર સાક્ષિમાત્ર-વિંછુને ચંદ્રહામે મિત્ર માન્યા હતા.

લહેશે : સમજશે વિષ્ણુ વિશે

કડી ૧૯ : કમળાનો સ્વામી : લક્ષ્મીના સ્વામી, વિંછુ

કડી ૨૦ પાઠાન્તર : બાળ પ કિત :

જન પ્રેમાનંદ એમ કહે ક્યમ રહ્યો સુધાર્મિક તનરે.

કંઠનું ૬

વસ્તુ : ચંદ્રહાસની પ્રાર્થનાથી પ્રભુ રીઝ્યા અને ચાંડાળોને સદ્બુદ્ધિ
સુઝાડી. તેમણે ચંદ્રહાસની છટ્ટી આંગળી કાપી હોડી મૂક્યો. તેની એ

આંગળી અને હરણની આંખો જોઈ તે મૃત્યુ પામ્યો છે એમ માની ધૂષ્ટ-
શુદ્ધિએ જીવંતરોનો આસ લીધો.

કડી ૨ : પાઠાન્તર : બીજી પંક્તિ : અસ્ય પ્રકટ યાતો તેહને રે.

કડી ૩ : દુષ્ટ ભાગ ગયો અધર્મીના : ધૂષ્ટશુદ્ધિના ધનતા
પ્રલોભનથી ચંદ્રદાસને મારી નાખવાની શક્તિ રૂપે પ્રકટસે આંડાલોના
સ્વભાવનો દુષ્ટ ભાગ દૂર થયો.

પાઠાન્તર : દુષ્ટ ભાવ ગયો અધર્મીના.....

કડી ૪ રયામાસુત : દાસીનો પુત્ર રયામા . સી. અલી દાસી.

સ્વજન મનોહર : દાસીનો પુત્ર ચંદ્રદાસ આંડાલોને સ્વજન જેવો
મનોહર લાગ્યો. તેહો ઉપર હિત કરીએ : ચંદ્રદાસ ઉપર આંડાલોને મમત
જન્મ્યું એથી તેનું હિત કરવાનું શુભ કરવાનું વિચારે છે. બાળક તો
સર્વેને... ચંદ્રદાસ તરફ મમત ઉપજવાથી આંડાલો વિચારે છે કે બાળકો
તો નિર્દોષ હોય છે અને રાય અને રંક સર્વેને સરખા હોય છે, તો આ
મા વિનાના બાળકને શાને મારીએ!

કડી ૫ : આંડાલોના મનમાંથી પાપશુદ્ધિ દૂર થતાં મારે આંડાલો
એક પછી એક આ પાપકર્મ પ્રત્યે અસમતિ દર્શાવી ધૂષ્ટશુદ્ધિ પ્રત્યે નિરરકાર
અને ચંદ્રદાસ પ્રત્યે અનુકંપા બક્ષત કરે છે. સાધુ : સજ્જન, સંત. હર્ષ :
હર્ષ, આનંદ. એ કર્મ ક્રીધે સાધુ પ્રાણ લીધે... સાધુના પ્રાણ લેવાનું
કામ કર્યાથી કુળીપાક નર્કમાં પડીયું. કુંલીપાક : એ નામનું નર્ક. જે
કાઈ સજીવ પ્રાણીને રાંધીને ખાય તેને આ નર્ક ભોગવવું પડે છે એવી
માન્યતા છે.

કડી ૬ : શું દુષ્ટ મળનાં દુષ્ટ ચક્રએ ? શું ધૂષ્ટશુદ્ધિ જેવા
ધૂષ્ટનો સંપર્ક થતાં આપણે પણ દુષ્ટ ચર્મ જઈએ ?

પાઠાન્તર : ૧. બીજો કહે એને મૂકીએ તો, વિશ્વભક્ત તે ધર્મએ
વળી પુરોહિતના પુરવિષેથી આપણે બીડીને જઈએ.

૨. એ પુરોહિત પડે નરકમાં, આપણ-વૈકુંઠ નૈયે.

કહી ૭ : માર્યાની વાતે અંગ તપે છે મારું : આ નિદાં
બાળકને મારી નાખતની વતથી મારા અંગમા ગુસ્સો વ્યાપે છે. હું
આગળથી મંદાર : જે એને માગ્યો ત્યાં કરી એના સામે પણ
નેરો તેને દુઃ આગળથી મારી નાખીશ

કહી ૮ : આ બાળકની હત્યા ન કરવી પડે અને કુષ્ટ કૃષ્ટશુદ્ધિ પણ
રૂઝમે ન થય એવો ઉપાય મેળવે અડળ સૂચવે છે.

કહી ૯ : એધાણ : એધણ, ગિદ, નિગાની. સ અમિતાન--અદિત્તન
એધાણ આ પમિમા 'અ'ની વર્ણસમર્થ

અલગથે અપરિત થાય સં. અમદાવતે--અમદાવદ--અમદાવ

વેગળા : દુઃ, આપા

પાનનતર : ૧ એધાણ આપીએ અધામિકો, એહેનુ અમ તદમ્પો કાર્ષ કાપો;

અમદાવે નદિ માટે વેગળા રહી પાગી આપો

કહી ૧૦ : છુવિકા : હરી મ છુવિકા જોતાં માંહે જોત જોનામાં

કહી ૧૧ : ન્યા લગણ વાધતી . . . ન્યા સુધી આ બાળકના
પગની છટ્ટી આગળી વધતી હતી ત્યાં સુધી તેના લાંબમા કુખ જ હતું
એના લાંબમા રાજ્યનો અધિકાર હતો, પણ આ આંમળાને કારણે જ તેનાથી
વચિત ગયો હતો લગણ સુધી સ લગ્ન ઉપરથી

મોહાર : આ સ મધ્યમારે - મજ્ઞામારે - મજ્ઞારિ - મજ્ઞારિ - મોહાર

કહી ૧૨ : વિસ્મય વિસ્મય થાએ : પચે.

કહી ૧૪ અન્યેઅન્યે : પન્થપ, એકબીજાને સીધ્યાં : સિદ્ધ થયા.

૧૫ કહી : સાતા : શાતિ

કકયુ : ૭

વસ્તુ : ચાંડાલોના ગયા પછી બાળક વનમાં એકલો પડી વિલાપ કરે છે. વનનાં પશુપંખીઓ આવી એની આસનાવાસના કરે છે, ત્યાં અપુત્રવાન કુલિંદ રાજા આવે છે અને તેને પુત્ર કરી પોતાને ત્યાં લઈ જાય છે.

રાગ : કેટલીક પ્રતોમાં રાગ ઝાડી છે.

કડી ૧ : જગજીવન : જગનના પ્રાણરૂપ, પરમાત્મા.

પાઠાન્તર : જુગજીવન. અંતર્ગત : અંતરમાં. તથા : સંતાપ, દુઃખ.

કડી ૨ : ચમરી ગાય : પૂંછડે વાળનો ગોટો ગુચ્છ હોય એવી જમણી ગાય વાય : વાયુ.

કડી ૩ : સુદા : પોપટ કીર : પોપટ.

કડી ૪ : મૃગ સ્વામીલાલ મન આલિયો..... બાળકનું મુખ ચંદ્ર જેવું હતું. ચંદ્ર મૃગ-દરજાનો સ્વામી ગણાય છે. એ ઉપરથી એનું એક નામ મૃગાંક પણ છે. ચંદ્રના જેવા મુખવાળા આ બાળકને જોઈ મૃગને એમ જ થયું કે આ તો એનો સ્વામી ચંદ્ર જ આકાશમાંથી પૃથ્વી પર પડ્યો છે.

ચંદ્રમા પડિયો જાલિયો : અતિશયોકિત અસંકર. ચંદ્ર અને ચંદ્રલાસ વચ્ચે ભેદ હોવા છતાં મૃગને મન અભેદ છે એમ દર્શાવાયું છે.

કડી ૨, ૩, ૪ સાથે સરખાવો :

આવી હરણી ચાંપે પાય, ધરે હર્ષ આણે વેરાય.
દરણી મન શું કરે છે વાત આ શું દીસે છે ઉત્પાત;
પંખી જાતે ત્યાં છાંહડું કરે, ચમરી ગાય ત્યાં ચમરજ ધરે.

નાકર

કડી ૫ એવે કૌંતલ દેશ તણે જે રાય : કુલિંદને કૌંતલ દેશના રાજા તરીકે અહીં ત્રેમાનંદે ઓળખાવ્યો છે. આ શરતચૂક લાગે છે. અનાથ

ચંદ્રાસને લઈ દાસી જે દેશમાં નાસી આવી હતી અને ધૂષ્ટભુદિ જે દેશનો પ્રધાન છે તેને કડવુ ૨, કડી ૧૨માં કૌતલ દેશ તરીકે ઓળખાવ્યો છે ત્યાં પછી અનેકમાં ધૂષ્ટભુદિના રાજ્યને કૌતલપુર, કૌતલદેશ, કૌતલ ગામ એ નામે ઓળખાવ્યું છે. જુઓ : કડવુ ૧૧, કડી ૨ અને ૧૮, કડવુ ૧૫ કડી ૨૧, કડવુ ૧૭, કડી ૧૫. કૌતલ દેશમાં રાજાનું નામ કૌતલ હતું. કૌતલનો જે પ્રદેશ તે કૌતલ એમ કુવિંદ રાજાના પ્રદેશનું નામ કુવિંદ ગણત હતો (તે કે મૂળ આખ્યાયિકામાં કૌતલના ગણને કૌતલ અથવા કૌતલક અને કુવિંદના નગરને 'ચંદાવતી' નામે આપ્યાં પા છે) કૌતલ અને કુવિંદ રાજા વચ્ચે સચાચ થઈ જવાનો સમય છે પરંતુ આ જૂન એક જ સાચા નથી પ્રેમાનંદના મનમાં જ આને વિશે કોઈ આશંકતા લાગતી નથી કડવુ ૧૧, કડી ૨માં તે પ્રદેશ કે પ્રધાન ધૂષ્ટ ભુદિ સેવ્યને લઈ આવી રહ્યો છે એ સમાચાર 'કૌતલ દેશમાં નાથ'ને પહોંચે છે વારતવમાં આઈ કુવિંદ ગણનો નિર્દેશ છે ધૂષ્ટભુદિ કુવિંદના 'કૌતલ દેશ' આવ્યા પછી કડી ૧૩માં તે કહે છે કે કોઈક અગત્યનું કામ વાદ આવવાથી 'કૌતલપુર' (કૌતલ રાજાનું)માં જવું પડશે આમ એક જ કડીમાં આવી ચુકતચૂક કેમ અને

આ લલિયાની રાગતચૂક ન ગણાય એમાં તો પ્રેમાનંદની અનવધાનતા જ ગણાય

નાકરે કુવિંદનો પરિચય આ પ્રમાણે આપે છે

કુવિંદ મુકમુ ગાખવા દેશમાં, કુતલક પુર તથા નરેશ

દેશ પાળે ને સ્થા કરે, બોલ્યું તે પુકુતુ કરે

(કડવુ ૩ કડી ૩૬)

કુવિંદ પોતે કહે

આપણું જેલું મુકવા અર્ધ, એ તે કુતલકપુરે ગાળત રે

તેહેને ધરે એક મરિય હિ તે પ્રધાન દુષ્ટ ભુદન રે

(કડવુ ૬ કડી ૩)

આમ કૃત્તિદ કોઈક જુદા દેશનો રાજા ન હતો. પરંતુ કૃતલ દેશના એક ભાગનો પહીવટ કરવા કૃતલપુરના રાજાએ નીમેલો સૂએ માત્ર હતો, એમ નાકરે નિરૂપ્યું છે. ત્રેમાનંદના 'ચંદ્રદાસ આખ્યાન'ની એક પ્રતમાં આ રથને 'એવે કુમાર દેસ તણો જે રાય' એવો પાઠ મળે છે.

કંઠી ૬ : નવનિધિ : મહાપદ્મ, પદ્મ, શંખ, મકર, કંચુપ, મુકુંદ, કુંદ, નીલ, અર્ધ એ નવ નિધિઓ-ભંડાર કહેવાય છે.

અષ્ટમા સિદ્ધ : અષ્ટ મહા સિદ્ધિઓ : અણિમા, મદિમા, ગરિમા, લધિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય, ઈશિત્વ, વસિત્વ, એ અષ્ટ મહા સિદ્ધિઓ ગણાય છે.

કંઠી ૭ : સારંગ : હરથ

કંઠી ૧૧ : અભ્રમાંથી : વાહનમાંથી. પરાં : દૂર, આધાં. વાસવ : ઈન્દ્ર. વિરંચિ : ધ્વજા.

૧. અભ્રમાંથી ચંદ્ર દીસે જેમ.....તેમ : ઉપમા અર્થકાર.

૨. વાસવ વિરંચિનો અવતાર..... કુમાર : આ મતુષ્યનો કુમાર નથી પણ વાસવ વિરંચિનો અવતાર છે એમા ઉપમેયનો ઉપમેય તરીકે નિર્દેશ કરી એને જ ઉપમાન તરીકે વર્ણવામા આણ્યું છે એથી અપરિણુતિ અર્થકાર.

અમ્યુત : કૃષ્ણ. જેને અ્યુતિ, પતન નથી તે પરમાત્મા.

કંઠી ૧૫ : સાંસતો કર્યો : આશ્વાસન આપ્યું, ધીરજ આપી, સ્વરથ કર્યો.

પાદાન્તર : એમ કહી પુત્રને હૃદય ધર્યો, પહેરાવી વસ્ત્ર ને સાંતરો કર્યો.

કંઠી ૧૬ : પાદાન્તર :

રાય અમે મથો અરવાળ, નરપતિ ચાલ્યો નમ્ર મોઝાર.

કંઠી ૧૭ : તુષ્ટમાન : પ્રસન્ન.

કંઠવું ૮

રાગ : કેટલીક પ્રતોમાં સામગ્રી અથવા સામેરી.

વસ્તુ : કુલિંદ રાજની રાણીએ પણ આ નમાયા બાળકને પોતાનો કરી લીધો અને એનું નામ ચંદ્રહાસ પાડ્યું.

કડી ૧ : ગાંડીવપાણી : ગાંડીવ ધનુષ જેના હાથમાં છે તે અર્જુન.

સંચરી : ચાલી, સં. સમ્ + ચર. વાણીજી, પાણીજી, જાણીજી, રાણીજી એ ગ્રાસ યોજના, એમાં 'જી'નો લહેકો અને બીજી પંક્તિમાં 'સ'ની વર્ણસગાઈ એ બધાથી સધાતી લયમધુરતા નોંધો.

પાઠાન્તર : શ્મિ નારદ જોડ્યા વાણી, સાંભળ તું ગાંડીવપાણી,
મુતનો સમાચાર જાણી, સાદામી સાંચરી રાણી.

કડી ૨ : સામા : રવામા. સી. અહીં મેધાવિની. બન્ને પંક્તિઓમાં 'સ'ની વર્ણસગાઈ.

પાઠાન્તર : ૧ રવામા જેવા મુતને કાળે, સામગ્રી કીધી ધણી,
૨ શામા ચાલી મુતને જેવા સામગ્રી લીધી ધણી.

કડી ૩ સાંભળ્યું મેં રવજન સરખું : કુલિંદ રાજ પુત્રને લાવે છે એ સમાચાર પુત્રવિદોષી મેધાવિનીને મન રવજન જેવા લાગ્યા.

મન માંહે મહાલી : મનમા આનંદ પામતી. 'સ' 'પ' અને 'મ'ની વર્ણસગાઈ અને 'મહાલી' 'ચાલી'માં ચગક અલંકાર.

કડી ૪ : બહેવારીયા - નગરના વેપારીઓ, શાહુકારો. વહેલ : બળદ જોતરેલો રથ. 'વ' 'હ' અને 'ન'ની વર્ણસગાઈ.

કડી ૫ : પાળે પગે : પગપાળા, કાંઈ વાદનનો ઉપયોગ કર્યા વિના, પગે ચાલી. રૂઢયા શું : હૃદય સાથે, છાતી સરસો. 'પાળે,' 'જાતરાગે,' 'પૂર્ણે,' 'લીમિરખા બચક,' 'પ,' 'મ'ની વર્ણસગાઈ.

કડી ૭ : કૃણ કર્મ - કૃણના રિવાજ પ્રમાણેની વિધિ અથવા કૃણ દેવીની પૂજા.

પાઠાન્તર : ચૌલકર્મ કીધુ

જન્મોત્તરી : જન્મોત્તરી, જન્મહાર કીધુ, દીધું : વચક ક, દ, ગ, સની વર્ણસંગ્રહ

કડી ૮ : ચાત્ર : ચારુ, સુન્દર સોમ - ચન્દ્ર

જાણે સોળ કળા પ્રકાશ : મોઠે કળાને પ્રકાશ આ બાળકના ચંદ્ર સરખા મુખ ઉપર છે અમાસથી પૂર્ણિમા સુધી રોજ ચંદ્રની એક એક કળા ઉમેગતી હોય છે. પૂર્ણિમાએ મોળ કળાઓ એની સાથે પ્રકાશતી હેય છે.

એનું વદન ચાર.....કળા પ્રકાશ પ્રથમ ચરણમા 'સગધુ' રાખથી ઉપમાનો ભાસ છે પરંતુ બીજા ચરણમા 'જાણે' રાખથી સલાવના વધુ અષ્ટ હોઈ ઉત્પ્રેક્ષા અવકાશ કહેવો વધુ યોગ્ય ગણાય.

પાઠાન્તર : એનું દસી ગ્યુ વદન માટે નામ એવનુ ચંદ્રદાસ

કડવું : ૯

વસ્તુ : આ કડવામા જ્ઞાનકણ્ઠો છે કૃષિ મળ ચંદ્રદાસને ગુરુને ત્યાં ભણવા મૂકે છે પણ બાળખગ્ધી પ્રભુ પ્રત્યે અભિમુખ ચંદ્રદાસ ઔદિક જ્ઞાનને નિર્ગર્થક ગણી પ્રભુના જ્ઞાનને જ સાચુ મળે છે અને તે રીતને ઉપરેથી પોતાના સદાચારથી બાળકોને પણ આપે છે

કડી ૧ વાર : સારો, સં વામ ઉપગથી

અધ્યાત્મ : અધ્વર્ણ, વતની કિવા કમળી જાણનાર જાણજ્ઞને અધ્વર્ણ કહે છે અદી ગાઓમા પગ્ગન જાણજ્ઞ એટલે જ અર્થ અભિપ્રેન છે.

કડી ૩ : ભૂત : મૂર્ખ. ચંદ્રદાસ નિજાજે ભણવા નય ■ ત્યાં બધાને ભણતા જોઈ, તે તેમને દસી નાખે છે ને કહે છે કે તમે મર્વ મૂર્ખ

છો જે પંચાત્માનું નામ મૂકી આ બધું જ્ઞાન મેળવી રહ્યા છો. અર્વાધી શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન તો પરમાત્માનું નામ કે.

પાઠાન્તર : ત્યાં જકમકે દત્તીગો માધુ, દેખી નિશાળિયાને સાધ,
એ શું બલો છો, ચદ્રદાસ મહે છે, જપો વૈકુંઠનાથ
ચદ્રદાસ કહે છે અર્વાને, તમે બલો શ્રી ભગવાનઃ
દક્ષિણ ત્યાં દર્શિ મને, નિર્મળ થએ વાણુ

છેવટની બે પદ્ધતિઓ વધારે છે

કહી ૪ : નિર્મળ નામ 'નારાયણુ' . . સાચા શુદ્ધ તો ગોવિંદ
છે અને સૌથી વધુ પવિત્ર, નિર્મળ નામ તો ન રાવણુ છે. એ જ્ઞાનની
અર્વાધી છે મીમા છે. આટલો આંક : હૃદ, અવધિ, મર્યાદા

કહી ૫ પાઠાન્તર : બીજી પદ્ધતિ :

નિજ જ્ઞાન પ્રગટ્યુ સૌ હૃદયમા ભગવાન બનત પેદા

કહી ૬ : પાઠાન્તર : પહેલી પદ્ધતિ :

નિશાળિયા પ્રત્યે ચદ્રદાસ બોલ્યો પ્રેમ મધુરી વાણી

કહી ૭ : કહી ૭ થી ૨૩ સુધી જ્ઞાનનો કંકો છે એમાં દરેક પદ્ધતિનો
પહેલો અક્ષર બાગબદીના ક્રમમાં આવે કે અને પછીના બાગમાં જ્ઞાનનું
એકાદ મૂલ મૂકી દીધું હોય છે

કરો નિર્મળ મુખ ધમળ શું મુખને કમળ જેવું નિર્મળ કરો
કમળ ભને કાદવમાં ઊગે છે પણ તેને કાદવ તો શું જલનું એક મીઠું થે
સ્પર્શી મકતુ નથી, કતુષિત કરી શકતું નથી. જેમ પાણીની મપાળી ઊભે
આવે તેમ કમળ પણ ઊભું આવે છે. તે જ પ્રમાણે સસારમાં ગહેવા છતાં
જલકમલવત્ ભાવ કેળવવો જોઈએ, સસારથી અનિપ્ત ગહેવું જોઈએ

નેહુ : સ્નેહ નેહુ દેહુ છે કાચી : સસારનો સ્નેહ અને દેહ એ
જન્મે નાશવત છે

પાઠાન્તર : ૧. કરો નિર્મળ મુખ કમલ સમ.....

૨. કરો નિર્મળ મુખકમળશ્ચં નેહ, દેહ છે કાચી.

(પરમાત્મા સાથે સ્નેહ કરો, તેને જાગે, દેહ તો નાશવંત છે.)

૩. ....મન દેહ છે કાચી.

ખોટી સંસારની પ્રીત છે : સંસારના બ્યવહારો ખોટા છે, માયા રૂપ છે. પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા સાથેની પ્રીત એ જ સાચી છે. ब्रह्मसत्यम् जगत् मिथ्या ।

કડી ૮ : ગુણ ત્રણ : સત્ત્વ, રજઃ અને તમસ એ ત્રણ ગુણ છે. અને વિશ્વ આ ત્રણ ગુણોવાળું—ત્રિગુણાત્મક કહેવાય છે. વેદાન્તમાં માયાને પણ ત્રિગુણાત્મિક કહી છે, અને એને લીધે વિશ્વમાં આ ત્રણ ગુણ જોવા મળે છે. પરમાત્મા, બ્રહ્મ આ ત્રણ ગુણ વિનાના છે; તેથી તેમને નિર્ગુણ બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે.

વિશ્વરાયો : વિશ્વનો રામ, પરમાત્મા.

પાઠાન્તર : ૧ ત્રિગુણ રહિત વિશ્વરાયો.....

૨ નિર્ગુણ રહીત વિશ્વરાયો.....

ઘર ઘર ગતિ ગહન ચલવે : ઘરે ઘરમાં, વિશ્વમાં સર્વત્ર પરમાત્માનું જ સંચાલન હોય એવી ઇચ્છા વિના કશું જ બનતું નથી, એવી એની ગહન ગતિ છે. અને એમાં બ્રહ્માણ્—સર્વ સૃષ્ટિના વિધાતા પણ સુસાવામાં પડી જાય છે.

પાઠાન્તર : હરિની ગતિ મહાગહન, જેહેને નારદજી નમે.

કડી ૯ : નરહરજી : નરહરિ, નગ્નહરિ હરિ : સિંહ. નૃસિંહ. વિષ્ણુનો એક અવતાર. જુઓ : કંકણ : ૫ કડી ૬નું ટિપ્પણ. કૃત્રી શરૂ થતો કોઈ શબ્દ નથી. એ કેવળ અનુનાસિક છે માટે ‘હ’ને સ્થાને ‘ન’ અનુનાસિકથી શરૂ થતો શબ્દ ‘નરહર’ પ્રયોજાયો છે.

વંદો : વંદન કરો. ભક્તિ કરો. નિંદો પુત્ર પરિવાર : સંસારના મંથનોને! ત્યાગ કરો.

પાઠાન્તર : ભાર્ગવે, નરહરજીને વંદો નિંદો પુત્ર પરિવાર.

ચૌદ ભવન : ચૌદ ભુવન, ચૌદ લોક : બૂરૂ, બૂવરૂ, સ્વરૂ, મહરૂ, જન, તપ, સત્ય એ સાત સ્વર્ગો અને અતલ, વિતલ, મુતલ, મહાતલ, રસાતલ, તણાતલ અને પાતાલ એ સાત પાતાલો મળી ચૌદ લોક થાય. ભવન : મહાલય. ભુવન : લોક

કાવે : કદાવે. જે ચૌદ લોકના સ્વામી છે તેવા પરમાત્માની લીલાનો પાર કોઈ પામી શકતું નથી.

પાઠાન્તર : ૧. જે ચૌદ ભવનનો ધીરા કદાવે, નવ લેહે તેલનો પા ૨. ૨. ચહિદ ભવનનો ધીરા છથનો લેજો પાર.

કહી ૧૦ : છૂટો માતાના ગર્ભપાશ : જન્મ મરણની ઘટમાળમાંથી છૂટો. પ્રભુની ભક્તિ કરી પરમ મોક્ષ મેળવો જેથી કરી જન્મ લેવો ન પડે. પુનરપિ જનનં પુનરપિ મણમ્ પુનરપિ જનનોજઠરે જયનમ્—એમ ચોધાંશી લાખ જન્મોની ઘટમાળમાંથી છૂટવાનો એક માત્ર માર્ગ અધિનાશી પ્રભુનું શરણ છે.

પાઠાન્તર : છૂટો માતાના ગર્ભનિવાસ.....

જગમાં છે જગદીશ સાચો : આ જગતમાં જગતના હૃદય પરમાત્મા જ સાચો છે, બાકીનું મિથ્યા છે એવો સકલોનો અનુભવ છે.

પાઠાન્તર : ૧. આ જગમાંહાં જુગદીશ અનુભવ એવો મળો.

૨. જગમાં છે જગદીશ અનુભવ એવો જાણો.

કહી ૧૧ : ઝાંઝવા નિર સંસાર : સંસાર મૃગજળ સમાન છે. એની તૃષ્ણા એ મૃનૃષ્ણા સમાન છે. જેમ તૃપાર્ત મૃગ મૃગજળ પાછળ દોડે છે પણ તે તો એક આલાસ હોઈ પાણી મેળવી શકતું નથી અને રિઆઈ રિઆઈને મરે છે તેમ મનુષ્યો પણ મૃગજલ જેવા આલાસી સંસાર પાછળ દોડે છે. એનાથી એની તરસ છિપાતી નથી અને અસતોષમાં ઝૂરી મરે છે.

પાઠાન્તર : ૧. ઝાંઝવા એ સંસાર વીરા મૃનૃષ્ણા જેહેનું,

૨. ઝાંઝવા છે સંસાર મૃગનૃષ્ણા જેવું.

નરહરજીતું નામ મુખે.....અનુનાસિક મ થી મર થનો ઠોઈ
મખ ન હોઈ ફરી અનુનાસિક ' ન ' મૂકયો.

સ સાગ તો મૃગજળ સમાન આલાસી છે એથી સ સાગના મો કામ
મૂકીને પ્રભુનું નામ લેવું જોઈએ

પાઠાન્તર : માટે નરહરજીતું નામ સાત કામ મૂકી બહેતું.

કહી ૧૨ : ઠાળો ભાઈઓ મનનો દ્વેષ : સંમાર જો આલાસી
છે તો સ સાગના ગગ અને દ્વેષ પણ વૃથા છે ગગ અને દ્વેષનું કાગ્ય કેવળ
મન છે એથી કહે છે : મનના દ્વેષ ઠાળો અને અવિનાશી પ્રભુ એક છે
એવો ભાવ કેળવો એ અવિનાશી જગતમા સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો છે, એકે
સ્થળ એના વિના ખાલી નથી તો કોનો દ્વેષ કવો? કોઈનો પણ દ્વેષ
કવવાથી પ્રભુ તેનામા પણ ગ્હો હોવાથી પ્રભુનો જ દ્વેષ થાય છે

ઠાસો ખાલી ઠાર : સ્થળ સ. સિદ્ધર ઉપગથી ' હરુ ' તેમાથી
સંભવિત

મુશારી . કૃષ્ણ ' મુર ' નામના અસુરનો સદાર કર્યો હોવાથી કૃષ્ણનું
મુશારી એવું નામ પડ્યું

પાઠાન્તર : કાલો એક કામ નથી વિશ્વે . . (કામ સ્થળ : વે. મ
સ્વામન—કામ)

કહી ૧૩ : કગ ભર જો વિચારિયે...

૧. કમલે ન ખાલે વિચારીયું તો મ સાગ માયાની અતેરી જગ છે
એની પ્રતીતિ થશે.

૨ જો વિચારીયું તો કમલે ન પગે મ સાગ માયાની અતેરી જગ
છે એનો અનુભવ થશે.

૩ જગ જોટવું (કગ ભર) એ વિચારીયું તો સ માગપી માયાની
જગ અતેરી છે એનો ખ્યાલ આવશે,

ન્યારી અતેરી સ. અન્યતઃકમ્ ઉપગથી અનેરુ, -વારું.

પાઠાન્તર - ૧ કમલ જે વિચારિયે નાગી માયાની જાગ

૨ કમલ જાગે વિચારી મન, નારી માયાની જાગ

કૃષ્ણ : કૃષ્ણ નજી, પામ મ હૌક—કૃષ્ણ ઉપરથી કૃષ્ણ નજી
જયુ તે ઉપરથી નામ કૃષ્ણ મુખ દુઃ નથી અને કાળ સાચે જ કાર્તિકે
છેડવનો નથી સ્થિતિ રૂપ કેસુ મૃત્યુના ધર્મમાચરેલ ।

કહી ૧૮ : રજુ છૂગો આ અવતાર જે પ્રભુને બહુ લેશો
તો આ અવતારમા, આ જન્મમા જ, સ સ રૂપી જ્યુમાથી અથવા મસારના
જ્યુમાથી મુક્ત થશો, મોક્ષ મેગવશો અને ફરી જન્મ નહીં લેવો પડે

રજુ ૧ જાગરવે સ સાર રૂપી રજુભૂમિમાથી ૨ નજુ રેવુ
મસારના જ્યુમાથી

વદાવો : જાગ્યો

પાઠાન્તર ૧ પદમ ત્રપદ લોખને મલ વિષ્ણુ કોણે નથી વદાવો,
૨ તણુ લોખને મ હે મેષ્ઠ સમળ

કહી ૧૫ . સ્થાવર - સ્થાયી ગિર ૪ ગમ ચનાવમાન
નોંદે રેનેહે

દેવ છુદ્ધ દયાળ દેવ દયાળુ વૃક્ષ છે કેપકે વૃક્ષ જેમ છાયા અને
ફળ આપે છે તેમ પરમાત્મા પશુ આ સ્થાવર જગમ વિશ્વને રેનેહથી વિસ્તારી
રહ્યો છે એના ઉપર પોતાની ૪ સ્તલ છાયા છાયા પ્રસારી ગ્યો છે

પાઠાન્તર ૧ ચાવ જગમ જે મીનો નાથ નેહ ગ્યો વિસ્તારી,
દેવ વૃક્ષ દયાળ દાતા કાગ ચારે રહ્યો પ્રસારી
૨ સ્થાવર જગમ જેહે એહે રહ્યો વિસ્તારી

કહી ૧૬ ધરો ધ્યાન તમે ઊંચે પાન નાખી .

સ સાગના વ્યવહારોમા વ્યસ્ત રહીને પરમાત્માને પામી શકાવુ નથી. કહી
૭ માં પ્રેમાનંદે કહ્યું છે ' જોગી મસાગની રીત છે પ્રીત જગજ્ઞ શુ સાચી '

પહેલી દષ્ટિએ દુર્ભોધ લાગતી કરી. ૧૫, ૧૬ અને ૧૭ માંના આધ્યાત્મિક નિરૂપણનું વિચાર-મીઠા ગીતાના ૧૫ માં અજ્ઞાપના પહેલા ચાર શ્લોકોમાં છે તેમાં મસારને કબ્જાનું શાસ્ત્રમધ્ય પ્રાદુરવ્યયમ્ એ રીતે ઉપર મૂળ અને નીચે ડાળીવાળા અથત્ય વૃક્ષ (પીપળા) સાથે મગ્ધાવવામાં આવ્યો છે. અથત્યનો સંસ્કૃત અર્થ છે નાશનત અગાથન એ અગાથત છતાં અગાથ છે જેમ પીપળો (અથત્ય) વિના પ્રયામે, વાગના વિના અને સજાળ લીધા વિના કાશ્પા ન કરે ક, તેવું જ સમાગ્નુ કે એથી કંચુ છે અથત્યમેન સુચિન્દ ગૂલમમગદાનેન દૃઢેન ડિન્વા ॥ તત્ત પદ સ્પર્શમાર્ગિનિવ્ય યસ્મિન્નાતા ન નિવર્તતિભૂય । તમેવ ચાચ પુરુષ પ્રયે યત પ્રરુતિ પ્રવૃત્તા પુરાણો ॥ અસગના દદ શસ્ત્રથી મસાગ્નતાની ડાળીઓ છેવાથી પરમાત્માનું મગ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ જ અસગનાર કેળવવાના વિચારને પ્રેમાનંદે પ્રાકૃત રીતે મૂક્યો. પરમાત્માને પામવા માટે મસાગ્ની વિકૃતિ કેળવતી જોઈએ સસારના બ્યવહારથી પ્રતીપ, જીનની મતિ તેણે સ્વીકારતી જોઈએ મસાગ્ના રહેતો માનવી સમાગ્ની (જીંધા અથત્ય મક્ષતી) દષ્ટિએ જીંધી ગ્રિથિનિ સ્વિકારે ત્યારે જ આગળ વર્ણવેલા દેવ રૂપી વૃક્ષની સવર્ણી સ્થિતિને પામી શો પ્રેમાનંદે અસગના દદ શસ્ત્રથી સસાર વૃક્ષની ડાળો છેવાનું કહેવાને બદલે અસગ જાન કેળવના આ પ્રકારનું 'શીર્ષસન' કરવાનું મ્યુ છે.

પાદાન્તઃ ત્યાહા ધ્યાન ધરે જીમે પાગ, મુખ જાગ હેઠે રાખી

નમે નીચા થઈ નાખી પરમાત્માને મેળવના માટે સપૂર્ણ શરણાગતિ અનિવાર્ય છે ગોપાળ-અનુને મપૂર્ણપણે શરણે થઈ દેવ રૂપી વૃક્ષની ડાળીએ પોતાની જાતને બાંધી દેવી જોઈએ.

ગોપાળ મો + પાલ મો ઈન્દ્રિય પાલ પાનન કરનાર, સયમમા રાખનાર મનુષ્યની કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પાળનાર, સયમમા રાખનાર એવો આધ્યાત્મિક અર્થ થાય કે જેમ ગોવાળ ગાયોના ધણુને સયત મળે છે તેમ ગોપાલ-પરમાત્મા મનુષ્યની જાળવાન ઈન્દ્રિયોને (ચલવાત્ત્વ ઇન્દ્રિયગ્રામ - ગીતા) સયમમા મળે છે એથી મુમુક્ષુએ તો સર્વ કર્તા હર્તા પરમાત્માના હાથમાં પોતાના જીવનનો દોર સોંપી દેવો જોઈએ.

પાકાન્ત : નગો નીચા ચર્ચિ જોપાળ ગમે દોગુ નાખી

કડી ૧૭ : સાટે : જદ્યામાં જોધા સંસારની દષ્ટિએ જોધી, સંવાળે સવળી સ્થિતિ સ્વીકાર્યા પછી જ દેવ રૂપી વૃક્ષની છાયા અને તેના ફળ મળે ૧૫ અને ૧૬ મી કડીના અનુસંધાનમાં પ્રેમાનંદ કહે છે કે મસારથી વિમુખ શર્ધ, પ્રભુને અભિમુખ બનવાથી નવ્ય ભુવનના સ્વામી પરમાત્મા રૂપી વૃક્ષ પોતાના પાકાની ધટાથી છાયા કરી ગહેશે અને ફલ સ્વરૂપે મોક્ષનું દાન બતાવી દેશે ફળ-પરિણામ સ્વરૂપે મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે

જુઓ કડી ૧૬ ના ટિપ્પણમાંનો ગીતાનો શ્લોક - તત્ત વય તત્પરિ-
માર્ગિતય્ય ..... .

પાકાન્ત : પહેલી પકિત : ૧ ધગ્ધીધગ ત્રિભુવન ગય છાયા કરીને ગહેશે
૨ ત્યાદા પત્ર ત્રિભુવન ગય ... ..

બીજી પકિત : પટે ફળ મુગતપુ દાન ચતુર્બૂજ કહેશે

કડી ૧૮ : બધ છૂટશે : મસારના અને કર્મના બંધનોથી મુક્ત થશે.

બાળકા : બાળકા

કાળ કર્મ નહીં દેખે : મનુષ્યના કર્મ-સૂક્ત, પ્રમાણે તેના પછીના જન્મનો નિશ્ચય થાય છે કશું કર્મ ન કરવું એવી અકર્મણ્યતા નહીં પણ પોતે નિમિત્ત માત્ર છે એમ માની પ્રભુ પ્રીત્યર્થ નિષ્કામ કર્મો ધના હોય ત્યાં કર્મના બંધન રહેતા નથી નૈકર્મ્ય ભાવે ચતા કર્મના બંધનો જ નહિ હોય ત્યાં પુનર્જન્મ પણ ન હોય એવી કહે છે. ભમતું નહીં પડે આગળે .. પુનર્જન્મોની ઘટમાળમાં ભટકવું નહીં પડે કાગળ ત્રયોમા ગહેતું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન કાગળ ચક્રને લેખે : પુસ્તકમાંથી મેળવેતું જ્ઞાન પ્રભુનું રાગ્યુ સ્વીકારવાથી જ આચક થશે

પાકાન્ત : પહેલી પકિત : પટે બધ છૂટશે બાળકા, કાળ કર્મ નહિ દેખે,

બીજી પ કિત લમણુ નદિ પડે બદ્ધ ભાગે, મગગ ચદશે લેજે
(બૂદર ભૂધર, ૫^{મી} ધારણુ નાગ, પ્રભુ

જી ૧૯^{મી} મન મારી કરો ચૂન મનના સકલ વિકલ્પોને

દૂર કરો, મનની ઈચ્છાઓનું દમન કરો અને સચમ કેળવો. મન પગ વિજય મેળવવામા શૌર્ય શા માટે ન દાખવીએ ? શૂર શા માટે ન થઈએ ? માણમે બહાદુરના કોઈ શત્રુ ઉપર વિજય મેળવી શૂર કહેવાડાનનાનું નથી, પણ મનની બહાદુરના કામકાયાદિ પૂરિપુઓ પર વિજય મેળવવાનો છે, અને એ વિજયમા પોતાનું ગૌર્ય વાપરવાનું છે

પાઠાન્તર બીજી પ કિત ૧ યમુનાપતિ જગદીશ આવ્યો

૨ જગતનો જુગદીશ ઈસ

કડી ૨૦ રાતો પીળો રંગ નથી જેને સક્ષીનો સગ છે એવા હિં જગતના ભૌતિક ગે ગે ગાયના નથી, તે નિરુદ્ધ અને નિર્વિકાર છે એવા હરિનું નામ જે લેશે તેને અવિચન દ્રુવ સ્થાન મળશે

કડી ૨૧ વામન રૂપ વૈરાટ પ્રભુ વામનના રૂપમા વિગટ છે પરમાત્માને કોઈ આકાર નથી, કોઈ રૂપ નથી એ વામન રૂપ પણ છે, વિરાટ રૂપ પણ છે સદમ છે તેમ બ્રહ્માડંબાપી પણ છે

ચોધાટ ચાલે જેનો ચારે દિશાઓમા જે અભિ યાત્ર છે અને ચારે દિશામા અને બહિર્ગમ્યતા જેનું સચયન છે તે, પ્રભુ પુરુષસૂક્તમા બ્રહ્મનું વિગટ સ્વરૂપ વર્ણવતા કહે છે સ મૃમિમ્ સર્વન સ્પૃષ્ટ્વા અચતિષ્ઠત્વ દશાગુલમ્—આ ધ્વજાડને ચારે બાજુએથી આવરી તે—પરબ્રહ્મ દસ આગળ વધુ રહે છે

સમરે તેહે તરે સ સાર આવા પરમાત્માન જે સમરણ દર છે તે સ સારને તરી જાય છે

પાઠાન્તર ૧ બરિ ત્યાહા વામન ન વૈંટ નોપાટ ચારે જેદો

૨ વળી નદિ વાન ને વૈરાગ્ય ચોધા ચાલે ર જેનો

કડી : ૨૨ : ગૂઢ અહમેવ મૂકી : આત્મા તો નિર્વિકાર છે, તેને સંસારના કે કર્મના બંધનો નથી પણ જ્યારે તે અહંભાવથી ઉપાધિયુક્ત થાય છે ત્યારે એ બંધનો નડે છે. સંસારના વ્યવહારમાં આ અહંભાવ-
દુઃખ છુ, દુઃખ કરુ છુ-મનુષ્યને દોગ્ધતો હોય છે નગસિંહે પણ કચ્ચુ
છે : 'હું કરુ, હું કરુ', એજ અત્તાનતા' આ પ્રકારના દેહાદ્યાસમાધી
આત્માને મુક્ત કરી દરિને ગોધી લેવા એ મુક્તિ માટે આવશ્યક છે.
આત્માર સુધીનો સસાર દુઃખમાં જ ગયો છે, સાચુ-પરમ સુખ ક્યાંયે મળ્યુ
નથી, તો દેવે આગળ જતા ચૂકા ન જવાય માટે હાગિને સાધી લો

પાઠાન્તર ખીજ પંકિત સંસાર ગયો મર્વ દુઃખે .

કડી ૨૩ : નર્ક થકા નર્કથી, નિવારે વાળે છે, બચાવે છે.
સં નિ + ર

ક્રમાચો મળે વિચરણ : દેવ કે પ્રતિદિમાની ભાવનાથી નહિ પણ
ક્રમા અને સહિષ્ણુતાની ભાવનાથી વિચરના સ્વામી પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય
છે કોઈ પણ વ્યક્તિનો દેવ ક્રમાથી પ્રભુનો જ દેવ થાય છે કારણ તે
વ્યક્તિ પણ પ્રભુના શરણમાં જ હોય છે

પાઠાન્તર મર્યો મળે વિચાર, સસારથી તેને તારે

કડી ૨૪ : જ્ઞાન કહ્યુ તે વર્કકાણુ . કડી ૨૫ થી ૨૭ સુધીમાં જે
જ્ઞાન છે તે તો કલ્પાણુ, મૂળાક્ષરોનું પ્રાથમિક જ્ઞાન છે આમ છતાં તે
મૂળભૂત, પાયાનું જ્ઞાન છે દરેક વ્યક્તિનો પ્રથમાક્ષર મૂળાક્ષરના ક્રમે યોગ્ય
યેનો છે અને એક રીતે તો આજ્ઞાન સાદિત્યના પ્રથમાક્ષરો લખતા પ્રેમાનંદે
સારી એની ગ્યનાચાતુરી જતાવી છે તેમા તે તેનું આજ્ઞાતમિક નિરૂપણ
કયાક દુર્બોધ જનવા છતાં, પ્રારભકાળનો પ્રયત્ન જોતા (આ આજ્ઞાન
એની પ્રારભકાગની કૃતિઓમાનું એક ગણાય છે) પ્રશસ્ય છે

આમા બાગખડીના અક્ષરો કમમાં યોજવાની ચાતુરી ઉપરાંત
વિશિષ્ટ પ્રકારની ચમક યોજના પણ તેણે કરી છે અને તેથી કડીમદ્ધ
સુસકનિતતા સચવાઈ છે પછી કડીથી અવસોકન કરીશું તો જણાશે કે

ચોડા અપારો સિનાય, ગોટ ભાગે પકિત ॥ પહેના ગરજુના છેના શબ્દ સાથે પ્રાગ ધગવતા શબ્દથી ખીબા ચરજુનો આરણ થાય છે

દા ત કડી ૫ નિજજ્ઞાન, ભગવાન કડી ૬ : સાય, નાય કડી ૭ રીત, પ્રીત, કડી ૯ વદો રે, નિદોઃ કડી ૧૦ ગર્ભપારા, અવિનાય કડી ૧૫ દયાળ, ડાળ કડી ૧૬ ઊંચે પાગ, મુખભાગ, ગોપાળ, ડાળ કડી ૧૬ ચૂર, રાગ, રૂપ, જૂપ, કડી ૨૦ નામ, દામ, કડી ૨૧ વૈરાગ્ય, ચોધાટ; મસાર, ભાગ, કડી ૨૧ હર્ષ, નર્ક

કડી ૨૫ કદાપી ગોવિંદે હુર્મતિ રે ગોવિંદે કૃષ્ણે કૃષ્ણકિ દર કરી અને ગમ સાથે ચિત્ત સંગન થયુ-તેડાયુ અહીં ગોવિંદ અને ગમ બંનેના નામનો નિર્દેશ પ્રેમાનંદે સાથે કર્યો છે બાળક ચદ્રદાસ 'રામકૃષ્ણ' શબ્દનો ઉચ્ચાર કરે છે આ વસ્તુ 'રામચરણ બાધા'નો એક ઉકેલવામા સહાયભુત થાય છે (જુઓ ૫ ૬૭)

ગોવિંદ ગો + વિંદ ૧. ગાયની જાત, સ્વભાવ, ખાસિયત વિશે જાણનાર ૨ ગો હન્દિયો કર્મેન્દિયો અને જ્ઞાનેન્દિયોને જે જાણે છે અને સવમર્મા ગણે છે તે આ આધ્યાત્મિક અર્થ છે

કડી ૧૦

વસ્તુ ચદ્રદાસની વિશ્લેષકિતથી આખુ નગર વિશ્લેષકત બન્યુ પ્રભુ પ્રત્યે અભિમુખ બનવા છતાં ચદ્રદાસ સંસારના પ્રાપ્ત કર્મોથી વિમુખ થતો નથી અને ગજનીતિ વગેરેનું જ્ઞાન પણ મેળવે છે દેશવિદેશમા વિજય મેળવી યજ્ઞો કરે છે, બ્રાહ્મણોને દાન આપે છે એની ખ્યાતિ સામળી ધૂટણુદિના મનમ ઉચાટ થાય છે, અને જ્ઞાનનું ભરિય સાચુ પડશે એ ભયે ચદ્રદાસનું નિકદન કાઢવાનો ઉપાય વિચારે છે

કડી ૧ સાધુસંગે નિશાળિયાને : ચદ્રદાસની સાથે અન્ય વિદ્યાર્થી એને પણ અંતરમા પરમાત્મા વિશે જ્ઞાન થયું

પાશ્ર્નતઃ ચદ્રદાસ પ્રત્યે નિશાળિયાને જ્ઞાન ઉપજ્યુ જ્ઞાન રે.

કડી ૨ : અમથો : નમ્રો હેતુ વગરો

૧ એમ જ તો, એમરતો, અમરનો, અમથો, અમથું.

૨. એમનું • અમથું. (યુ, ચક્ર, ગદ્ય વગેરે પ્રત્યયો પ્રા. યુ-૪. મા છે. એ ઉપરથી અમથું, અમરનું, વગેરે વ્યુત્પન્ન થાય છે.)

અધ્યાપકનું કોઈ પ્રયોજન નથી નહીં નિગાળિયાએએ ચરદ્રહામની સગત કરી ભણવાની પાત્રી વગેરે પછાડી દીધા અને ભણવાનું બાજુએ મૂકી પ્રશ્નનું રમગમ્ય કરવા માડ્યું

કડી ૩ : સુતની વિદ્યા. .... ચરદ્રહામે નિશાળનું ભખતું ન ભણતા અથવા પગમાત્રાને પામવાની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટી હતી એ જાણી કુલિદને આનંદ થયો

હૈંદે : હૈવામાં, હૈયમાં

કડી ૪ હરિદીર્ઘન મંદીર મંદીર .. ચરદ્રહાસની હલિલકિતએ તો આપ્તુ નામ વૈષ્ણવ-વિંધુની ભક્તિ મ્મતુ થઈ ગયું

માહાવજી : માધવજી બાધુ બધુ, આપ્તુ

પાદાન્તર : ૧ ... વૈષ્ણવ મર્વે મામ

૨. .. ...વૈષ્ણવ થયુ સરળ મામ

કડી ૫ : પ્રોઠ મોટા, રાજરીત મર્વે લીધી ગણનીતિ પણ તેણે શીખી લીધી પગમાત્રા વિશેના પાશ્વલોકિક જ્ઞાન સાથે બૈદિક જ્ઞાન પણ તેણે મેળવી લીધું સ સાગના બવહારેથી સન્યાસ લેવામાં એક પ્રકારની સાધના છે તો પ્રભુએ સર્જેલા સ સાગના પ્રાપ્ત કર્યો, તેમાં બધાયા વિના નિષ્કામ લાવે પ્રભુ પ્રીતવ્ય કરના એ જ જન પ્રકારની ઉપાસના છે આમ રાજ્યભાગ સહ જગતથી ચરદ્રહાસની પ્રભુ ભક્તિ કોઈ રીતે ઝાળી પડતી નથી.

પૃથ્વી ગર્હ પોતાની વાળી ને પ્રદેગ બીજાઓએ છતી લીધા હતા તે ચરદ્રહાસે સ્વપગક્રમથી પાછો મેળવ્યો

દિગ્વિજે : દિગ્વિજય : ચારે દિશાઓમાં વિજય કર્યો.

પાદાન્તર પૃથ્વી ગર્હ ધર્મના ધામમાં -- ...

કહી ૬ : છત્ર ચામર .....જો રાજા દ્વારી જાય તેના રાજાછત્ર અને ચામર વિજયી રાજા લઈ લે એવી પ્રથા હતી ચંદ્રલાસે દેશવિદેશના ગાનઓ ઉપર વિજય મેળવી તેમના છત્રચામર કુવિદ રાજાને સમર્પણ કર્યાં.

કહી ૭ અંદીજન - ગાનની પ્રગરિત કરનાર.

ગુણી ગુણવાન. 'ગુણી' એ અંદીજન વગેરેના વિશેષણ તરીકે ગાનના ગુણો જાણનાર એવો અર્થ. અને ગાનના વિશેષણ તરીકે ગુણવાન અથવા ગુણ સમજનાર એવો અર્થ.

પાઠાન્તર : અંદીજન ગુણ ગાધર્. ... ..

કહી ૮ : પ્રાહિત પુરોહિત : ધૃષ્ટશુદ્ધિ પ્રાપ્તશુ દનો.

પાઠાન્તર ૧ એકલે કૌતવપુર વિષે પુરોહિત ધૃષ્ટશુદ્ધિ જોઈ, એક ઘાટે તેણે અદ્ધ દારી અતસ્ય વિચારે તેહ.
૨. એ કયા અહીંથી રહી કૌતવ દેશ વિરો ધૃષ્ટશુદ્ધિ જોઈ.

કહી ૯, ૧૦, ૧૧ ધૃષ્ટશુદ્ધિએ દેશ વિદેશના રાજાઓ પર વિજય મેળવી તેમને ખંડિયા બનાવ્યા હતા. કુવિદ ગાન પણ તેનો ખંડિયો હતો અને અગિયાર વરસથી ખંડણી પેટે તેણે કર્યું આપ્યું ન હતું તેથી તેને શિક્ષા કરવા તેણે થાય છે.

દામ પૈમો, ધન, દમ - દમ્મ - દામ. વાંઝિયો : પુત્રવિનાનો સં. વધ્ય ઉપરથી. હાથે : હવે શીખ : ગિજા

કહી ૧૨ : દુહિદાર્યા : દુકાર્યા દુંદુભિ દીધુ : દુદુભિ વગાધુ.
દુદુભિ : એક પ્રકારનું નગરું

પાઠાન્તર ૧ ધૃષ્ટશુદ્ધિ દુદુભિ દીધુ.

કહી ૧૩ : નરેશ્વર : ઉત્તર, વેગન

પાઠાન્તર : ધૃષ્ટશુદ્ધિ કહે ચોદ મવને, એનો દેશ કરો નરેશ્વર.

ક્રી ૧૪, ૧૫ : વિખાણ્યો : વખાણ્યો. સં. વિ + લ્યા. કુલિંદને કુંવર.....કુલિંદ અપુત્રવાન છે એટલું જ ધૃષ્ટ્યુદ્ધિ જાણતો હતો પણ જાણ લોકોના કહેવાથી એણે જાણ્યું કે કુલિંદને પુત્ર છે અને તે મદાપરાક્રમી છે. એથી એ પુત્ર ક્યારે થયો તે પૂછે છે.

દાસ મારો : કુલિંદ રાજાને ધૃષ્ટ્યુદ્ધિ પોતાના દાસ તરીકે ઓળખાવે છે કારણ તેણે જૂનાકાળમાં કુલિંદરાજાને દરાવી ખડિયો બનાવ્યો હતો.

ક્રી ૧૬ : હુતો : હતો.

ક્રી ૧૭ : દામણા સરખો : દયામણા જેવો.

પાકાન્તર : ૧. નીચે ખામણ દામણ સરખો રાતો સાંભળ્યો બાળ.

૨. આરત્યના દામણે સાહે રાતો સાંભળ્યો બાળ.

ક્રી ૧૮ : પનોતો : સુખી, પુણ્યવાળી. અપુત્રવાનને ત્યાં ઘણે વર્ષે પુત્ર થાય તે સંતાન પનોતું સંતાન કહેવાય છે. અહીં કુલિંદ પુત્રને લીધે પોતે પનોતો-પુણ્યવંત થયો એમ માને છે.

ક્રી ૨૨ : સાંભળ્યો : સાંભળ્યો. યાદ આપ્યો.

કુલિંદને વનમાંથી જે રીતે પુત્ર મળ્યો તે સાંભળી ધૃષ્ટ્યુદ્ધિને પોતે મારી નખાવેલ બાળક યાદ આવે છે. યાંકાલેએ તેને મારી નાખ્યો નથી, અને તે છત્રી નીચે આવો પગકમી નીવડ્યો છે, જાણી તેના અંતરમાં દેવ અને રોગનો અગ્નિ પ્રજ્વળી જાડે છે.

, પાકાન્તર : સાંભળ્યો દાસી તન, લાલો હાથેમાં પાગ્યો.

નોંધ : મૂળ અથમેધ પર્વની આખ્યાયિકામાં અને નાકરના આખ્યાનમાં આ વસ્તુનું નિરૂપણ કંઈક જુદું પડે છે. 'અથમેધ'માં કુલિંદના કહેવાથી ચંદ્રકાસ વાર્ષિક ખંડણી મોકલે છે. ત્યારે ખંડણી લઈ ગયેલા સેવકને પૂછપરછ કરી, ચંદ્રકાસ વિશે જાણે છે ત્યારે તે પુત્ર કેવો છે તે જોવા ચંદનાવતી આવે છે. અને પુત્ર કેવી રીતે મળ્યો તે કુલિંદ પાસેથી જાણે છે. અને આ ચંદ્રકાસ તેજ પેલો બાળક એમ તેને જણાય છે.

નાકરના આખ્યાનમાં કુલિંદ રાજા જાતે ખંડણી આપવા જતો નથી એથી ધૃષ્ટદ્યુધિ ગુરુસે ચર્ચ જાય છે કાગણુ તે તો કેવળ એક સૂત્રો જ હતો અને જાતે તેણે ત્યાં આવવું જોઈએ. (જુઓ પૃ. ૬૭) તે ન આવ્યો એથી ધૃષ્ટદ્યુધિ માને છે :

એ ચઈ માયા ઉદ્ધરું, પેપું પાપીહ કલદ રે;
આરણીએ રહ્યું માનવું, અગાગીહ તે મન રે.
દ્રવ્ય તેણું લેઈ આવું, જોઈ આવું સમાચાર રે.

અને કુલિંદ પુત્ર સાથે તેને સામે લેવા આવ્યો ત્યારે જ તેની ખબર પડે છે, તેથી તે પૂછે છે :

કહુ ને કયો હાતું દીકરું તમારે ચંદ્રાસ રે;
ત્યારે કુલિંદ કહે છે :

સ્વામી આશા તમારી, હું ગઉતું વન યુગાર રે;
અન્યાયીને મારવા, જોવા ચોર ચખાર રે.
કુંતલપુરથી નીકળ્યાં, ચાર જોયણ જણ રે;
બાળ્ય રોણું સાલજ્યુ, મુખે જપે સારંયગપાણુ રે.
એક છેદી આગળી, અધીક તેહેનું અંગ રે;
ન જાણીએ તે કહીં ગયા, કરીને ત્યા અંગભંગ રે.
પછે મેં તા જોઈહ, હું છુ અપુત્રવાન રે;
પુત્ર કરી મેં પાલીહ, મૂને તૂકા શ્રી ભગવાન રે.

આમ આ પ્રસંગનું ત્રેમાનંદે કરેલું નિરૂપણ લિન્ન પ્રકારનું છે છતાં તેમાં અત્યંત પર્વની શૂળ આખ્યાયિકા અને નાકરના નિરૂપણની શૃંગિકા તો છે જ.

કહતું : ૧૧

વસ્તુ : ચંદ્રાસની ખ્યાતિ સાંભળી ધૃષ્ટદ્યુધિના મનમાં ઉઘાટ થયો. બંદીઓએ કહેલી વાત ઉપરથી તેણે ન્દર્યું કે તેણે મારી નાખાવેલ

માન્યો દનો તે ફારસીપુત્ર હવતો હિ તેથી માલવનુ વચન સાચુ પડશે,
અને તેના જેવા સર્વસત્તાર્થીય પ્રધાનની પુત્રી સાથે આવા અનાયનું લગ્ન
થશે એવી સલાહના દૂર કરવા તે ચંદ્રદાસનુ નિષ્ઠન કરાવતો દંડ નિર્ધાર
કરી કુનિદના નગરમા જાય છે, જ્યાં કુલિદ ગભગતા ગભગતા પુત્ર માથે
। સાક્ષર કરે છે અગત્યના કામનુ જવાનુ કાઢી ચંદ્રદાસને ખાનગી
પત્ર લઈ મદનની પામે મોખનાનો અને રિત અપાવવાનો દાવ ગોઠવે છે

કડી ૧. ગાલનિયાનુ કર્તુ થાશે ગાલન નરિયે ભવિષ્ય
લાખ્યુ હતુ કે આ બાળક ધૃષ્ટદ્યુઢિની કન્યા વિવાહને પરશુરો એથી એને
મારી નાખવાની યોજના તેણે કરી હતી પણ આ બાળકને હવતો અને
આવો પરાક્રમી ભણી ધૃષ્ટદ્યુઢિના મનમા ઉચાટ થયો કે ગાલનુ વચન
સાચુ પડશે

‘ તાલાવેતી લાગી ’ એ પ્રૂવ પકિત તાલાવેતીની ઉત્કટતા નિરૂપવા
માટે હિ

કડી ૨ પહેલેયો ॥ પ્રાતરમ્-વ્રજ (વહુજ) - પહોત્યા, પહોત્યા.

કડી ૩ પ્રધાનનો મહા ઉત્પાત પ્રધાનનો મોટા ઉત્પાત છે.

પાઠાન્તર હવે શુ થાશે કે વિધાતા પ્રધાન મેળમે પાપ,

કડી ૪ મે ઘણા વર્ષ થયા ઘણા વર્ષથી ખડખડી નથી આપી

પાઠાન્તર મે ઘણા વરસ થયા પાપીને સુવર્ણ આપ્યુ

(પાપીને મે સુવર્ણ આપ્યે ઘણા વર્ષ થઈ ગયા)

કડી ૬, ૭ ધન્ય ધન્ય કુલિદ નાજા ધૃષ્ટદ્યુઢિ કટાક્ષ કરે
છે, તારે ત્યાં પુત્ર આવશે છતાં તે મને ન કહેવડાવ્યુ એ તારી મેત્રી ફરી

પાઠાન્તર કડી ૭

૧ પરમેશ્વર તુઢુને પ્રસન્ન થયા, પુત્ર પાંચ વર્ષનો લ્યાલ્યો

૨ પરમેશ્વર પ્રસન્ન થયા

કડી ૮ ત્રેવડી તણુ ગણી

પાઠાન્તર : બીજી પંક્તિ

૧. ભાગ્ય તમારું ઉદે ચધુ. પ્રધાને ત્રેવડી પ્રીત્ય.

૨. ....ત્રેવડી વીધી પ્રીત.

કડી ૧૧ થી ૧૬ : ભોવન : ભવન, ધન સાભારિયુ માઠ આબુ. ગોષ્ઠિ : વાતચીત. હુતી : હતી અગોષ્ઠ ખાનગી. કષ્ટથી ચંદ્રહાસને મારી નાખવા ધૃષ્ટશુદ્ધિ અગત્યના ખાનગી કામનું બહાનું કાઢે છે. જે મદનને સદેશો પહોંચાડવા માટે વિશ્વાસપાત્ર માણસ ન મળે તો તેણે તરત જ પાછા ફરવું પડે એવી અનિવાર્યતા દર્શાવે છે. અને તેને કેવળ ચંદ્રહાસ જ વિશ્વાસપાત્ર જણાય છે અને ઉમેરે છે કે મદન પણ ચંદ્રહાસને મેળવવાની ઉત્કંઠા મેવે છે. આથી મીઠી વાતોથી કુસિદ્ધ ભોળવાઈ જાય છે અને પુત્રને પત્નિ સર્પ મોકલવા તેપૂર ચાલે છે

પાઠાન્તર : કડી ૬ : પહેલી પંક્તિ

ગાજતે વાજતે આઝ્યા ગામમાઠ, આપ્યા ઉતમ ઉતારા

કડી ૧૦ પહેલી પંક્તિ - ૧. શાક પાક સ્વાદ કીધું, અજ રસોઈ નિપાઈ;

પછે સર્વ મળીને ભોજન કીધું, તેજ્ય મનમા આવી અરેખાઈ

૨ બીજી પંક્તિ સર્વે મળીને ભોજન કીધું, નવ ગણે કે બાવી.

કડી ૧૧ : બીજી પંક્તિ : આજ જનમ પડ્યું ઉતાવળ મુહુને પાછા ફરી ભવન્ય

કડી ૧૨ : પહેલી પંક્તિ તમે પિતા પુત્ર અર્થે આઝ્યા.. . .

બીજી પંક્તિ : ભેટયા મળ્યા ને ભોજન કીધું, હવે સુખામે તે સાભારિયુ

કડી ૧૩ : તલશુ મુહુને ગોળકથ કરવાની ઘણી ફતી ઈછાય,

પરય આજ ઉતાવળું જનમ પડ્યું મુહુને કૌતવકા દેશને માલ્ય.

કડી ૧૪ : એક સુખ વાર્તા માગે મન તણી, મદન પુત્રથી થાય.

કડી ૧૭ : વણુવિચારે : ઉડો વિચાર કર્યા વિના દેય વિદેશમાં

વિજય કરનારો ચંદ્રહાસ 'વણુવિચારે' શા માટે કહે છે? તે જતા-ગલરાય

છે? તેના જેવા રાજપુત્રને આવું પત્નિ પહોંચાડવાનું કાસદનું કામ સોંપ્યું

તેથી નાનમ લાગી હશે ? ગમે તેમ પણ આપુ નાનુ કામ તેના જેવાને
મોપવાનો આગ્રહ ધૃષ્ટ્યુદિ રાખે તેમા તેને બેઠ લાગે છે એ તો ચોક્કસ

જો નાખો. આંધ્રાએ કૂપ : ચંદ્રહાસ અશક્તિ પુત્ર છે ધૃષ્ટ્યુદિના
હેતુ વિશે તેને શકા ગઈ છે. પિતાની આજ્ઞા શિરોનમ્ર ગણી કહે છે,
તમે જો આધાર કૃપામા નાખજો તો યે આનંદપૂર્વક તે સ્થિતિ સ્વીકારી લઈશ

માજા શુરુગામ્ હિ અવિચારીયા ।

કડી ૧૮, ૧૯, ૨૦ : કિંકર મવઃ કાસા વદાલા

ધૃષ્ટ્યુદિએ પુત્ર મનને પત્ર લખી જણાવ્યું કે ચંદ્રહાસને ધણુ માન
આપજો, એના મેવક છે એવું કહેજો, એના ઉપર મ તરફ ન જોતી, એના
કુટુંબ વિશે ધૃષ્ટા ન કરતા, વિના વિચારે વિચ આપજો

કડી ૨૧ કુકું : કપટભરેણુ સ કૂટ

કડી ૨૨ રખે માર્ગમાં પત્ર વાંચતો .. ધૃષ્ટ્યુદિ ચંદ્રહાસને તાકીદ
કહે છે કે માર્ગમાં પત્ર વાંચતો નહીં, મે એના ઉપર નિશાની—સીલ
કર્ચું

રખે . સ રજુ રજો ઉપરથી ગુજરાતીમાં પ્રતિષ્ઠ અર્થમાં 'જો જો
આમ કરશે નહિ, આમ થાય નહિ' એ અર્થમાં વપરાય છે.

કુકું ૧૨

વરુતુ : ચંદ્રહાસ માતાની અનુતા વર્ષ પ્રવાણુ કરે છે માર્ગમાં
અનેક શુભ ચક્રનો યામ છે કૌતવપુરની બહાર એ સરોવરને કાઠે ઉપવનમાં
મુકામ કરે છે

કડી ૧ : અતલીબલ . અતુલિતમન જોના બળની સાથે કોઈ
શુભતા કરી શકે એમ નથી એવો અર્જુન

કડી ૨ : કાંધ નથી જણાતી વાત જી : ચંદ્રહાસના મનમાં
ધૃષ્ટ્યુદિના હેતુ માટે શકા હતી તે સ્પષ્ટ યામ છે

કડી ૪ : કુટુમ્બા ઉપાજો સ સુટ—પુટ

વર થઈ ચાલજે તું વહેલો . . . પુત્રવધૂ ઘનમા આવે એવી હોશ કોડભરી માતાને હોય એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ અહીં ચદ્રદાસ કાર્ધ પુદ્ગમા કે સ્વયંવરમા જતો નથી કે દારેલા રાજાની કન્યા અથવા કોઈક સ્વયંવરને પરણી લાવે. મેધાવિનીની આ અભિલાષા કાર્ધક અપ્રસ્તુત લાગવાનો સંભવ છે પરંતુ પ્રેમાનંદે બે હેતુઓ માટે આ અભિલાષા મૂકી છે

આ આખ્યાનમા અદૃષ્ટના પગિયળની પ્રમળતા તેણે નિરૂપી છે ધૂષ્ટભુક્તિના પ્રયત્નો છતાં ચદ્રદાસ જીવતો રહે છે, એટલું જ નહિ પણ તેની કન્યાને ય પરણે છે, અને રાજપાટ મેળવે છે આમા પ્રભુ જેને બચાવવા માગે એનો વાળ કોઈવાકો કરી શકેતું નથી એવું અદૃષ્ટનું પ્રમળ તત્ત્વ નિરૂપાયું છે તેમ અહીં પણ છે અનુભવ છત્તે ત્યારે નહિ, પણ પ્રભુ છત્તે ત્યારે તેની અભિલાષા પાગ પડે છે મેધાવિની તો અનેક કોડ ધરાવતી હતી પણ તેને અને કુલિંદને ધૂષ્ટભુક્તિ કેદ કરે છે પુત્રના જ મમાચાગ નથી તો પુત્રવધૂની તો વાત જ કયાથી ? અને જ્યારે અદૃષ્ટ માથે લીધું ત્યારે એક નહીં પણ બે કન્યા સાથે ચદ્રદાસને પગલાવે છે

બીજી, કડી ૧૬મા કવિએ મેધાવિનીનો વિનાય મૂક્યો છે આ પ્રકારની અભિલાષા વિના પણ ત્યાં પુત્રવિયોમના કરુણનું નિરૂપણ શક્ય બનતું પરંતુ પુત્રવધૂ મેળવવાની ગુજરાતી માતાની સ્વાભાવિક ઉત્કંઠા વણતોપાયથી રહી એવું રૂઢન અડી કરુણને ઉત્કંઠ બનાવે છે જુઓ કડવું ૧૯ : કડી ૧૨ થી ૧૫

ઉપગત ચદ્રદાસ કન્યા-એક નહીં પણ બે-પરણી લાવે ॥ તેનું મે આ પૂર્વસૂચન છે

પાઠાન્તર જગલે વીવા અર્થ રાજગાર સજ્યો, પુન પગલુવા નવજ.

કડી ૫ પાય લાગી : પગે લાગી, પ્રજામ કગી પલાણ્યો : થોડા ઉપર સવારી કરી થોડાની પીડ પગના સાજને પવાળું કહેવામા આવે છે તેના ઉપગથી નામધાતુ મ વર્ણન-વગળ-પવાળ

કડી ૭ : કોટે કોટિ બ્રહ્માંડનો સ્વામી.....કરોડો બ્રહ્માંડના
શામી વિષ્ણુના પ્રતીક રૂપ ચાલિઆમને ચંદ્રહાસે કોટે-ગંગામાં ધારણ કર્યા.

વાટમાંહા વૈષ્ણવ જનને : માર્ગમાં ચંદ્રહાસને અનેક શુભ શુકનો
યયા. શુકન અપશુકનો વિશેની તલાલીન માન્યતાઓ અહીં અને કડતું રખ,
કડી ૨૯ થી ૩૧ મા અચત નોઈ સકાય છે.

કડી ૮ : કાળી કપીલા ધેનુ : તદ્દન કાળા રંગની અથવા તદ્દન બદામી
વર્ણની ગાય શુકનવંતી ગણાય છે. વચ્ચે : વાછગુડું. સં. વસ. દક્ષિણ
ભાગે : જમણી બાજુએ કૃષ્ણ કુરંગ : કાળું હરણ.

કડી ૧૦ : પછીના વસ્તુનું પૂર્વસૂચન

કડી ૧૧ : વંદી : વંદન કરી જાતે થકે : ગ્સ્તે જતા-માર્ગમાં.

પાઠાન્તર : જતાં આગળ આગળ મધ્યાને કીંતવ્યુ ગામછ.

કડી ૧૩ : કંદપટ્ટક : જેની નીચે રહી જે વસ્તુની અભિપ્રાય કરવામાં
આવે તે વસ્તુ આપનારુ સ્વર્ગનું કાલ્પનિક વૃક્ષ. આ વૃક્ષ નીચે વિષયા
ચંદ્રહાસને જૂએ છે, મુગ્ધ બને છે અને તેને વરવાતે સહકર્મ કરી વિષયનું
વિષયા કરી નાખે છે તેથી ચંદ્રહાસને માટે તો આ વૃક્ષ કંદપટ્ટક કરતાં જે
વિશેષ છે. વિના સહકર્મે-અભિપ્રાયએ તેને બધું આવી મળે છે.

કડી ૧૪ : દટિકા : મટી. ૨૪ મિનિટનો સમય. અહીં થોડો સમય

કડી ૧૫ : નવપદ્મવિન થઈ તે વાડી : અત્યાગ સુધી જે વાડી
સહી હતી તે ચંદ્રહાસના આવતા જ નવપદ્મવિન થઈ અદ્ભુત રસનું નિરૂપણ.

કડી ૧૬ : વિરમે . વિરમય, આશ્ચર્ય.

કડી ૧૭ : પરિસ્થાણુ : પાચગ્ણ સં. પરિસ્થાણ.

પાઠાન્તર : પછે રાજપુત પોઢ્યો પરિસ્થાણુ પથગવીછ

કડી ૧૩ :

વસ્તુ : ચંદ્રહાસ નિક્રિત થયો, પછી સેવકો નવપદ્મવિન થયેલા ઉપ-
વનને જોવા બાંધે છે, એ નિમિત્ત કડપી લઈ, પ્રેમાનંદ ઉપવનનું વર્ણન

કરે છે. ચંદ્રદાસ આવતાં જ અત્યાર સુધી શુક્ર ઉપવન નવપક્ષવિત કેમ થયું એવી શ્રોતા વર્ગની શંકાને અર્જુનની શંકા બનાવી પ્રેમાનંદ કુર્વાસાના શાપ અને તેના પરિહારનો અદ્ભુત રસપોષક પ્રસંગ નિરૂપે છે.

કહી ૧ : પાશન્તર : પહેલી પંકિત : સૂકાં વન થયાં અતિ લીલા...

કહી ૨ : નારદ કહે : સાંભળ રે.....વિસ્તાર : પ્રેમાનંદ કથા-
પ્રવાહને સ્થગિત કરીને વાહીની વનરપતિસચ્ચિ વર્ણવવા માટે છે. આ જંગલ નદી પણ માળીની માવજત પામતું, કુવા, વાવ, તળાવવાળું વિશાળ ઉપવન છે, અને તેનું વર્ણન કરતાં પ્રેમાનંદ વાદ આવી તે બધીજ વનરપતિઓ ગણાવી દે છે. નળાખ્યાનમાં પણ તેણે એમ જ કહ્યું છે ને! આખ્યાનકારોનું આ એક સર્વસામાન્ય વલણ જણાયું છે. 'કાદંબરી'માં લાલણ્ય વિષયવસ્તુ વર્ણન કરતાં ચાલીશોક વૃક્ષો અને પુષ્પો ગણાવે છે. 'શુકદેવાખ્યાન'માં વરતો પણ વનવર્ણન કરતાં ચાલીશોક વૃક્ષોની યાદી આપે છે. રાજધરદાસ પણ 'ચંદ્રદાસ આખ્યાન'માં ૪૩ વૃક્ષો અને પુષ્પો ગણાવે છે. કેવળ વનવર્ણનના વિષયમાં નહીં પણ જ્યાં વર્ણનની તક મળે છે ત્યાં સર્વત્ર-સભા, જમણુ, અસંકારો વર્ણવના પણ વાદ આવતી બધી વસ્તુઓ કોઈ પ્રકારના વિવેક વિના આખ્યાનકારો ગણાવી જતાં હોય છે.

'નળાખ્યાન'ના વર્ણન વિશે મી મુનશી વજેરેની ચર્ચા આ ઉપવન-વર્ણન વિશે પણ પ્રસ્તુત છે.

શ્રી કૃત્યાલાલ મુનશીએ નોંધ્યું છે : "આ પ્રથમ પ્રવાહના જોશમાં એ સમયના સાહિત્યનું એક મોટામા મોટું દૂષણ દંકાર્ષ જન્ય છે. એ સમયમાં વર્ણન એટલે લક્ષણોની મવિસ્તર યાદી-નદી તો ઉપમાવલિની પરંપરા. ચોક્કસ તે વિગતવાર યાદીઓ વાચનારની કલ્પનાને શુભજાણે છે; અને ચિત્ર બિંદુ થતું જોવાની ઇચ્છાને કચરી નાખે છે. નળાખ્યાનમાં વનનું વર્ણન લગભગ જંગલખાતાની ટીપ છે!

૨૫ કાલાભાઈ દેરાસરીએ પણ આવો જ અભિપ્રાય આપ્યો હતો.

‘—એમ દેશ અને મળથી અજાણિત નામાવલી જ માત્ર જોવામા આવે છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રના અથમા આપવામા આવે એમ વનસ્પતિના નામ મળ્યાવર્તા એ જ વનવર્ણન.’

‘પણ આમાં કવિનો દોષ નથી. તે કાળે પ્રથા જ એવી હતી કે વન, સહ્યા, દરબાર, જમણ વગેરે બાબતોમા એક જ તરેહના પ્રથમથી નિર્મિત વર્ણનો જ્યાં જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં મૂકી દેવા. જમણની વાત આવી કે મોટા શહેરના બધા કદોઇઓની દુકાનો જોળાતા પણ ન જડે એવા બધા પકવાનોનો હુડો જ મથાવી જવાનો છે. અન્નકૂટ સિવાય કોઈએ જગાએ આમ જમણુ ચના નથી સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયના પ્રેમાનંદ કવિની ‘યાજ’ જોશો તો મારા કહેવાની ચચાર્થતા સમજાશે’

(પ્રેમાનંદ અંક ૫ ૧૦૫)

શ્રી મુનશીના મતબ્બ સાથે અમમત ચતા આચાર્ય શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવે કહ્યું હતું : ‘...સળંગ કાબોમા એવી પ્રથા સર્વ દેશમા જોવામાં આવશે ચોસર, રેન્સર વગેરેની કવિતામા આવું વર્ણન ઠેઠેર જણાશે વનનું વર્ણન કરવાનો અહીં ઉદ્દેશ એ હતો કે જમણ બીહામણુ છે તે દર્શાવવું, એટલે સધળે અવ્યવસ્થા અને અનિયમિતપણું ચીતરવું પડે ત્યાં આગળ વર્ડઅર્થની પેઠે પદ્ધતિસર અને સૂત્રાનુસાર કે આત્મલક્ષી વર્ણન કરવામા આવે, તો તે નકામું, નિરર્થક અને નીન્મ થઈ પડે, અને ધારેલી અસર બીહામણાપણાની ઉપજવી ન શકાય’ (પ્રેમાનંદ અંક ૫ ૬૯)

અહીં કથાપ્રવાહને સ્થગિત કરી હઈ ઉપવન વર્ણન કરવાની જરૂર શી ? અશ્વમેધયજ્ઞની આખ્યાયિકામા કે નાકડના આખ્યાનમા આ વસ્તુ નથી. પ્રેમાનંદે આ આખો પ્રસંગ પોતાની મૌલિક પ્રતિભાના બજે ઉપજાવી કાઢ્યો અને તે અપ્રયોજન પણ છે રસનિરૂપણના આ કસનીને અદ્દશુત રસનું નિરૂપણ કરવું હતું ચંદ્રહાસ આવતા જ સડું ઉપવન નવપદલવિત થયું, તેની પાછળનું રસસ્થ શું હતું તે જતાથી તેને અદ્દશુતમાંથી સૂચારમા

સંક્રમણ કરવું હતું. મૂળ અધમેધ પર્વની અથવા નાકરના આખ્યાનની વિષયા નગરની વાટિકામાં ચંદ્રલાસ જેવા અનપયા પુરુષને જોતાં વહેંત તેના ઉપર મોહી પડે, તેના અંગરખામાંથી ડોકિયાં કરતો પણ ચપ હાથે લઈ તેમાં છેકછાકે કરવા જેવી પ્રવૃત્તિ દાખવે એ અપ્રતીતિકર અને આસ્વાભાવિક નથી લાગતું? હવે વધમાં પ્રવેશતી મુખ્યા આટલી હિંમત કેમ દાખવી શકે? સામળની નાપિકા આ પ્રકારની હોય છે ખરી. પ્રેમાનંદે ઉમેરેલો પ્રસંગ સુકિતપૂર્વકનો અને ચમત્કૃતિભર્યો, તેની પ્રતિલાને યશ અપાવે તેવો છે.

વિષયાને દુર્વાસાના યાપ અને તેના પરિહારની પૂર્વમાદિતી હોય, તો શુદ્ધ ઉપવનને નવપદ્મવિન જોતાં જ તે પામી જાય કે તેને ભાવિ સ્વામી આવ્યો હશે. અને મુખ્યાભાવે તેની તે શોધ કરે, ચંદ્રલાસને જોતાં તે કેઈ અનપયો નહિ પણ ભવિષ્યનો સ્વામી જ છે એ નિશ્ચિતતાથી તેના પ્રત્યે આકર્ષાયા, નજીક જાય, કુતૂહલવશ થઈ પેલો પણ લે, 'વિપ' જોઈ આશ્ચર્ય અનુભવે, વિપનું વિષયા કરે, એ બધું આ પ્રસંગની ભૂમિકામાં જ વધુ સ્વાભાવિક અને પ્રતીતિકર લાગે છે. એ સૂકું ઉપવન લીધું થયું એ પ્રસંગ ઉપગમ્યો તો તેની અપાર સમૃદ્ધિ પણ વર્ણવવી જોઈએ ને!

૧૨૨ અને વનસ્પતિઓનો કમ વર્ણુસંગાઈ સંધાય એ રીતે મોડ્યો છે.

કડી ૨ : ગુહ્ય : નહિ વેલ, નહિ વૃક્ષ એવી વનસ્પતિ.

કડી ૩ : પારસ પીપળા : પલાશ પીપળો. પીપળાની એક જાત. હિન્દુઓ આ વૃક્ષને પવિત્ર માને છે અને દક્ષિણ ભારતના મંદિરોના ચોગાનમાં ખાસ ઉગાડવામાં આવે છે.

વનસ્પતિ ભાર અઢાર : અઢાર પ્રકારની વનસ્પતિ. વનસ્પતિને ૭ વર્ગોમાં વહેંચવામાં આવી છે : ૧ : તૃણ જાતિ (ધાસના પ્રકારની). ૨ : ક્ષુપ જાતિ (જમીન પર ફેલાતી). ૩ : છોડ જાતિ (નાના છોડવાઓ). ૪ : વેલ જાતિ (વેલાઓ). ૫ : ગુહ્ય જાતિ (નહિ વૃક્ષ, નહિ વેલ એવી). ૬ : વૃક્ષ જાતિ. આ દરેક વર્ગની વનસ્પતિ ત્રણ ત્રણ પ્રકારોમાં વહેંચવામાં

આવી છે. કેટલીક વનસ્પતિને એકલા ફૂલ આવે છે. કેટલીકને એકલાં ફળ આવે છે જ્યારે કેટલીકને ફૂલ અને ફળ બંને આવે છે આમ કુલ અઠાર પ્રકારની વનસ્પતિ છે. જુઓ ત્રેમાનંદનો 'દશમસ્કંધ'.

પર્વત તુંબરુ નાગ્દ ઝણિ રે, નદી નવસેં નવાણું;
વનસ્પતિ હાજ અષ્ટાદશ શુભમા લીલા શી શી વખાણ.

વિશ્વસ્પર્શન.

પાઠાન્તર : ૧. ભાતભાતના વડ ને પીપળા.....

૨. ભાતભાતના પાડલ પીપળા.....

કડી ૪ : વાલો : વાળો સુગધીવાળું એક જાતનું ધાસ. વલસડો : વરસડો, બોરસળી સ. ચકુળધી - વઝલસિરી - બોરસળી વારુ : સુન્દર. સ. વરમ ઉપરથી સુગન્ધિક : સુગધીવાળું. સાગ : એક વૃક્ષ, જેનું લાકડું ઈમારતી કામમા વપરાય છે. શિસમ : સીસમ. એનું કાળા રંગનું લાકડું ઘણું મજબૂત હોય છે સમડો : રામીનું વૃક્ષ સાદડિયા સાદડ અથવા સાજડ વૃક્ષ. સ. જારવ આ વૃક્ષ શગ્દ ઝલુમા વધારે ફાંદે છે એનું લાકડું મજબૂત હોઈ ઈમારતી કામમા, પુલ વગેરે કામમા વપરાય છે. એના રેષામાથી દોગડાં પણ બનાવાય છે. સરગવા : સરગવો.

કડી ૫ : શ્રીફળ : નાળિયેર, અહીં નાળિયેરી ફેફળ સોપારી સ વુગફલ, અહીં મોપારીનું વૃક્ષ ફેફળિ એલચી બીલી : બીલીવૃક્ષ. બદરી : બોગડી મલિયાગર : રક્તચંદનનું વૃક્ષ મલયાગરુ. મલય પર્વત અને મલયાગમા થતું એક જાતનું ચંદન વૃક્ષ

પાઠાન્તર : શ્રીફળ ફેફળ કેવડી રે, કેળ ને ફેરંગ,
બોલી બદરી મલિયાગર મરચી લીબણ ને લવીંગ.

(લીબણ, લીબુનું આડ)

કડી ૭ : વાપી : વાવ કૂપ : કુવો

પાવક કુંડ : પાવક કુંડ. પાવ + ણ ઉપરથી પ્રા. પાવક. રોર પાણી
પીવા જઈ શકે એવો કાળ પડતા આગરાજો કુંડ-વાકો. અથવા પ્રાપ્ત
(પ્રાપ્ત) કુંડ : વરઆદનું પાણી સંધરી રાખવા માટેનો કુંડ.

તોય : પાણી. સ્ત્રોત : સ્રોત.

પાશાન્તર : વાપીક ચેદેવટ ને પાટ તાદાં, તક્ષાવ ભરિવાં તોયે;
આતક દંસ ને કીર કોહિલા, ચન્દ મોરના હોયે.

કહનું ૮ : અંત : ચિત : વનની શેઠા નિદાળી ચંદ્રદાસના મેવકોનું
ચિત ત્યાં સ્થિર થયું હતું-મુગ્ધ બ-યું હતું.

રત : માતૃ.

કહનું ૯ : સાંધે : સરદ. દેવરૂપિ : દેવર્ષિ નારદ.

કડી ૧૦ : થયો પૂર્વ સમ્પ્રચાર : પહેલાં જે ઘટના બની હતી તે.

કડી ૧૨ : ધાયો : દોડ્યો.

કડી ૧૩ : ત્યારે ક્રોધ કરીને દુર્વાસાયે.....માળીની આવી
વર્નાશુકે સુલભકોપી દુર્વાસા વાકીને માળી ભરખ કરી નાખે એમાં
શું આશ્ચર્ય !

પાશાન્તર : દુર્વાસાયે જોયું વસ્ત્ર બિધાડી.

કડી ૧૫ : કર્ણા કીજે : દવા કરો. શાપ-અનુગ્રહ : ઉપવન
આળી નાખ્યું એ શાપનો પરિહાર. અનુગ્રહ : કૃપા.

કડી ૧૬ : માળીની આજીવ્યી પ્રસન્ન ચર્ષ દુર્વાસા કહે છે કે
વિષમાનો સ્વામી આવશે ત્યારે આ ઉપવન ફરી નવપદ્મવિત થશે.

કડી ૧૮ : અશરણશરણ : જેને શરણ નથી તેના શરણ. નિરાધારના
આધાર. વહાલા પ્રભુ નિરાધારના આધાર છે તેથી તો ચંદ્રદાસ જેવા સજ્જનો
એણે ભાવે વિચરી શકે છે. પ્રભુ જે આવા નિર્દોષની સંભાળ ન રાખતો હોય તો
તેવા ભોળા જનોનું જીવન અસહ્ય ચર્ષ બન્ય ! અહીં તો આ બાકેતે પ્રભુને દહ્ય

સાથે રાખ્યા હતા (જ્યાં શાલિગ્રામ કંઠે સાથે.). તેથી પ્રભુએ અવળી વાતની સવળી વાત કરી. ચંદ્રહાસને માટે ધૃષ્ટદ્યુલ્લિએ મૃત્યુ નિરધાર્યું હતું તે ૫ પ્રભુએ ફેરવી નાખ્યું. કઈ રીતે તે પછીનાં કડવાંઓમાં નિરૂપ્યું છે.

કડવું : ૧૪

વસ્તુ : ધૃષ્ટદ્યુલ્લિની પુત્રી ત્રિપથા રાજકન્યા અંપકમાલિની અને અન્ય સખીઓ સાથે ઉપવનમાં આવે છે અને સૌ જલક્રીડા કરે છે. ત્યાર પછી વનને નવપદ્મવિત યથેશું જોઈ આશ્ચર્યમાં પડેલી સખીઓ તે જોવા માટે જતી રહે છે અને એકલી પડેલી ત્રિપથા વિચારે છે કે ઉપવન હરિ-યાશું થયું તો દુર્ગાસાના શાપ-અનુગ્રહની વાત પ્રમાણે તેનો સ્વામી આવ્યો જ હશે. તે કોણ હશે તે જોવા તે મુઝા અધીરી થાય છે.

રાગ : એક પ્રતમાં રાગ 'વસંત' છે.

કડી ૨ : દૈવ : પ્રારબ્ધ. ગત : ગતિ. ભાવી : ભાવિ. ભવિષ્ય.

દૈવતણી ગત કોઈ ન જાણે :.....પ્રારબ્ધની ગતિ, ભાવિનાં શું થવાનું છે તે કોઈ જાણતું નથી. ચંદ્રહાસ નિરાધીન થયો ત્યારે તેને ખબર હતી કે ત્રિપથા ત્યાં આવશે અને એનું ભાગ્ય ફરશે ?

કડી ૩, ૪, ૫ : યૌવન માતી : યૌવનના મહાવળી. રંગે રાતી : તંદુરસ્ત.

બાળકુમારી : બાળપણથી હજુ સુધી કુંવારી. અનંગ : પ્રણયનો. દેવ-કામદેવ. સંકર ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડવા જતા તેમણે ત્રીજા લોચનથી તેને બાળી નાખ્યો હતો પરંતુ રતિની પ્રાર્થનાથી સંકરે તેને સજીવન તો ન કર્યો પણ તેનું વર્તસ્વ આખા વિશ્વમાં ફેલાયે છે એવું વરદાન આપ્યું. એનાં અંગો બળી ગયાં એથી તે અગ વગરનો-અનંગ કહેવાયો.

ખમાય : સહેવાય. સં. સન્ ઉપરથી.

તેને પીડે કામજી—તેને અનંગ અંતર અતિ પીડે : અહીં

છે. તે બન્નેને જાણકુમારી કહી છે તો તેમનું વય કેટલું હતું ? અંપકમા-
સિનીની વય દશ વર્ષની જણાવી છે (કહી ૨૫. કહી ૧૨) વિધવા તેના
હરતાં મોટી દોષાનો સંભવ નથી. અંપકમાસિનીને પરણાવી દેવા કૃતજ્ઞ
સચિત યાવ તે સમજી શકાય. કારણ તે પ્રેમાનંદના સમયનું પ્રતિજ્ઞા
પાડે છે. પણ તેથી દશ વર્ષની વયની જાણા કમનિદ્રવલ યાવ ! એમ તો
રામજની પાતાઓમાં પણ આજો નવથી અગિયાર વર્ષની વયે કમવૃત્તિની
ઉત્કૃષ્ટતા ક્યાં નથી અનુભવની !

પાદાન્તર : કહી ૪ : બીજી પંક્તિ :

યૌવન માતી રહે રાતી પીડે પાપી કમજી.

કહી ૫ : પહેલી પંક્તિ :

૧. તેને અનંત અંતર વિશે તાપ તે નવ સહેવાય છ.

૨. એને અનંત અંતર પીડે ... ..

બીજી પંક્તિ :

એક સખી સંગાથે સરોવરે ઝીલવાને જાય છ.

કહી ૭ : તટ : કિનારો, નિત્ય કરે : રોજ ને કરીએ છાએ તે કરો.
હી આવી જસકીકા કરવી તે વિધવા અને સખીઓની નિત્યચર્ચા હતી.

પાદાન્તર : પહેલી પંક્તિ : સાથે તટ સરોવરનું ત્યાં ઘસી આવી ઉભીછ.

બીજી પંક્તિ :

કડી ૯ : ગડ : તદ. કિનારો.

કડી ૧૦ : પાદાન્તર : ૧ કોહો કેશ જાલે તાણી કાઢે.....

૨ કો કેશ જાલે તાણી કાઢેકો કર જાલે તરવાજી.

કડી ૮, ૯, ૧૦ માં સ્વભાવોદ્ધિત અલંકાર છે. જલકીડાનું આખું દરય તાદર્ય ખની જાય એવી શ્રવંત નિરૂપણ કલા અહીં વરતાય છે. એમાં દરયનું કેવળ વર્ણન નથી, ઝગઝગ રેખાઓના સ્પષ્ટ ઉઠાવ સાથે ગતિ પણ આવી છે. શ્રી ક. મા. મુનશીને તો આ રમણીય ચિત્ર ‘લીડો’ અને ‘કુખીલ’ની યાદ આપે છે. તેઓ નોંધે છે : ‘આ ચિત્ર પરંપરાની સુધક વિગતો-રેખાની સ્પષ્ટતા-રંગની સમૃદ્ધિ વાતાવરણની અનુરૂપતા-સર્જનની વાસ્તવિકતા-હેલ્લા સાતસો વર્ષના સાહિત્યમાં બીજે જડતી નથી. અને કલાકારની સર્જકતાને તે સર્વોપરિ બતાવે છે.’ નદીકાંઠાના ગામેમાં હજુ થે આવા જલવિહારનું દરય સુલભ છે.

સરખાવો :

પાણી માંહે પરવર્ષા, ધાં કાચ ઉપર હાથ.
મહાજળમાં પરવર્ષા, વાજ ને ઝોલણું થાયે;
તરતાં તરતાં તારણી, અનેક કુખડી ખાએ.
એક એકનું પગ તારે અને બે સાહે પાણુ;
એક એકની ગ્રીવા પંજે અને બોલે નવલી વાણુ.
એક એકના કેસ સાહે, આપે પાણી માંહે;
વિપયા યઈ ■ આકુલી, વાણી ત્યાં ન બોલાએ.

—નાકર (ચંદ્રહાસ આખ્યાન)

કડી : ૮, ૯માં નેણે, ઝાણે; સમારે, ઝોવારે; બેસે, પેસે; કાચ ખાપ-એમાં યમક અલંકાર.

કડી ૧૧, ૧૨ : જલકીડા કરતાં સખીઓ ઉગ્ગડ વાડીને નવપદ્ધિત જૂએ છે અને તે જોવા દોડી જાય છે. વિષયાને ઉપવન સાથે સંકળાયેલી દુવ સાના શાપ-અનુગ્રહની વાત સાંભરે છે.

કડી ૧૩, ૧૪ : પહેલાં વિષયાએ પિતા અને મુનિ પાસેથી શાપ-
અનુમદની વાત સાંભળી હતી અને રાત્રિએ તે ચંદ્રદાસને પરણી એવું
સ્વપ્ન પણ આપ્યું હતું. વાડી લીધી થઈ અને સ્વપ્ન આપ્યું એ બન્ને
વાત બંધબેસતી આવી, એથી વિષયાને આશા બંધાઈ છે. ઉપવન
નવપક્ષવિન થયું એ અહલુન રસના નિરપણુમાંથી કેટલી સહજતાથી પ્રેમા-
નંદે શુભાશમાં સંક્રમણુ થયું !

પાઠાન્તર : કડી ૧૪ : પહેલી પંક્તિ :

સૂકું વન થાશે અતિ લીધું, જ્યારે આવશે મારો નાથજી.

કડી ૧૬ : છુરી : ઘોડો. સં. જુલ—ત્વરાથી જે જાય છે તે.

ખૂપો : ખૂપો. મન થયો. સં. જુલ. ઘોડો આટલો તેજસ્વી
છે તો તેનો અસ્વાર કેવોક તેજસ્વી હશે એ વિચારે વિષયાનું મન વધુ
આનંદ પામે છે.

પાઠાન્તર : છુરીનું તેજ દેખી તારણીનો જોવા છવ ત્યાં જુલોજી.

કડી ૧૭ : હુથ : ઘોડો. પેખી : જોઈ. હરિચંદની : ચંદ્ર જેવા
વદનવાળી. હરિ શબ્દના અનેક અર્થ છે :—ચંદ્ર, સિંહ, ઘોડો, વાંદરો,
વિષ્ણુ, અહીં ચંદ્ર અભિપ્રેય છે. રહે : રાખ્ય છે. સંભવિત છે.

પહેલી પંક્તિમાં ‘હ’ અને બીજી પંક્તિમાં ‘સ’ની વર્ચસગાઈ, કડી
૧૫ થી ૧૮માં વિચારી, નારી; દેખી, હરખી; દેખી, પેખી; જવાબ, રહેવાય
એ પ્રકારે યમક અલંકાર.

પાઠાન્તર : ૧: શું સ્વપ્ન નિશ્ચય થાશે સાચું, શકે સુતા છે મુગ સ્વામીજી.

૨: .....શકે સુતો મુગનો સ્વામીજી.

કડી ૧૯ સાલે : દુઃખ થાય. શત્ય-શુદ્ધ-સાલ. ઉપરથી નામધાનુ
સાધવું.

પાએ : ચિના વલકે—વલ્લવ—પખે, પાખિ, પાખે, પાખી. મુરની
ના આ હજારે રહેલો શબ્દ છે નજાજાનું કું તારકરો હમરો

પ્રારંભ : તો પ્રેમાનંદ સૂરતમાં ક્યો હતો. તેથી સૂરત સાથેના તેને સંપર્ક તો હતો જ. એ સંપર્ક આ સમય દરમ્યાન (સં. ૧૭૨૭) પણ હતો. નિર્ભય : નિર્ભય.

કડવું ૧૫ :

વસ્તુ : સ્વામીને જોવા અધીરી બનેલી વિષયા પોતાના સંચારથી તે જાગી ન જાય માટે ચૂપકીદીથી—ચોરપગે તેની સમીપ જાય છે. અથ્થ ચમકીને રહેને અવાજ કરે, તેથી તેને પણ સ્વામીને ન જાગવા વિનંતી કરે છે. અને પોતાના શ્વાસનો ધ સ્પર્શ ચતાં કદાચ જાગી જોડે તેથી જીએ શ્વાસે ચંદ્રદાસ પાસે બેસી, તેણે આંટેલી પિછેદી આઘી કરી તેને નખશિખ નિરખે છે. સ્ત્રીસહજ કુપ્પલતાથી અંગરખાની કસે બાંધેલો કાગળ છોડી, પિતાએ વિષ આપવાનું લખેલું વાંચી મૂળ જોડે છે અને કદાચ પિતાની મૂલ્ય ધર્મ હશે ધારી, ‘વિષ’નું ‘વિષયા’ કરી પત્ર યથાસ્થાને મૂકી, પાછી ફરે છે.

કડી ૨ : રહે ચતુર તુરી.....વિષયા ચંદ્રદાસની સમીપ જાય છે પણ તેના અથ્થ હથ્થકણાટ કરીને તેને જાગડો તો ? ચંદ્રદાસ જાગી જશે તો પોતે તેની સામે કેમ જીતી રહી શકશે ? આમ તેને મધુર ક્ષોભ થાય છે. કદાચ તે જાગી જોડે તો લોકોમાં શું કહેવાશે એવી લોકાપવાદની ભીતિ પણ તેના મનમાં છે.

કડી ૩ : એ પ્રકારની ભીતિને કારણે વિષયા સૌ પ્રથમ સ્તુતિવચનથી અથ્થને પ્રસન્ન કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

વાન : શરીરનો રંગ. સં. વર્ણ. માનિની : અભિમાની સ્ત્રી. આ શબ્દ અહીં સપ્રયોજન છે. વિષયા હો છે કે હું માનવરી હું છતાં માન મૂકી હું તારી પાસે યાચના કરું છું. કોઈની પાસે કંઈક કામ કઢાવી લેવું હોય તો અભિમાન મૂકી તેની પાસે જવું જોઈએ એ તો વ્યવહારુ વાત છે.

કડી ૪ : રત્નજલિત : રત્નો વડે ખચિત. મુખમોરડો : અશ્વને મોં ઉપર બાંધવાનો સાજ. ઉદયાચળ : પૂર્વ દિશા. પૂર્વ દિશામાં ઉદયગિરિ પર્વત છે એવી કલ્પના છે. લાણુ : સૂર્ય. સં. માતુ. પેંગડાં : ઘોડેસ્વાર જેમાં પગ રાખે તે, રકાળ. પસાણુ : ઘોડાની પીડ પરનો સામાન. સં. પર્યાજ—પટ્ટાજ—પલાણુ. અહીં અશ્વના મુખને ઉદયાચળનું અને રત્નથી અજ્ઞહળા મોરડાને સૂર્યનું રૂપક આપ્યું છે.

સરખાવો : અશ્વને કરી વિનતી, તુરી તું અવિધાર;
દેઈ પ્રદક્ષિણા ચરણે લાગી, રખે કરે કૃતકાર.
—નાકર.

કડી ૫ : પાઠાન્તર : ૧. રખે સખી સહિવારી આપણી પિયારી ન દેખે કાઈ.
૨.....પર્યાજ ન દેખે કાઈ.

“અન્દહાસને વનમાં સુનેલો જોઈ, સખીઓથી છૂટી પડીને વિષયા અતિશય સાવધાનીથી, છૂપી રીતે હેનુ મુખ જોવાને સંચલન કરે છે.” તે પ્રસંગની મુશ્કેલી સર્જના કરતાં સ્વ. નમ્સિદરાવે અવશેષકયું છે :

“અશ્વના મુખને ઉદયાચળનું રૂપક અને રત્નથી અમમગનો મોરડો તે સૂર્ય એમ રૂપક અસાધારણ જાણાય છે, તેટલું જ સૌન્દર્યના ચમત્કારવાળું છે. અશ્વ કને યાચકવચન ઉચ્ચારતાં પહેલાં તેને સ્તુતિવચનથી ખુશ કરવો, એ ગરજવાનની કૃતિ માનવ-સ્વભાવ મુજબ છે, તે કવિને મનુષ્યહૃદયનો અભ્યાસ સૂચવે છે. સખીઓ રખે જોતી હોય, એમ બહેમ આવવાથી વિષયાની ગતિ પ્રગટિતું ચિત્ર નિર્સર્ગસિદ્ધ આપ્યું છે. “ચંચલ નયણે જોય.” ચલિતવિલંબિતદશાદિગથા—એ ગદ્યાની અન્ન રૂપના પ્રસંગની રચનાનું, કુવદન, ગુપ્ત પ્રગતિ, ઇત્યાદિ પ્રગટ કરતું ચિત્ર સ્મરણ કરાવે છે.”

કડી ૬ : નેપૂર, ઝાંઝર, અણવટ, વીછિયા : પતના આબૂપણો. ત્રેમાનંદના જમાનાની ગુજરાતણોના આ લાક્ષણિક આબૂપણો જાણાય છે. એનાં અન્ય આખ્યાનોમાં પણ આ બધાં આબૂપણોનો ખડકતો સ્ત્રીઓના અંમ ઉપર હોય છે.

નૂપર અને ઝંઝર બન્ને એક જ આભૂષણના પદાર્થો છે એ કેમ જૂલાયું દર્શો ? પરંતુ પ્રેમાનંદ જેવા આખ્યાનકારો બ્યારે વર્ણન કરે છે ત્યારે આભૂષણોના નેટલાં નામો યાદ આવે તેટલાં ગણાવી દેતા હોય છે. એમા ક્યારેક ઔચિત્ય રહેતું નથી. ‘દાણુલીલા’માં પ્રેમાનંદે રાજના દૈનિક ક્રમ માટે જતી ગાંધીને એકે એક મૂલ્યવાન આભૂષણ પહેરાવ્યું છે. પુરુષોને પણ તે નૂપર અથુવટ વિછિયા વગેરે બધાં જ આભૂષણો પહેરાવતો હોય છે. એ બધું જોતા એક જ અવગંધારને માટે એ પદાર્થો તે મૂડી દે એમાં આશ્ચર્ય લાગતું નથી.

આભૂષણ : આભરણ, અવગંધાર. નિર્વાહિયાં : નીવડ્યાં.

પ્રથમ વાજતાં રૂડાં લાગતાં... .. અભિસારિકાનો—નવવધૂનો પથુ—મનોલાલ મોતીવગનના અભાસી કવિએ કેવી સચોટતાથી વ્યક્ત કર્યો છે ! વિષયા જેવી પ્રત્યેક યૌવનાને પોતાના યૌવન સાથે તાલ દેતાં ઝંઝર જેવા અલંકારો અતિ પ્રિય હોય જ. પરંતુ પ્રિય સાથેના મધુર અને સંભ્રમણર્થાં મિલનમાં, પ્રિયમણુ સમયે આ અલંકારો દુરમનની જેમ ચાડી કરતાં લાગે અને અપ્રિય થઈ પડે. અહીં વિષયા અભિસારે નીકળી છે, પ્રિયનું શુષ્ક છૂંધી રીતે નોંધ લેવું છે પણ ઝંઝર એની પ્રવૃત્તિ જલ્દેર કરી દે છે. એથી અકારાં લાગે છે.

(આ જ અર્થમાં વર્તમાન કવિની ગીત પકિત :

નેપુર ને નણુદી બે એવાં અનાદી

વઢાલા પણ વેરી થઈ ખાય મારી આડી.

અપિનાય બપાસ)

કહી છ : પ્રિયના પ્રથમ દર્શન મન રમેને ક્ષેલ પામે અને કંઈકે જૂલ થઈ જાય એથી પહેલાં તો તેણે મન દટ કર્યું ઝંઝર અવાજ ન કરે માટે જ્યાં ચઢાવ્યાં અને જેમ બગડો જલમાં માછલું પકડવા ચૂપકીદીથી ડગ મારે તેમ તે પ્રિયનું દર્શન ઝડપી લેવા ધી...મે ધી...મે ડગલાં ભરતી આગળ વધે છે.

મર્મે ભરતી દગ ...આ પંક્તિમાં રહેલી ઉપમાની ચમત્કૃતિ નોંધો. અભિસારિકાનાં ફોલ અને ચાતુરી કેટલી સચોટ રીતે વ્યક્ત થયાં છે! આખું ચિત્ર એને લીધે શ્રવણ, વાદ્ય અને ગતિમાન લાગે છે.

સરખાવો : નેપૂર ત્યાં ઉતારિયાં, આપ્યાં દાસી ફરે પાણે;
 રાનો રાનો સાંચરે, પ્રેમ મનમાં આણે.
 પટફૂલ પાણે સાહિઈ અને ઉર્ધ્ રાખ્યું તેહ;
 રખે રખડ તાં સાંભળે, અને જાગે એહ.

નાકર.

કડી ૮ : મારો દાસ લાગે સાધુ જાગે.....પોતાનો શ્વાસ પણ તેને સ્પર્શે અને રખેને તે જાગી જાય! અભિસારિકા વિષયાના મનનું કેટલું સુકુમાર, ઋણુ અને કુમારભયું નિરૂપણ છે! જાગે શ્વાસે ચંદ્રલાસ પાસે તે આવે છે.

પાદાન્તર : રખે મારો તાસ વાગે ચિંતા મનમાં પેડી. (તાસ : જરીનું વસ્ત્ર. જરીના કડક વસ્ત્રનો છેડો રખેને ચંદ્રલાસને લાગી જાય એથી એ સાવચેતી રાખે છે.)

કડી ૯ : પેખે : જૂએ : પ્રેક્ષક—વેલ્કાઈ—પેખે. (પિછોડી : ઓઢવાનું વસ્ત્ર. સં. પ્રચ્છદ ઉપરથી. પરી : આઘી, ફર.

રખેને કોઈક અને જોઈ જશે, સખીઓઓમાંથી કોઈક આવી પડશે એ ભયે આહું મુખ રાખી જોતી અને પછી તરત પિછોડી ખસેડી નાખતી વિભવાનું નિરૂપણ કેટલું ચિત્રાત્મક છે!

કડી ૧૦ : નખશિખા લગી : પગથી માથા સુધી. કોઈ જોઈ જશે, ચંદ્રલાસ જાગી જશે એવા ભયે ફોલ અનુભવતી વિષયા કેશ્ય મુખ ઉપરની પિછોડી ફર કરી મુખ જોઈ સતોષ માની લે એ સ્વાભાવિક લાગે. પરંતુ આખી પિછોડી ફર કરી નાખે એ અસ્વાભાવિક લાગે છે. પણ તે સિવાય અંગરખાની કસે બાધેલો પત્ર તે કેમ જોઈ શકે!

હોડામાં : હૈયામાં, હૃદયમાં.

કહી ૬ થી ૧૦ સભ્યપોષક ચમકે અને અનુગ્રામની મંથોજના ખૂલીશરી છે. વાજતા, લાગતાં : કમ, બમ; પાસે, ઉત્સામે. વાગે, જાગે રખે, દેખે, પેષે-એ ચમકે છે

કહી ૧૧ : અભ્ર : વાદળા. આકાશમા વાદળા કુર ચાલ અને ચંદ્રના પૃથ્વી મિત્રના ધર્મન ચાલ તેમ પિંડોદી કુર કરતા ચંદ્રદાસના મુખનું ધર્મન ચમુ ઉપમા અવંકાર.

કહી ૧૨ : મુવદન અંબુજ : અમ્બુજ : કમળ સુન્દર વદન રૂપી કમળ રૂપક : અવંકાર.

જેમ કમળ ઉપર બમર મુજાવ કરતા હોય છે તેમ ચંદ્રદાસના સુન્દર મુખ રૂપી કમળ ઉપર જુકુની રૂપી બમર મુજાવ કરે છે. જુકુનીને જમરનું રૂપક આપ્યું છે.

શકે શશિ બિંબ પુડે તારા . ...ઉત્પ્રેક્ષા અવંકાર. ચંદ્રદાસના ગળામાનો મોતીનો દાર એ જાણે ચંદ્રના બિંબ પાછળના આલુનાલુના તારાઓ છે, એ પ્રકારની સલાવના કદાપી છે.

પાદાન્તર ૧. ... અમર રોમે છે દાર
૨. એવો રોમે છે દાર

કહી ૧૩. શુકચંચા પોપટની આથ નાસિકા માટે શુકચંચા જાણીતું ઉપમાન છે અધર નીચવો હેઠ. અલંકૃત શય્યગારેલા રોભાયમાન જાણે અધરબિંબ અલંકૃત : સરકૃત સાદિત્યમા પક્ષવિમ્વાધરોગ પાકા દીડોગ જેવા લાલ હોઠ એ જાણીતી સરખામણી છે અહીં પણ પ્રેમાનંદ અધરોગ બિંબ રૂપ જેવા રોભાયમાન છે એ પ્રકારની ઉત્પ્રેક્ષા ચોજે છે

પાદાન્તર જાણે અધરબિંબ અલસત.

કહી ૧૪ શશિ સવિતા અવણે કુંડળ : ચંદ્રદાસના કાનના કુંડળોને પ્રેમાનંદે ચંદ્ર અને ચર્ચનું રૂપક આપ્યું છે રૂપક અલંકાર

રાહમ કળી શું દંત : દાહમની કળી જેવા દાત.

ઊપતા માણસના હાંત કઈ રીતે દેખાતા હશે ? આ પ્રેમાનંદનો અનવધાનતા દોષ નથી, શરતચૂક નથી. પરંતુ આખ્યાનકાળમાં વર્ણન દોશોમાં સંપૂર્ણ કરવાની પરંપરા હતી. કંઈક પણ વર્ણન આવે ત્યારે તે વિશે પ્રચલિત ઉપમાન ઉપમેયોનો ખડકસો કરી દેવો એવી વૃત્તિ જણાય છે. કેવળ પ્રેમાનંદે જ ઊધના ચંદ્રલાસના હાંત વર્ણવ્યા છે એવું નથી, લક્ષ્મીદાસે પણ તેના 'ચંદ્રલાસ આખ્યાન'માં હાંતનું વર્ણન કર્યું છે અને નાકેરે પણ વર્ણવ્યું છે :

મહાઅનોપમ નરખીઉ, લોચન કમલાકર;
હસન હીરા તમતજે કે કામનું અવતાર.

કડી ૧૪ : કપોત કંઠ : કપૂતરના જેવું ગળું. હ્રસ્તોમા અલંકાર. કર કુંજરના સરખા : કુંજર : હાથી. કુંજર (હાથી)ના કર (સંઠ) સરખા કર (હાથ). ઉપમા અલંકાર. હુથેળી અંબુજ વર્ણ : અંબુજ : કમલ કમળના જેવા રક્ત વર્ણની દરેળી. બાંધે : બાહે, બાહુએ. હાથે.

બાહુબંધ : હાથનું એક આબૂપણ સ. ગાહુવન્ધ.

મેરખા : હાથનું એક આબૂપણ. રક્ષાક્ષના મોટા મણકાની હાથે પહેરવાની માળાને બેરખો કહે છે. સં. ગાહુગ્ધા ઉપરથી સહવિન.

મુદ્રિકા : વીટી.

પાઠાન્તર..... દરેળી અંબુજ વરણી.

બાહે બેરખા ખેત્રે પોંચી મુદ્રિકા મધે જડિયા મણિ.

કડી ૧૫ : વિશાળ રૂદે ને હાર હેમનેઃ ચંદ્રલાસનું વક્તવ્યજી વિશાળ હતું અને તે ઉપર સુવર્ણનો હાર ચોળતો હતો.

કટિ કંશરીના સરખી : સિંહના જેવી પાતળી કમર. પરંપરાગત ઉપમા. ભુરકી : મોહિની. ચંદ્રલાસનાં રૂપ રંગ અને તેજસ્વી મુદ્રાથી વિષય મોહ પામી.

પાઠાન્તર : દેહરૂપ રંગ તેજ તારણી.....

કહી : ૧૧ થી ૧૫ સુધી ચંદ્રહાસનું વર્ણન છે અને એમા પ્રેમાનંદે પરપરાગત ઉપમાનો યોગ્યતા છે આગળ ઉપવનવર્ણન અને આશ્ચર્યજોતા વિષયમા જોયું તેમ નામકનાપિકાના વર્ણનો પણ બીજાઢાળ હોય છે એટલું જ નહીં પણ સ્ત્રીપુરુષના વર્ણનમા કેવળ મતનપ્રદેશ આદિના વર્ણનના કેટલાક અપવાદ બિવાય બીજો કશો મહત્ત્વનો ફેર હોતો નથી

ચંદ્રહાસના વર્ણન સાથે અગ્રજો. વિગટપર્વમા નાંદરે કરેલું કૌપદીનું વર્ણન :

શુકનાશા, અમર પ્રવાસિ, દંત દાડિમ, કંઠ કપોત
દનક કુળ પર મણિમંજરી, જસજ નાગિ ઉલોત.
ભુજ દંડ યુગ મુદિ મરખા, કટિ કેસરી ઉપચાસી;
જંધા યુગમ દલિખલ ઉપમિન, ચણકમલ પ્રતિભાસી.

અને પાર્વતીએ વામાગથી એવ ઉતારી ધડેલી એખાનુ પ્રેમાનંદે કરેલુ વર્ણન :

તેનું વદન પૂનમચંદ્ર સમખું, નેન નિર્મળ જાણુ
નાસિકા શુચચ સરખી, દર્શન વીજ પ્રમાણુ
તેના અધર અતિ ઓપે રાતા, કપોત મીન જોદ
ભુજદંડ ગજસૂદ સગખા, કુચ બીજોરા તેક.

.. ..

તેના ચણુ જાણે પદની, કેસરી કટીનો લક

આમ પ્રેમાનંદે પણ બીજાઢાળ વર્ણનોથી મુક્ત નહોતો અને એથી જ નિદ્રાધીન ચંદ્રહાસના ઘાત તેણે વર્ણવ્યા છે

કહી ૧૬ હીમ હાડ ગાળ્યાં હજો.. દિમાલયમા તપ કરી સરીર
ગાળી નાખ્યુ હશે ત્યારે ચંદ્રહાસના માતાપિતાને આવે પુત્ર પ્રાપ્ત થયો હશે.

કહી ૧૭ : ભરથાર પતિ સં મર્તા જેણે જપ, તપ, વ્રત વગેરે
કરી દેહનુ દમન કર્યું હશે તેની મુક્તી આની પત્નીહંમે જેને આવે પતિ
દશે એ નારી પરમ લાખવાન હશે

પાદાન્તર જપ, તપ, વ્રત દેહદમન, વસત તારણી મેર નાર.

કડી ૧૮ : વિષયા વિચારે છે કે તેણે કયાં પુણ્ય કર્યાં નથી એથી એને આવો સ્વામી ક્યાંથી મળે ?

પુણ્ય કર્યાં હોય તો જ મનમાનો સ્વામી મળે એ તો, પરંપરાગત લોકમાન્યતા છે. ‘પાંચ આંગળીએ પૂજન’ કરવાની ઉક્તિ તો જણીતી છે. મુદ્દમાં જ્યાં તૈયાર થયેલા અભિમન્યુને જોઈ ઉત્તમ પણ આમ જ વિભાસે છે :

ધન્ય ધન્ય કુખ જન્મેતા કેરી, ધન્ય કુટુંબ પરિવાર;

ધન્ય નારી મતની કરનારી, જેને આવો હશે ભરથાર.

મેં પાપણીએ કંઈ પુન્ય નવ કીધું, તો ક્યાંથી આવો સ્વામી

(ત્રેમાનંદકૃત અભિમન્યુ આખ્યાન)

કંઠવું ૧૯ : કલ્યાય : અંગરખું.

કંઠવું ૨૦ : સરનામું અક્ષર તાતના હેખી.....સરનામામાં પિતાના અક્ષર જોઈ વિષયા આનંદિન થઈ. કલ્યાય પિતાએ પત્ર લખી સ્વામીને મોકલ્યો હશે !

પાઠાન્તર : શકે પત્ર લઈને પિતા મારે, મોકલ્યો છે મુજ સ્વામી.

કડી ૨૧, ૨૨ : કંઠવું ૧૧, કડી ૧૮ થી ૨૦માં કૃષ્ણભુદિએ મદનને સંબોધી જે પત્ર ચંદ્રદાસને આપ્યો હતો તેમાંના અને આ બે કડીમાંનાં પત્રના શબ્દોમાં ફેર છે. તે જ પ્રમાણે કંઠવું. ૧૭: કડી. ૧૫ થી ૧૮ માં જે પત્ર મદન વાચે છે તેમાં વિષયાએ વિષનું વિષયા કરેલું તે ઉપરાંત પણ શબ્દો જુદા છે. એક ને એક પત્રના શબ્દો જુદા જુદા કેમ હોઈ શકે ?

પરંતુ આ આખ્યાનો લખીને વાંચી સંભળાવવા માટે ન હતાં, એ તો શ્રોતાઓ સમક્ષ બહેલાવીને જાણનાં હતાં તેથી પત્રનો અર્થ એક જ રહે અને શબ્દોમાં ફેર પડે તેમાં ક્ષતિ ગણાતી નહીં. કથારસમાં મગ્ન શ્રોતાઓનું ખ્યાન તે તરફ ખેંચાતું પણ નહિ.

કહી ૨૩ : ગ્રાહિ : જ્યાવો સં. ગ્રાહિ. વિષયા સાટે વિષ લખાયું : સરસદૃષ્ટ્યા અને ચંદ્રહાસ પ્રત્યે મુઝ્જે જનલી વિષયા સ્વાભાવિક રીતે માને છે કે પિતા તો મનમા 'વિષયા' જ લખવા ધારતા હશે પણ જુલમા 'વિષ' લખાઈ ગયું છે.

તાતના કાખ્યા જોઈએ હાથ : પિતાએ તો મનમા 'વિષયા' આપવાનું જ લખવા ધાર્યું હશે પણ જુલથી 'વિષ' લખાઈ ગયું છે એમ પિતાની કુટિલતાથી અગ્નય વિષયા ધારે છે છતાં આવી જુલ, જેને પરિણામે પોતાનો સ્વામી થવા સર્જાયેલો પુરુષ માર્યો જાય માટે પિતાના હાથ કાપી નાખવા જોઈએ એમ તે કહે છે.

પાઠાન્તર : શું કાખ્યા જોઈએ હાથ

કહી. ૨૪ : પત્ર લેઈ તો પાછો ફરી જાય પત્ર જો એમ ને એમ ચંદ્રહાસની પાસે રહેશે તો મદન પિતાની આજ્ઞા અનુસાર વિષ આપશે. એને બચાવવા માટે જો પત્ર તે લઈ લે તો પત્ર ન જડતા ચંદ્રહાસ મદનને મળ્યા વિના પાડો જતો ગહે અને પોતે તેને પામી ન શકે એથી એક અક્ષર વધારી 'વિષ'નું 'વિષયા' કંવાનું વિચારે છે

કહી ૨૫ : એક નેત્રનું મજળ કાઢી બીજા નેત્રના આસુમાં તેને કાલવી તરણા વતી વિષયાએ 'વિષ'મા 'યા' ઉમેર્યો અહીં પ્રેમાનંદની કલ્પનાનો ઉત્કર્ષ નોંધપાત્ર છે

મૂળ અશ્વમેધ પર્વમા વિષયા વૃક્ષના રસમા આંખનું કાજળ મેળવી વિષમસ્મિ પ્રદાતવ્યમ્ તે સ્થાને વિષયાડસૈ પ્રદાતવ્યા એવો ફેરફાર કરે છે નાકંદે પણ એમ જ વર્ણવ્યું છે

પાસે પગલથી નરખીયુ, દેવદાગ કેરું દુઘઃ

દૂધ કાઢી તેહનું ને કીધું * * મરું.

યમણે કરે ટચી આગળી, તેહનું ભરીયુ દૂધ;

કાજળ કિચિત નેત્રનું, અક્ષર કીધું શુદ્ધ.

વૃક્ષના દૂધ અથવા ગ્રસ સાથે કાજળ મેળવી લખવા કરતા એક

આખના આંશુમાં કાળજી કાઢવી લખતી વિધવાનું નિરૂપણ કરી પ્રેમાનંદે દુઃખભાવની કુમાર, નિરૂપણની નાણુકતા અને દુઃખગમ અને ચિત્તાત્મક સુકુમાર કલ્પનામયતા આપવાં છે. આ વર્ણન વાંચતાં જ મનમાં ધર્મીય કે આ પ્રેમાનંદની જ કલમ. જેમ અચ્છે ચિત્રકાર પીછીને એક જ સસરકો કરે અને ચિત્રને અભિનય મનોરમતા અર્પે તેમ ‘કવિ’ પ્રેમાનંદે ‘બીજા નેત્રનું નીર’ એવા એ શબ્દોથી વિધવાના મનોભાવને અભિનય અને ચરણ મનોરમતાભરી અભિવ્યક્તિ આપી છે.

કડી ૨૭ : કર્તા હૃત્તા : સર્ગક અને વિનાશક. વિશ્વને સર્ગક અને વિનાશક પ્રજુ છે. એની મજા વિરુદ્ધ કોઈ મારી કે જિવાડી શકતું નથી. ધૃષ્ટભુદ્ધિએ ચંદ્રહાસને મારવાનું ધાર્યું પણ પરમાત્મા તેને જિવાડવા ઈચ્છતા હતા તેથી ‘વિધ’ ફેડીને ‘વિધવા’ કર્યું, વિધવા પાસે કરાવડાવ્યું. ભાગવતાદિમાં પરમાત્માને કર્તુમ્ અર્જુનમ્ અમ્યવાર્જુનમ્ સમર્થ : એ રીતે ઓળખાવ્યા છે. ‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન’નો મુખ્ય ખ્યાન પણ એ જ છે.

પાઠાન્તર : પહેલી પંક્તિ :.....એકનો કરતા શ્રી અવિનાશ.

બીજી પંક્તિ :

વિધ ફેડી વિધવા કરી કૃષ્ણજીએ એમ ઉમાયેં ચંદ્રહાસ.

કડી ૨૭ : જળ ભરતી તે નેણુ : આ મનવાંછિત સ્વામીનું શું મશે, મનની અભિલાષા પાર પડશે કે નહિ એવા સંશયથી દુઃખી વિધવા આંશુ મારે છે.

પત્ર લખ્યું તે લાવો : વિધવા નિદાધીન ચંદ્રહાસને સંબોધી કહે છે કે તમે જલદી મળને મળી કહેજો કે પત્રમાં જે લખ્યું છે તે આપો; વિધવા પરજાવો.

કડી ૨૮ : થર થર ધ્રજે.....પ્રથમ પ્રિયમિલનનો સંદોભ પ્રિયનાથની ટળેલી સંભાવના છતાં તે મળવામાં રહેલી અનિશ્ચિતતાને કારણે વિધવાની આ અવસ્થા થાય તે સ્વભાવિક છે.

કહતું : ૧૬

વસ્તુ : ચંદ્રહાસને નિરખી અને પત્રમાં 'વિષ'નું 'વિષયા' કરી વિષયા પાછી ફરી ત્યાં ચંપકમાલિની વગેરે સખીઓ મળી અને તે એકલી થયાં મર્ધ હતી એ વિશે અનેક પ્રશ્નો પૂછે છે. એ છાની કાઈને મળવા મર્ધ હતી એવી શંકા (સાચી) કરે છે અને વિષયા, રખેને વાત પકડાઈ જશે એ ભયે બહાનું બતાવે છે, પણ ચંપકમાલિની તે માનતી નથી. એથી વિષયા તેને દૂર લઈ જઈ પોતાની વિચારસ કયા સાનમાં સમજાવી કહે છે કે તે બન્નેનો એક જ સ્વામી છે એથી વાત વધારે ચોળવી નહિ.

કહી ૧ : વડી વારની : ધણી સમયથી. શ્વાસ ચકચો છે; શું છે રે ? ૧૫મા કહવાને અંતે વર્ણવ્યું તેમ પ્રથમ પ્રિયદર્શનથી અને અનિષ્ટનક (ટાળેલા) ભયથી, પ્રિયપ્રાપ્તિના સંશયથી સંભ્રમિત વિષયા ધૂળતી હતી, અને શ્વાસ ચકચો હતો. ધણીવારથી વિષયા સાથે ન હતી તેથી ચંપકમાલિની એને માટે શંકાશીલ થાય એ સ્વાભાવિક છે. લાંબા સમયની ગેરહાજરી અને શ્વાસ ચકચો એ શંકાને દઢ કરે છે.

કહી ૨, ૪ : વિષયાને ચંપકમાલિની કહે છે કે મેં તો તને સાધવી—સહચારિત્રની જાણી હતી. અને એથી તારી સાથે સહિષણું બાંધ્યું હતું. તું અમને મૂકી ક્યાંક એકલી મર્ધ એ તારું વર્તન સારું નથી. એ વાતથી તો આપણા ઊંચા કૂળને લાંછન લાગે !

સોજ : સહવર્તન અહીં 'વર્તન' એટલો જ અર્થ. સં. છુદ્—સુગ્ધ-સોજ. સોજું, સારું. મોટાં બાપનાં છારું રે : પ્રતિષ્ઠિત પિતાના બાળકો છીએ. ચંપકમાલિની કુતવરાબની અને વિષયા મૂઢશુદ્ધિ પ્રધાનની પુત્રી હતી. કનિષ્ઠ માળાપની દીકરીઓ જેવો સ્વેચ્છાચાર કરી શકે તેવો તેમનાથી ન જ થાય.

કહી ૫ : વિષયા પોતાની વાત છુપાવવા બહાનું કાઢે છે. તે કહે છે કે તમે બધાં નવપદ્ધવિત થયેથી વાડી બેવાં ગયાં અને હું એક પોપટ બેવા રહી એથી તમારી સાથે આવવાનું બૂલી મર્ધ. વિષયા સંહોભ પામી

છે, ચંપકમાલિની એના મનની વાત પામી ગઈ એમ લાગે છે એથી એ સ્ફોલ તીવ્ર બન્યો છે. આ કારણે ઉતાવળમાં ગમે તે બદાનું બતાવી દે છે, અને એ પ્રતીતિકર છે કે નહીં તેનો વિચાર તેને આવતો નથી. આવા સંભોગમાં આવું બને એમાં કશું અસ્વાભાવિક નથી.

પ્રિયદર્શનની વાત બદાર પડી જશે એ ભયે, તે છુપાવવા વિષયા પોપટ જોવાનું બદાનું બતાવી ચાતુરીભર્યો પ્રયાસ કરે છે, એ દષ્ટિએ આખો અભિષેક.

કડી ૬ : ચંપકમાલિની પૂછે કે પોપટ જોયો એમાં પરસેવો શાથી વળ્યો ? શ્વાસ ચઢવો, પરસેવો થવો એ પ્રિયરમણના, સંભોગ શુંમારના અનુભાવો છે. (સાત્વિક ભાવ પણ કહી શકાય. સ્તંભ, રોમાંચ, રવેદ, સ્વરભંગ, કંપ, વૈવર્ણ્ય, અશ્રુ અને મૂર્ચ્છા એ આઠ સાત્વિક ભાવો છે.) વિષયાં જો કે પ્રિયરમણ કરી આવી નથી પણ શ્વાસ ચઢવો અને પરસેવો જૂદવો એ તો પ્રથમ પ્રિયદર્શને મુગ્ધાને થતા સંકોજનો સ્વાભાવિક આધિષ્ઠાકર છે. વિષયા સ્પષ્ટતા ન કરે ત્યાં સુધી તો ચંપકમાલિની ન જાગમન નો આક્ષેપ કરે ને !

જાડીયજારી : જારી : પરપુરુષ સાથેનો બ્યભિચાર. જારીવિજારી : બ્યભિજને શક ન પડે એ રીતનો ગુપ્ત બ્યભિચાર.

કડી ૭ : આરિત ઉપરના આક્ષેપથી વિષયા રોગે લરાય છે.

પકપૂછય : પૂછપરછ. સં. પ્રતિષ્ઠ્ઠ-પરિપુચ્છા-પકપૂછ.

કડી ૮ : વિષયા સ્પષ્ટ વાત કહેતી નથી જોવાનું ગુરુસે થઈ ગઈ, એથી એને પટાવી વાત જાણવા ચંપકમાલિની પ્રયાસ કરે છે. કદાચ દાસીઓની દાજરીમાં પોતાની ગુપ્ત વાત કહેતાં તેને સંકોચ થતો હોય તેથી તેમને ર કરે છે.

કડી ૯ : એક નેત્ર વાંકે વાળી રે : આ બે ત્રણ શબ્દોથી જ કેવી ચિત્રાત્મકતા સધાઈ છે !

તારે મારે એક સ્વામી છે : 'શાપ-અનુમહ'ની વાત ઉપરથી વિષયાને પોતાના સ્વામી વિશે તો માહિતી હતી જ, અને તેમાં તે ચંપક માવિનીનો પણ સ્વામી થશે એવી વાત હશે (જો કે પ્રેમાનંદે આગળ જણાવ્યું નથી—અને જણાવ્યું હોત તો અહીં જે ચમત્કૃતિ સંધર્ષ છે તે ન સંધાત) વિષયા અને ચંપકમાવિની વચ્ચેની ટપાટપી અશ્વમેધમાં કે નાંકરના આખ્યાનમાં નથી

સરખાવો : (વિષયા) ચંપકમાવણીને જઈ મળી, ઉલટ અગ ન માય.

ચંપકમાલણી તાઠા હસી, આનંદ શું અપાર,
વિષયા શું પુઠે રહી જોઈ તે ભગ્યાર
અરે બાઈ એવું શું કહે, પોતાના મનની વાત,
મળને તા વગ શોધસે, માહારું તાં તાત,

—નાંકર

કહ્યું : ૧૭

વસ્તુ : કુતનપુરમાં પ્રવેશતા જ ચંદ્રહાસને પોતાનું બાળપણ સાબરે છે મદન તેના સત્કાર કરે છે અને પિતાનો પત્ર વાંચી વિષયા સાથે વતકાળ તેનું લગ્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને ગાલન ક્ષતિએ આપેલા પહેના મુદ્દતે વિષયાનું કન્યાદાન આપે છે.

કડી ૩ : અમૂર : મોકુ અમરુ. સ. ઉત્તર-ઉત્તર-અમૂર.

કડી ૫ : આદ્ય લવાની : અમા માતા સેવા : બાધા. અધીરી વિષયાએ, માતાની અનેક બાધાઓ મળી

કડી ૬ : પે : જેવો સ પ્રતિ-વદ-પે, પેં.

કડી ૭, ૮ : કુતનપુરમાં પ્રવેશતા જ ચંદ્રહાસને બાળપણનાં સમગ્રો તાળ થાય છે. પાલક માતા મરી ગઈ, પોતે નિગધાર બન્ધો અને લિખારી અવસ્થા બાવી તે પણ સાબરે છે પણ એ સર્વ સનાય શાસિમામ-વિષ્ણુને પ્રનાપે દૂર થયા

કડી ૯ : પહોતો : પહોત્યો સ પ્રાસવમ્-પત્તવં (પદુતવે)—પહોત્યો, પહોતો. પહોત્યો પ્રતિહાર : દાગબાળ, દરવાન.

કડી ૧૧: વેગળેથી: દરથી. નરખ્યો: નરખ્યો. આશ્વતર: અંતરમાં.

કડી ૧૨: પદ્મણ: મહેમાન: સં. પ્રાપૂર્ણ: - પાદુખન - પરાણો.

પાદાન્તર: ચંદ્રલાસ પધારો પ્રાદુષ્યારે.....

કડી ૧૪: લખ્યું કામ તે કાગળ કહેશે: કાગળમાં શું લખ્યું છે તેની ચંદ્રલાસને માહિતી નથી. એને એટલીજ માહિતી કે કંઈક અગત્યનું કામ હોવાથી તેને મેલવામાં આવ્યો છે તેથી તે કહે છે કે કામ તો કાગળમાં લખ્યું છે.

કડી ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮: આ કડીઓમાંના ધૃષ્ટશુદ્ધિએ લખેલા પત્રના ગખ્દો આગળના કરતાં જુદા છે. જુઓ. ૧૫મું કડવું; કડી ૨૧, ૨૨નું દીપણ. લટપટ: ફોસલાવું.

કડી ૧૭ સમો: સમય. તક. એવો સમો...લાઘમાં આવેલી તક જવા લઈ નહિ.

પાદાન્તર: ૧ એવો સમો રખે તું જોતો રે.

૨ એવો સમો આવો રખે તું જોતો રે.

સદ્ય: તરતજ.

કડી ૧૮: ઉલટ: હોંક, ઉમંગ.

કડી ૧૯: દીપણ: પંચાંગ મુગ્ધમાં: પાપડીમાં. પ્રેમાનંદના જન્મનાનો સાહચર્ય પણ મર્ષ પેદાના જ સાહચર્યની જેમ-પાપડીમાં દીપણ જોથી રાખતો હશે.

કડી ૨૨: શકે પ્રશ્ન અમારું મળિયું રે: ગાલવે આગળ-લાખ્યું જ છે કે આ બાળક ધૃષ્ટશુદ્ધિનો જન્મમર્ષ થશે ધૃષ્ટશુદ્ધિએ તેને મારી નાખી, લાવિ મિથ્યા કરવા પેરવી કરી પણ તે બચી ગયો અને આજે પોતાનું વચન ફળવાનો પ્રસંગ આવ્યો બધી ગાલવને સ્વાભાવિક રીતે આનંદ થાય છે.

પાશંતઃ બીજી પકિતઃ ૧ શુ એ વચન પહેવાતુ પાગિયુ રે
૨ એ વચન પૂગતુ કલિયુ રે

સંતોખ્યા : સંતોખ્યા

કડી ૨૨, ૨૩ : ગાલન કહે : ' વચન માફ' માન કે....

આપવે ટીપણામાં જોઈને મધ્યાહન મુહૂર્ત આપ્યું હતું તેને તો પોતાતુ વચન સાચુ પડે તે જેવુ હતુ ધૃષ્ટદ્યુધિ આવે અને લગ્ન ઉપાધી નાખે તેવો જન હતો, તેથી તે આવે તે પહેલા જ લગ્ન પતાવી દેવાનો તેનો વિચાર છે. ચંદ્રહાસને તે કહે છે કે મુહૂર્ત વહેતું છે અને તે મૂકી ન જવાય માટે જ ધૃષ્ટદ્યુધિએ ચંદ્રહાસને આગળથી મોઢો દર્શાવે

અર્થાં અને ગગ્ગ હોય ત્યા મુહૂર્તને બાળુએ મૂકી, બધા ય સમયને શુભ ગણી સમરડિયા મુહૂર્ત આપના આજના કેટલેક બદલગો જેવો ગાન લાગે છે. મદામા ત કાગના નાંખ આસવતુ નિરૂપ્યુ પ્રેમાનંદે પોતાના સમયનો બાલાય નજર આગળ મળી ક્યું દગો

કડી ૨૪ મદામા મનમાં પણ વાત બારી જન છે અને માની લે છે કે પિતા પાછળથી જન તરફને આરશે

જાન વરતી સાથેનો જનસમૂહ સ જન્મ-જગ્ન-મૃત્યુ-જન

કડી ૨૫ : આપના ઉત્તમ ઉતારા રે. મહેમાનને ઉતારો તો આપવો જ જોઈએ પરંતુ જન આવે ત્યારે વગ અને તેની સાથેના માણસોને ઉતારો આપના પેતાના સમયના અને આજે પણ પ્રચલિત વિવાહનો પ્રેમાનંદે વિદેશ કર્યો છે

ખીટી એલો. આજે પણ પ્રચલિત એવો રિવાજ ઉલ્લેખ છે. ઉજ્જવલગ ગગ્ગ પાણી અધોગે : સ્નાન કરે વરકન્યોને કરાવવામાં આવતા સ્નાનને માટે આ શબ્દ આસ વપરાય છે

કડી ૨૬ : વાજિત્ર : વલો

પાશંતઃ : વાજિત્ર વિધિ પેર વાજે રે

શુ' મેઘ-ગગને...અનેક પ્રકારનાં વાઘો વાગતાં હતાં એવી આકાશમાં
જાણે મેઘ ગાજતો હોય એવું લાગતું હતું. ઉત્તેજના અલંકાર.

પાઠાન્તર : શકે મેઘ ગગને ગાજે રે.

નગરની નારી જોવા જાય રે : કન્યા પક્ષની સ્ત્રીઓ વરને જોવા જાય
એમાં સ્ત્રીસહજ કુપહલ તો છેજ, જે પાછળથી કેટલેક સ્થળે રિવાજ
બની ગયો છે.

જેના કુંભકુંભવર્ણા પાયરે : જેના પગ કંકુના જેવા રક્ત વર્ણનાં
છે. અહીં નગરની નારીઓના પગની લાલ પાનીઓનો નિર્દેશ છે. એ
નારીઓ લાવણ્યવતી હતી એવી વ્યંજના છે. વરકન્યાના હાથે પગે કંકુની
અર્ચના કરવામાં આવે છે એ લક્ષ્યમાં લઈએ તો ચંદ્રહાસ માટે પણ આ
પંક્તિ સમગ્ર શકાય.

પાઠાન્તર : જેની કુમકુમવર્ણી કાય રે.

કડી ૨૭ : વિનતા : વનિતા. સ્ત્રી. સ્વસ્થસ્થપતું ઉદાહરણ.

સ્વરૂપે શશિ સરખો રે : ઉપમા અલંકાર.

એનું સુખકમળ રહિયાળું રે : રૂપક અલંકાર

રહિયાળું : સુન્દર. વાર : સુન્દર. સં વસ્તુ.

કડી ૨૮ : વરને માનુષ કહેતા કૌકે રે : આ વર મનુષ્ય નથી
પણ દેવ છે.

કડી ૨૯ : મન જ્યાં જોઈએ ત્યાં થાભે રે : એનું એકે એક
અંગ રૂપાળું છે, અને જ્યાં નગર ઠેરગીએ ત્યાંથી તે ખસતી નથી. શ્રીફળ :
નાગિયેર. વરના હાથમાં શ્રીફળ આપવાનો રિવાજ આજે પણ ચાલુ છે.
ગાલે ટપકું કીધું રે : વરને કુડી નગર ન લાગી જાય માટે ગાલે મેઘનું
ટપકું કરવાનો રિવાજ આજે પણ અસ્તિત્વે છે.

પાઠાન્તર : એને ગાલવે ટપકું કીધું રે.

કડી ૮૦ : છાંટી પોંકીને પધરાવ્યા : કુમકુમવાળાં અક્ષત (ચોખા) વગેરે છાંટી, વધાવી ધૂસળમૂસળ, રવઈ, ત્રાક વગેરેથી પોંક્યા પછી જ કન્યાના મંડપમાં વરને પ્રવેશ કરાવવામાં આવે છે.

પાદાન્તર : ધુસળ મુસળે પોંકી પધરાવ્યો.

માહેરાઓ : માલરામાં. લગ્ન માટે જે નાનો મંડપ બાંધ્યો હોય તે, સં. માતૃવદમ્-માદરહલં-માપરું.

તાંબુલ : કપૂરવેલી પાન, જે ખાવામાં તેમ પૂજામાં પણ વપરાય છે.

તાંબુલ છાંટણાં : વરને પોંક્યા પછી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી તેને માલરા તરફ દોરી જતી અને કન્યાનો ભાઈ કપૂરવેલી પાન વડે જળ છાંટે એવો રિવાજ હજુ કેટલીક જાતિઓમાં છે. કે સાજનમાજનને પાનનાં બીડાં આપવાના અને મુગધી જલનો છંટકાવ કરવાના રિવાજનો નિર્દેશ દર્શો ?

ચોત્રજનાં નામ લીધાં રે : કન્યાદાન સમયે વર અને કન્યાનાં ગોત્રનો ઉચ્ચાર થાય છે.

નાકરનાં આખ્યાનમાં ચંદ્રહાસ પોતાનો ગોત્રોચ્ચાર આ પ્રમાણે કરે છે :
ગોત્ર મદાધર ગોવિંદ, વેદે વિશ્વ વિશાળ મુકુન્દઃ
માહારું કુળ તાં શ્રીકૃષ્ણ, સાખા સામળ વિષ્ણુ
માહારો ત્રીકમણ છે તાત ભાઈ ભૂધર, લક્ષ્મી માત.
માહારો વડાઉચ વાસુદેવ, વડીભાઈ વામન અવસ્થમેવ.
શ્રી કૃષ્ણાગરમહાન જેહ, માઓ માધવજી તાં તેહ.

ચોરિયે : ચોરી સમીપ. લગ્નવિધિ સમયે હોમ કરવા માટે બનાવવામાં આવેલ ચોરસ. યજ્ઞવેદીને ચોરી કહેવામાં આવે છે. દેસ્ય ચઝરી ઉપરથી, (સં. ચત્વર-ચઝર-ચોરો, ચોરી !)

નિધાન : લંડાન. શબ્દ અહીં બધાએસતો નથી. નિધાન (અંતે, છેવટે.) શબ્દને રથાને આ શબ્દ વપરાયો લાગે છે.

પાદાન્તર : આખ્યાં ચોરીયે શુભ નિધાન રે.

કંઠુ : ૧૮

વરતુ : મંગળદેસ સમયે મદન ચંદ્રદાસને વિવિધ પ્રકારનાં દાન આપે છે.

કડી ૩ : પહેલા મંગળમાં મોતીના દાર અને રથ સાથે ઘોડાઓ આપ્યા.

કડી ૪ : ગૌ ગોધણુ અપાર : અનેક ગાયો આપી, ગોધણુ ૧. મોષન : ગાય ૬૫૧ ધન. ૨. ગોધણુ-ગાયનું ધણુ, 'ધણુ' શબ્દ ગાયના ટોળા માટે જ યોગ્ય છે. તે ધેતુ શબ્દમાથી ઊતરી આવ્યો છે. એથી ગોધણુ શબ્દમાં દ્વિરુક્તિ તો છે જ, 'ગૌ ગોધણુ'માં તેની જે પુનરુક્તિ થાય છે. અહીં 'ગોધન' અર્થ યુક્ત છે.

કુજર : દાથી. હાર : દાર : બીજે મંગળ સેંકડો દાથીઓ આપ્યા.

પાદાન્તર : બીજે ગોધણુ દઉં દાન,

બીજે સદસ કુજર દેરા ભે માન.

એથી મંગળ આપી સાથે જાંડાર આપી દીધા અને નમસ્કાર કર્યાં.

કડી ૫ : પાણી : દાથ. પ્રાણી : પ્રાણ. 'આણી' સાથે પ્રાસ મેળવવા 'પ્રાણી' કથું છે.

આમ સર્વથ અર્પણ કરી દીધા પછી બે દાથ જોડી વિનમ્રભાવે મદન ચંદ્રદાસને કહે છે કે જોઈયુ આપી શકાય એવું દત્તું તેટલું બધુ જ દાનમાં આપી દાધું છે અને અતે મારો પ્રાણ પણ તમને સમર્પું છું.

પાદાન્તર : નથી આપું એટલું બધું,

તમને સમર્પું મારો પ્રાણ.

કડી ૬ : શુદ્ધ રાખએ અંતઃકણુ : તમારા મનમાં મારી સન્નિધિ વિશે કેઈ ચકા ન રાખશો. તમને રાખએ અશસ્ત્રશણુ.....મણુ : મદન કેવળ વિવેક કરે છે એવું નથી પણ સમય આવે છે ત્યારે મૃત્યુ પણ વહોરી લે છે. પિતા અને પુત્ર વચ્ચે કેટલી સ્વભાવલિંગતા છે !

કડી ૭ : દીક્ષિતપણું : કન્યાદાનનું માદાત્મ્ય વત જોડણું છે. વત કરનાર દીક્ષિત કહેવાય છે. કન્યાદાન રૂપી વત મદને ક્યો એથી એણે 'દીક્ષિતપણું લીધું' એમ કહ્યું છે. કારણ : કાર્ય.

પાઠાન્તર : એમ મદને દીક્ષિતપણું લીધું
જિજ્ઞુસને દાન ધજેરું દીધું.

કડી ૮ : અવિધારે : નિશ્ચયપૂર્વક જાણે.

કડવું ૧૭ : કડી ૨૫ થી ૩૧ માં અને ૧૮ માં કડવામાં લગ્ન અને કન્યાદાનની વિગતો પ્રેમાનંદે આપી છે. લગ્ન જોવા પ્રસંગોનું નિરૂપણ બધાં જ્યાં એવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો ત્યાં ત્યાં વિગતે કહ્યું છે. 'ઓખાદરણ,' 'અભિમન્યુ આખ્યાન' વગેરેમાં 'ચંદ્રહાસ આખ્યાન'માંના આ વર્ણન કરતાં જ વિગતવાર વર્ણન કહ્યું છે. પુરાણસમયમાં આ જગા જ રિવાજો દરી એમ માનવાને કારણ નથી. પરંતુ આવા પ્રસંગોએ તક ઝડપી લઈ તેણે સમકાલીન રંગપૂરણી કરી છે. પોતાના પ્રાકૃત શ્રોતાઓનાં મન આવા વર્ણનથી તેણે ખરેખરે બંધી દશે. પ્રેમાનંદના સમયના આ બધા જ રિવાજો આજે પણ પ્રચલિત છે.

સરખાવો : પ્રેમાનંદના 'અભિમન્યુ આખ્યાન'માં :

અભિમન્યુને પીડી યોજાય, મામી માત્ર મળી મંગળ ગાય.

*

*

*

વરજી અદિયા યોડલે રે, પ્રથમ જોતી જોડલે રે,

મામા કાકાના સાથમાં રે, નાણિયેર લીધું વરેદાયમરે.

આટોડા ઉપર મોઢિયે રે, ચાલે ટમકડું સોઢિયે રે.

હાથે મીંદગ દગદગા રે, અગે આબુપણ મલકનાં રે.

નેણે રેખ કાજળ તણી રે, દંતમાં મેખ સુના તણી રે.

ગ જને વાજતે મંડપે આગ્યા રે વળતા સાસુએ વધાવ્યારે,

માહેર મણિ વર તે લીધિતા રે, જોત હિચાર ત્યાં કીધિતા રે.

કન્યાદાન જેસરે હાથે રે, કરીને સંકલ્પ જીવેરું રે.

હાથેવાળો હેલામાં મળ્યો રે, વૈરાટનો સંદેહ ટળ્યો રે.
રીતભાત આપી ઘણી રે, પાંડવને આપી પહેરામણી રે.

પ્રેમાનંદના 'ઓખાદરણ'માં :

સામેલા સર્વ શોભતાં ને, અસ્વાર ચયા વરરાય;
ચન ગન તેજ નચાવતા રે, એવા સુરનર અતિ હરખામ.
ઘાટ તે પહેર્યો શોભતો ને રામણ દીવો હાથ;
મેડ ખાંધો રાણી રૂમિણી રે, જેને શીકૃષ્ણ સરખા નાથ.

અનિરુદ્ધ ત્યાં મંડપે આબ્યા, બાણાસુરને મન ધણું લાબ્યા,
મુખથી બોલ્યા અમૃતવાણી, પૂંજે પારવતી પટરાણી
ધુરાણમૂલલ રવાઈ ત્રાક પૂંખી તાણું છયાવરનું નાક.

'શામળદાસનો વિવાહ' તો લગનનું આખ્યાન છે અને સમય અતિ પ્રાચીન નથી તેથી તેમાં તો પ્રેમાનંદના સમયના રિવાજો સંભવે છે. પરંતુ આ પુરાણકાળનાં લગ્ન વર્ણવતાં પ્રેમાનંદે એ રિવાજો સાંકળી લઈ પોતાની ગુજરાતીતાનું જ દર્શન કરાવ્યું છે.

કડવું : ૧૯

વસ્તુ : મદને ચંદ્રદાસને વિષ આપી દીધું હશે એમ ધારી ધુષ્ટિશુદ્ધિ કપટ કરી કુલિંદ રાજા અને મેધાવિન રાણીને ફેદ કરી, એના રાજ્યમાં આણુ વર્તાવી કૃતલપુર જવા નીકળે છે. માર્ગમાં કુલિંદ અને મેધાવિની અનેક દુઃખો સહન કરતાં ચંદ્રદાસનું શું થયું હશે તે વિશે વિમાસે છે.

કડી ૧ : કહ્યું તને વિસ્તાર રે : કુલિંદની શી દશા થઈ તે વાત વિગતે વર્ણવું છું.

કડી ૪ : કનક કચોળાં : સુવર્ણના વાસણો. કચોળું, નાનું પ્યાલું. અહીં વાસણોના અર્થમાં સમજવાનું છે.

કડી ૫ : મારગ ચાલતો કીધો રે : માર્ગે ચાલતો થયો.

કડી ૬ : યમકિંકર : યમના દૂત પાટુના : લાતના.

કડી ૮ : મહારાજની માની : મહારાજની માનીતી. પાની : પગની પદાની. સં. પાળિંગ :

કડી ૯ : ઓશિયાળું : પરાધીનતાને લીધે આવેલો દીનભાવ.

કડી ૧૦ : પાઠાન્તર : પતિવ્રતાને તાપ અંગે લાગે...પ્રાણી : પ્રાણુ.

કડી ૧૧ : રકથે : ખાધે. પાઠાન્તર : પછે રાજ્યે ખાધે વળગાડી.

કાંટા તે પડે કંઠ વિષે : કંઠમાં એટલો રોષ પડે છે કે જાણે કાંટા વાગતાં હોય એટલું દુઃખ થાય છે.

કડી ૧૨ થી ૧૫ : ધૃષ્ટાશ્વિએ કપટ કરી ચંદ્રહાસને પોતાના રાજ્યમાં મોકલ્યો અને કુસિંદ તથા મેધાવિનીને રૂદ્ધ કર્યાં તેથી તે બન્ને પુત્રની સલામતી વિશે શંકામાં પડી જાય છે. તેમનું પોતાનું દુઃખ ગૌણ બની, પુત્રનું દુઃખ પ્રધાન બને છે. મેધાવિનીના વિલાપમાં પ્રેમાનંદે 'કરુણવાત્સલ્ય'નું નિરૂપણ કર્યું છે. દરેક સ્ત્રીને પુત્રવધૂનું સુખ મેળવવાની ઇચ્છા હોય. પુત્ર પરણીને આવે, પુત્ર અને પુત્રવધૂ આનંદ-હિલોલ કરે, પુત્રવધૂને બોલાવના 'શ' કહી ઉત્તર આપે, એવી અભિલાષા પ્રત્યેક માતાને હોય છે. જનરવભાવની નાક પારખનાર પ્રેમાનંદે અહીં એ અભિલાષાની વિફલતાની દારુણ વ્યથા નિરૂપી છે. અહીં 'કરુણ રસ વાત્સલ્યથી પ્રેરાયેલો છે. તેને 'કરુણવાત્સલ્ય' તરીકે ઓળખાવવામાં આમિત્ય છે.

પુત્રની સંભાળ નથી તો.....આપણી સભાળ રાખવા. પુત્ર નથી તો શી રીતે જીવી શકાયો! વહુવર લાવ્યો રે.....વરકન્યા પરણીને વરને ત્યાં આવે તેને 'વહુવર' કહેવામાં આવે છે. લાઠ કોડે અરે દરેમાં રે : જન જાણી નવવધૂને અસહ્ય તરફથી આવવામાં આવતાં આવતાં દયા જમણને દરેમાં કહે છે. પુત્રવધૂ સાસરે આવે પછી

ચોડા દિવસ તેને ધરમા કામઠાજી કરવા દેવામા આવતુ નથી લગ્નજીવનના પ્રારંભના ચોડા દિવસો આનંદપ્રમોદમાં ગાળે, ધરના રિવાજોથી માહિતમાર યાય પછી જ તેને કામ મેળવામા આવે છે આ પ્રારંભના દિવસોમા સાસુ પુત્રવધૂને અન્નપથું ન લાગે, જોખું ન આવે એ સલાહગતી હોય છે. પુત્રવધૂને આ રીતે રાખવાના સાસુને કોડ દોષ છે અહિં મેધાવિનીને પણ ચોતાના કોડ અધૂરા રહી જવાનું દુઃખ છે

પાકાન્તર પહેલી પકિત .. .... પુનઃ અરે દરીયા રે,
બીજીપકિત આદર કરીને એ ત્રપતસુ ન કરા આપણા હૈયારે.

હાહ ભારતા છ છ કહીને . . . છ રે : પોતે બોલાવે અને કલાગરી પુત્રવધૂ 'છ' કહી ઉત્તર આપે અને દાજર ચર્મ નય એવી હોશ ચર્મ માતાને ન હોય !

કડવું : ૨૦ :

વસ્તુ : આની પડેલા દુઃખથી અને પુત્રની ચિંતાથી વિનાય કરતી મેધાવિનીને કુલિંક રાજા પ્રારબ્ધમા અને પૂર્વ સચિત કુર્મોના અભાવે સતાનનું સુખ નહિ હોય એ પ્રકારે આશ્વાસન આપવાનો અને પોતે પણ પથ આશ્વાસન મેળવવાનો પ્રયાસ કરે છે

કડી ૧ : કહું હામિની : આ શબ્દો ઉપરાંત ક્યારેક 'અહો હામિની', 'સુખ હામિની', 'બોળા હામિની', 'સાલગ હામિની' એ શબ્દો -પહેલી પકિતમા હામિની અને બીજીમા હામિની એ ક્રમે-યોગતા કરુણ વધુ ઘેરે બને છે

એ તો ભવબંધનો ભાવ ભવબંધ એટલે પૂર્વજન્મના બંધનો. ત્રણાનુબંધ પુત્રાભિગતુ દુઃખ એ તો ત્રણાનુબંધનો ભાવ માત્ર છે. પૂર્વજન્મના સચિત કુર્મો અને પ્રારબ્ધ અનુસાર આથી વધારે પુત્રસુખ નહિ હોય એમ રાજા માને છે અને મેધાવિનીને એમ સમજાવે છે

કડી ૨ : ભાંગ્યું પુત્ર રૂપિયું નાવ : પુત્ર રૂપી નાવ ભંગ્યું નષ્ટ અવકાર સસારસુખના સમુદ્રમા તળવા મારે પુત્ર નૌકા રૂપ હતો

એ પુત્ર જતા, જેમ નૌકા લાગી જતા મધ્ય સમુદ્રમાં પ્રવાસીઓની જેવી સ્થિતિ યાચ તેવી કુલિંદ અને મેઘાવિનીની યર્ષ.

કડી ૩, ૪. વાવ્યા વિના શુ' લાણિયે..... બી જમીનમાં વાવ્યા વિના ધાન્ય લણવાની આથા રાખની વૃથા છે તેમ પુરન કાર્ય' કર્યા' વિના મુખની અપેક્ષા રાખની વ્યર્થ છે જો જમણે હાથે આપણે દાન કર્યું ન હોય તો મુખ કયાથી પામીએ ?

દક્ષણ પાણુ : દક્ષિણ પાણુ : જમણે હાથ.

પાઠાન્તર : ૧. જો દાન ન દીધું જમણે દાથ... ..

૨. જો દાન ન દીધું દક્ષિણ પાણુ... ..

કડી ૫, ૬ દામણા : દયામણા.

પાઠાન્તર : કડી ૫. બીજી પંક્તિ : અને પરમર્થુ' લગ્ન... ..

કડી ૬. પહેલી પંક્તિ : આખો ઘાટો આપણ ઘામણા.....

કડી ૭, ૮ : કાંક ઉઠેરે કોકિલા બાળને .. ... કોપલનાં બચ્ચા કાગડી સેવે છે એ તો પ્રચલિત વાત છે એથી કોયવ પગભૂતિકા કહેવાય જો જેમ કાગડાએ સેવેલા અને ઉઠેરેલા કોપલના બચ્ચા મોટા થાય, પાખ બાવે એટલે ઊડી જાય છે, તેમ ચંદ્રકાસને કુલિંદ અને મેઘાવિનીએ ઊઠેરે પશુ વધમા આવતા તે પેના કોપલના બચ્ચાની જેમ જતો ગયો.

કુંવર કોકિલતું બચ્ચું : રૂપક અલંકાર

કાંક આપણ માતાપિતાય : આપણે, કુવગ્ના માતાપિતા કોપલના બચ્ચાને ઉઠેરનાર કાગડા જેવા છીએ. રૂપક અલંકાર કડી ૭ અને ૮માં સમગ્ર રીતે જોઈએ તો આપમ્બમૂલક દૃષ્ટાંત અલંકાર છે

પાઠાન્તર : કડી ૭ બીજી પંક્તિ :

મોટો થયે ઊડી જાય બોળી લાગની

કડી ૮ પહેલી પંક્તિ

તેમ કુંવર તે કોકિલાનું બચ્ચું, બોળી લાગની

કડી ૯, ૧૦, ૧૨ : કદ્યવૃક્ષ : ઈછા પ્રમાણે ફળ આપનાર વૃક્ષ.
 દ્રુમ : વૃક્ષ. પરહરે : ત્યાગ કરે, છોડી દે. સં. પરિ + હ. સ્થાનક : સ્થળ.
 કર્મફળ : કર્મ ફળી ફળ.

જ્યાં સુધી વૃક્ષ થયેલો ફળ આપતું હોય છે ત્યાં સુધી પક્ષીઓ તેના ઉપર નિવાસ કરે છે. ફળ આવતાં બંધ થતાં પક્ષીઓ તેને તથા ખીજ વૃક્ષ પર વાસ કરે છે. તે પ્રમાણે, કુલિંદ કહે છે, કે આપણાં કર્મફળી ફળ હતાં ત્યાં સુધી કુંવર આપણી પાસે રહ્યો, કર્મફળી ફળ ક્ષીણ થતાં તે આપણને તથા ગયો,

અહીં કર્મને ફળનું રૂપક આપ્યું છે તેમ ચંદ્રહાસને પક્ષીનું અને કુલિંદ અને મેઘાવિનીને કરપવૃક્ષનું રૂપક આપ્યું છે.

આ ત્રણે કડીઓમાં સમગ્ર રીતે ઔપચ્યમૂલક દૃષ્ટાંત અલંકાર છે.

કડી ૧૨ : આપણુ સૂકાં લાકડાં : કર્મફળનો નાશ થતાં, અને પુત્રફળી પક્ષી જતાં આપણે તો વૃક્ષનાં સૂકાં લાકડાં જેવાં બની ગયાં છીએ, જેનો ઉપયોગ બળતણમાં જ કરી શકાય. તેથી કુલિંદ કહે છે : હવે ઘટે હુતાશન. હુતાશન : અગ્નિ.

કડી ૧૩ : ઉદયસ્ત : ઉજ્જડ. સં. ઉદ્વસ્ય.

પદાન્તર : આપણાં વસતાં ગામ ઉજ્જડ.....

કડી ૧૪ : પોતાની આ કુદૃશા થઈ તેના કારણરૂપે કર્યા પાતકો કર્યા હશે તે કુલિંદ વિચારે છે. પાવટ : દોરોને પાણી પીવાનો આરો. ભાણ : ભાંગી.

પદાન્તર : ૧. પર્વ પાખટ રોધિયા.....

૨. કાં તો પર્વત પાવટ રોધિયા.....

કડી ૧૫ : વત્સદ્રોહ : પુત્રનો દ્રોહ, પુત્રને ઉઠ દેવો. સ્વામીદ્રોહ : સ્વામીનો દ્રોહ. પયઘી વછોડાં વ્યાઘ : સ્તનપાન કરતાં માળકને માતા પાસેથી અન્નિકી લીધાં હશે !

પદાન્તર : કે વછદ્રોહ સ્વામીદ્રોહ કર્યો.....

કડી ૧૬ : ભાગ્યાં : ભાંગ્યા. કાઈના યનાં વિવાહ અટકાવ્યા હશે !

કડી ૧૭ : કે સાંભળ્યો અંત્યજનો રાગ : અરપૂર્યની પાસે ગાયનવાદન સાંભળ્યું હશે !

કડી ૧૮ : કે કણુને ઠેરયા પાગ : અન્નને ઠેકર મારી હશે !

કડી ૧૯ : વૃત : વ્રત. નેમ : નિયમ.

પ્રારબ્ધમાં હોય તો જ તે મળે છે એ વસ્તુનું પ્રતિપાદન તો પ્રેમાનંદે ખીજા કડવામાં કર્યું છે. આ કડવામાં કર્માનુસાર ફળ મળે છે એ માન્યતાનું નિરૂપણ કર્યું છે. યજ્ઞઆનની કડીઓમાં દર્શાવેલ આખ્યાં છે અને પછી એવાં ક્યાં પાપ કર્યાં હશે જેથી આવી સ્થિતિ થઈ તેનો વિચાર કરતો કુલિંદને નિરૂપ્યો છે.

કડવું : ૨૧

વસ્તુ : કુલિંદને કેદ કરી ધૂષ્ટશુદ્ધિ કુંતલપુર જઈ રહ્યો હતો ત્યાં માર્ગમાં વિપયાનાં લગ્નમાંથી પાછા ફરતા ભાટ, બંદીજન વગેરે મળે છે અને ચંદ્રહાસ જેવો જમાઈ મેળવવા માટે ધન્યવાદ આપે છે. આગળ જતાં ગાક્ષવ અને ખીજા બ્રાહ્મણો મળે છે અને વિપયાના લગ્નની વધાગણી આપે છે. આથી ધૂષ્ટશુદ્ધિ ગુસ્સે થઈ બ્રમ્હ છે અને તેમના ઉપર પ્રહાર કરાવે છે. પછી મનમાં કષ્ટ રાખી કુલિંદ અને મેધાવિનીને મુક્ત કરી, તેમને કેદ કર્યાની વાત ચંદ્રહાસને ન કહેવાનું વચન લઈ તેમને દેશ મોકલી દે અને પોતે કુંતલપુર આવે છે.

કડી ૧, ૨ : ભેદ ઈન્દ્રિયે : ભેદવાળો ઉપાય વિચારીએ. ધૂષ્ટશુદ્ધિએ કાપટ કરી કુલિંદ અને મેધાવિનીને કેદ કર્યાં. તે બન્નેને મુક્તના ભાવિ વિશે આશંકા હતી. તેથી ધીરજ ગુમાવ્યા વિના, સ્વસ્થપણે કોઈક મેદભર્યો માર્ગ શોધવા મેધાવિની પતિને સમજાવે છે.

પાઠાન્તર : કડી ૧ : ખીજા પંક્તિ : આ ધૂષ્ટશુદ્ધિ લેઈ જશે.....

કડી ૨ : પહેલી પંક્તિ :

ત્યાંહાં સુત મુઝો કહેશે, મન કયમ રહેશે, દહશે માહાઈ તન.

કડી ૩ : પાઠાન્તર : ૧. એમ રોતાં નર ને નાર રે, વાટને મોઝાર રે.

૨. સેવકે જાડ્યા રે, જન્મો જલ્ય ચાડ્યા રે.

... .. જાપ વાટ મોઝાર રે.

કડી ૪ : નથી કે સુતને તોણે રે : કોંતણપુર નજીક આવતાં સામે બાટ લોકો મળે છે અને પ્રધાનને જોઈ સર્વ તેની પાસે આવી મંદનના વખાણુ કરે છે કે તમારા પુત્ર જેવું કોઈ નથી.

પાઠાન્તર : પ્રધાનને જોઈ રે આવ્યા છે સર્વ કોઈ રે.

કડી ૬ : બાટ લોકોએ પુત્રના વખાણુ કર્યા ત્યારે પુષ્પશુદ્ધિ, સાચી હકીકતની જાણ ન હોવાથી, વખાણુ કરવાનું કારણ પૂછે છે.

પાઠાન્તર : .....વખાણુ તે કારણ શું છે રે.

.....ધન ક્યાં થકી બીજી લાગ્યા રે.

કડી ૭ : પાઠાન્તર : બોલિયા સહ બંદીજન રે, રાજા તુને છે ધનધન રે.

કડી ૮ : લિષ્કુક સર્વ દોષ રે, બૂપતિ સરખા હોય રે : મદને દાનમાં જોટલું બધું દ્રવ્ય આપ્યું કે લિખારી જેવા પણ રાજા જેટલા સંપત્તિવાન થઈ ગયા.

કડી ૯ : મદન મન શું થાક્યો રે : વિધવાનો ચંદ્રલાસ સાથેના વિવાહ મદનને ધણો રુચ્યો. સતપાત્ર : યોગ્ય પાત્ર, લાયક વ્યક્તિ. જામાત્ર : જમાઈ.

કડી ૧૦ :

પાઠાન્તર : ધન્ય તમારી કમાઈ રે, જે આવો બોળી કાઢ્યો જમાઈ રે.

કડી ૧૧ : એવી સાંભળી વાત કણે રે...કડવું ૧૯ અને ૨૦માંના કરુણ રસમાંથી હાર્ય રસમાં પ્રેમાનંદ કેટલી સ્વાભાવિકતાથી અને પદુતાથી સંક્રમણ કર્યું! બંદીજનોને ક્યાંથી ખબર હોય કે એમની વાતો પુષ્પશુદ્ધિને પ્રસન્ન કરવાને બદલે ગુસ્સે કરી રહી હો! ૧૨મું ચંદ્રલાસને તો મદને વિધવાથી દીકરું હશે એમ વિશ્વાસપૂર્વક મદનના પુષ્પશુદ્ધિની આ બધું સાંભળી

જે સ્થિતિ થઈ તે જોઈ-સાલળી, તેમા ૫ માવન સુધિ આવી પોતાના આચાર્યપદે લગ્ન કરી સુંદર રીતે પાઠ પડ્યુ તે વર્ણવે છે અને ધૃષ્ટણુદિ જે ગતોપીળો થાય છે અને નિષ્ફળતાની ચીડમા જે રીતે વર્તે છે તે સાલળી શ્રોતાવર્ગ તો હારથ રસ માણુતો હશે અને એની પગદાખા તો કહી ૨૦ મા ગાલવ કહે છે : દુષ્ટ થયો તુષ્ટમાન રે, વધામણીમા હા ખૂધાના દાન રે' એ કટાક્ષમા આવે છે

પાઠાન્તર એલુ સાલળી કરજો રે પાપી પડયો ધરણ્યે રે

કહી ૧૨ રૂપિ મનમાં આહ્લાદ રે ધૃષ્ટણુદિના અનંક કપટ છતા પોતે ભાખેલુ ભરિખ સાચુ પડ્યુ તેનો આનંદ સ્વાભાવિક રીતે ગાલવને હોય પરંતુ ધૃષ્ટણુદિનુ મન જાણના છતા, સામે ચાલી તેને લગ્નની વધાર્ધ (૧) અને આરીર્વાદ આપવા આવલુ, એમા સુરિને યોગ્ય નહિ એની મુદ્ર મનોવૃત્તિનુ દર્શન થાય છે કહ્યુ ૩, કહી ૧૭મા ધૃષ્ટણુદિએ અપમાનેના પાલણેને ગાંઠની દક્ષિણા આપતા ગાલવ નરુપિને હારન નિષ્પત્ત કરી લોકમાનસની સામાન્ય અભિરુચિને સતોષના પ્રેમાનંદે કેટલો નીચો ઉતાર્યો છે ! કહી ૨૨ મા 'દુષ્ટ થયો તુષ્ટમાન રે વધામણીમા હા ખૂધાના દાનરે' કહેનાર, ૨૦ મા કહનામા પિતા પુત્ર વડીને મગ્ધે આહીં જ્ઞાનુ નહિ કામ' કહી અગિયારમી ગ્જનાર માનન નાગવેકા' કગનાર, કગિયા દનાન અને વિદાસતોષી લાગે છે જનારે તેણે જ્યેષ્ઠ કે ધૃષ્ટણુદિઓ લોક સાજે ચદ્રહાસ મ્તરે પિવેક દાખવ્યો છે ત્યારે ધૃષ્ટણુદિની પેના અધિકારી વિશેની વાત સંભળી તે જાણે જામે ચદાવી દ્વંદ્વમ્બા-અહીં વમ્બુદ્ધમા જીતરી પડતો લાગે છે

પદાન્તર રુપિને મનમાદા આહ્લાદ રે, દેતા આશીર્વાદ રે

કહી ૧૫ ભાવ્યો મમ્મા તેતો સર્વને મન પરાણુવ્યો રે = ચદ્રહાસ સાથે તમે જે કામગી થોકદ્યો હતો તે (તેમાની વિગતો) સર્વને ગમ્યો અને તે કામગી લઈ તેમાની તમારી સ્થના પ્રમાણે લગ્ન થોજ્યા

રૂપિ ગાલિવ થયા આચાર્ય રે : ગાલવે ધૂષ્ટશુદ્ધિને ચીડવવા જ
આમ કશું હશે ને !

પાઠાન્તર : ત્રીજી પંકિત : એ તો સર્વું શુભ કારજ રે.

કડી ૧૬ : તે દેખીને લોચન રે ... .. શાધવેનિ
જ્ઞાનપાદન કરતા આવતા બોધે ધૂષ્ટશુદ્ધિના અંતરમાં કોધનો અગ્નિ
પ્રજ્વળી ઊઠ્યો.

કડી ૧૭ : વારમાં આવી રહેતો રે ..... માર્ગમાં જે જે
સામે આવતો તે કિયપા ચંદ્રકાસનાં લગ્ન માટે ધૂષ્ટશુદ્ધિને ધન્યવાદ આપતો.

પાઠાન્તર : ૧. ચાટકો લાગ્યો શીશ રે,
૨. અને પીરકો લાગ્યો શીશ રે.

કડી ૧૮ : વડું : મોટું : વડું માંડણું તેણે વખાણુ રે, : વધારે
વખાણુ કરવા માંડયા.

પાઠાન્તર :

જ્યાયકને કાંઈ મન્યરે, રામ આપણને આપસે ધન રે,
વળી માંડણું વખાણુ રે, પુરોહિતને વાગે બાણુ રે.

કડી ૧૯ : પાટુ : લાલ-આંતરડાં : દોલ, મૂલંગ વગેરેનું ચામડું
હસવાની આમકાની અમુક પ્રકારની દોરી. કપારેક આ માટે નાના પ્રાણી-
ઓનાં આંતરડાં પણ વાપરવામાં આવે છે.

તોડયા : તોડયાં.

પાઠાન્તર : ગાધિર્વના મૂલંગ ફોડી, જંતર નાખ્યા તોડી રે.

કડી ૨૦ : ભેર : ભેરી, નોખત. નફેરી : એક પ્રકારનો દોલ.
તાલકાંસી : કાંસી બેડા, કાંસાની મોટી ઝાંઝ. આઘણુ મંગલબ્યાલિક્ષા
રે : આઘણોની પાસે બીજા મંગલવી.

પાઠાન્તર : બહોને મંગલવી લિક્ષા રે.

કડી ૨૧ : તરલાણી : સંધ્યાવંદનાદિમાં વપરાતી તાંબાની તાસક.
સં. તામ્રમાંડ. વેદિયા : વેદ જાણનાર, વેદ્ય બ્રાહ્મણો, 'રૂપિ વેદિયા બહુ
મોટા રે.' એ વાક્યના સંદર્ભને લીધે 'વેદિયા'નો તિરસ્કારસૂચક અર્થ
થતો નથી.

કડી ૨૨ : જુઓ કડી ૧૧ અને ૧૨નું ટિપ્પણ.

પાઠાન્તર : રૂપિ કેહે રામ ચયા તુષ્ટમાન રે,
વધામણીમાં હાં ખૂસટનાં દાન રે.

(ખૂસટ : સીમંત પ્રસંગે દ્વિયર સીમંતિની બાબીને માસે તમાચો
મારે તે ખૂસટ કહેવાય છે.)

કડી ૨૪ થી ૨૮ : ચંદ્રહાસ સાથે વિષયાનું લગ્ન થયું તે સાંભળી
ધૃષ્ટદ્યુમ્નિ મિત્રજ ગુમાવી બેસે છે. તો કૃલિંદને મુક્ત કરી કડી ૨૬, ૨૭માંના
દીન વચનો કેમ ઉચ્ચારે છે? એમાં ય એની ધુષ્ટ અને કપટ ભુલિ જ કામ
કરી રહી છે. આ શબ્દો એના અંતરનો બાવ દર્શાવતા નથી. ચંદ્રહાસ સાથેનો
સંબંધ બેલકલિપ્તપૂર્વક તે સ્વીકારતો જ નથી. નહીં તો કકલું ૨૨ માં મદનને
શબ્દપ્રદાર અને પાટુપ્રહાર ન કરે. કયા સંબંધોમાં મદને ચંદ્રહાસને વિષને
બદલે લગ્નમાં વિષયા આપી તેની તેને ખબર નથી, એથી પુત્રીને વિધવા
બતાવીને પણ વેરતરિત મેળવવામાં પાછો ન પડે એવો ધૃષ્ટદ્યુમ્નિ કુટિલતાનો
આશય લે છે. કૃલિંદ અને મેધાવિનીને તે કદી અવરથામાં કુંતલપુર લઈ
જાય તો ચંદ્રહાસ સાથે સીધા અને ખુદલા સંબંધમાં આવવું પડે. જાહેરમાં
જમાઈની હત્યા કરી બદનામી વહેરવાની તેની ઇચ્છા નથી. પરંતુ આગળ
યોગ્યો હતો તેવો છૂપો ઉપાય યોજી, પુત્ર કે પુત્રીને પણ ખબર ન પડે એમ
ચૂપકીદીથી ચંદ્રહાસનો નિકાલ કરી દેવા તે વિચારી રહ્યો છે. તેથી કુશળ
નટની અદાથી કૃલિંદ સમક્ષ દીન વચનો ઉચ્ચારી ક્ષમાવાચના કરે છે.

પાઠાન્તર :

કડી ૨૬ : જો જાણ્યો મુહને પાપી રે, માહાર મસ્તક નાખશે કાપી રે.

કડી ૨૭ : જાણે આખું પ્રાણનું દાન રે, હામા કરી રહેજ્યો રાગાન રે.

૧૫૮

કડી ૨૯ : મૃષ્ટશુદ્ધિની વાણીનું કષ્ટ કૃષિક સમજી શકતો નથી. એ
તો આ પરિવર્તન અંતરનું માને છે. અને ચક્રવાસને કોઈ વાત ન કહેવાઈ
સ્વીકારે છે.

પાઠાન્તર : કુન્ન સમુદ્ધુ સમાવી રહેલું છે, પણ પુત્રને નહિ કહેલું છે.

કડી ૩૧ : પાઠાન્તર : કુન્ન ગયું કુંવરનું પણ કૃષિક સુખિકો યામે છે.

કડવું : ૨૨

પરંતુ : શમે ભરાયેલો મૃષ્ટશુદ્ધિ કુંતપુરમાં પ્રવેશતો, સામા મળવા
આવેલા ચક્રને ખાકે ખારે છે. પુત્ર ગુસ્માવું કારણ સમજી શકતો નથી.
નિર્દોષતાએ એ તો એમ જ સમજે છે કે સમર્થિયમાં જર્ણ કરવામાં કંઈક
જાણુપ રહી ગઈ હશે એવી પિતા ગુસ્સે થવા છે. તેથી તે પિતાએ મેદકેમેદો
પગ આપે છે. તેમાં વિષને રચાને નિવવા પાંચી મૃષ્ટશુદ્ધિ નિસામણમાં પડી
જાય છે.

કડી ૩ : રાજ્યી મૂંઝવણો મૃષ્ટશુદ્ધિ નગરમાં આવ્યો ત્યારે, પુત્રીનાં
સમ નેવા આનંદને મગજે કોંઈનું શું કારણ હશે એ વિશે આશ્ચર્યમાં
પડેલા ભેદો અદુમાન કરવા લાગ્યા. ભોકોએ માન્યું કે તેણે પુત્રીના સમમાં
જોડેલો ખર્ચ કરવાનું લખ્યું હશે તેટલો ખર્ચ મળે કોઈ નથી નેથી ગુસ્સે
થયો છે. જૂની વાતને તથા પ્રધાનના અંતરને ન ભણતા ભેદો જાણું જ
અદુમાન કરે તે !

પાઠાન્તર : મળ સર્વ કે વિશે ચાલી, સેનાપતિને જાતો ૩૧૫.

કામજે લખ્યું તેટલું ખરું.....

કડી ૪ : પાઠાન્તર : પહેલી પંક્તિ :

જેમ આવે તેહે તમ નામે, જિનો નમ્મ રહે, એવકને મારે :

ખાઠ પંક્તિ : મુદવાતો કુંદકતો દંત રસતો, ખાપી ગજદારે.

કડી ૫ : પાઠાન્તર : મૃષ્ટશુદ્ધિ આવ્યો યોગે, પણ ચક્રે છે બહુ રીથ.

કહી ૬ : પશુવદ : પહેવાના વસ્ત્રનો છૂટો છેડો. સ. જ્ય. પિતા આગા છે એ જાણી મન તેને મળવા ઉતાર્યો થાય છે. અને માર્ગમાં પીતાંબરનો છૂટો છેડો અડક્ટમાં ન આવે માટે ઉપર વાળી કેડે ખેંચી દે છે.

પાગે, મગે એ ચમક છે, જ્યારે 'પ'ની વર્ણસમાર્પ છે.

પાઠાન્તર : પાડે પાગે અર્થે અનુરાગે : .. ..

કહી ૭ : નિપાના લખનો પ્રમગ સારી રીતે પોતે ઉઠેલો તે જાણીને પિતા પ્રમનન થયા હશે અને કઈક 'લાલાણુ', ઈનામ આપશે એમ જ મન માનતો હતો.

કહી ૮ : અદી ગાવર તકગર ઊભી કરી ચાલ્યા જ્યા કમિયાબાર જેવો લાગે છે.

પાઠાન્તર : પહેલી પકિત :

ગામર રૂપિએ ગમન કીધું, ધણુ રીશે લરાયો મહારાજ.

બીજી પકિત : પિતા પુત્ર વદીને મગશે, નોંધે આપણુ ગદાનુ કાજ

કહી ૯ : તાત ન જાણ્યો વરનો વેરી : પિતા પતિનો દુશ્મન છે એ રિપના કેમ સમજી શકે !

પાઠાન્તર ...તાત ત જાણ્યો વેરી

કહી ૧૦ : વાગે વારે વાધા સાથે વાધો : વચ્ચ. લગન પ્રસંગ હોવાથી દાસદ સી, બહાએ સર્વેએ ખીજા, કમ્પની અથવા કેશરિયા વચ્ચે પહેલાં હતા, એથી ધૂષ્ટભુદિ વધારે બગવા લગ્યો

પાઠાન્તર ૧ દામદાસી ધગતા ગ્રાહ્યજી આલ્યા મન સહિન સર્વ મળવા

૨ : દાસદાસી ગ્રાહ્યજી મન સહિન સર્વ આન્યા મળવા

કહી ૧૧ તે શત્રુ કીધો જમાવ : ધૂષ્ટભુદિ અને મન પોતપોતાને અનુકંપા અર્થ કરી શકે એવું દિવ્યર્થ વાક્ય ધૂષ્ટભુદિ કહેવા ઇચ્છે છે. તે શત્રુને જમાઈ ક્યાં છે મન સમજે છે કે આપના જેટલું દાન અને માન ન આપી તે જમાઈને શત્રુ જનાવ્યો છે.

પાઠાન્તર : પુત્ર પ્રત્યે કોઈ કરીને આલ્યો, પૃથ્વી પછાડ્યું પૂગનું પાત્ર.

કહી ૧૨ : તેં કીધું તે રિપુ સંગાથે : આ વાક્ય પણ દ્વિઅર્થી છે.

૧. તેં જેવું આચર્યું તેવું શત્રુ સાથે જ થઈ શકે. જમાઈ સાથે તેં શત્રુ જેવો વ્યવહાર રાખ્યો છે. (તારે વધારે માન અને દાન આપવા જોઈતાં હતાં.) ૨. તેં વિપયાનાં લગ્ન શત્રુ સાથે કર્યાં છે. રિપુ : શત્રુ.

કહી ૧૩ : મૂર્છાંગત કીધો : મૂર્છા પમાણો. જેમ ચંદ્ર પડે બ્યોમથી.....તેમ મદન કુંવર.....' વાક્યગા ઉપમા અલંકાર.

પાઠાન્તર : જેમ ચંદ્ર પડે બ્યોમથી જેમ, રાત્રીએ મઘો હોય જેવે; તેમ મદન કુંવર મૂર્છાંગત પામ્યો, પિતામહારથી તેવે.

કહી ૧૫, ૧૬ : 'પિતાએ વિના વાકે પાતુ માણું' છતાં ગુસ્સા કર્યાં વિના પિતૃવત્સલ પુત્ર મદન ધેયું મેળી, વિતયપૂર્વક કહે છે કે તમે તો મારે મન બ્રહ્મા અને વિશ્વ જેવા પૂજ્ય છો. છતાં તમે મારો વાંક કાઢો છો ! જે શત્રુ, મોટાભાઈ અને પિતામહનું વચન લોપે તે મહાપાપી છે. પણ મેં એવું શું પાપ કર્યું ? મેં તો તમે કાગળમાં લખ્યું તેટલું કર્યું છે, ખર્યું છે. હજુયે ધૂષ્ટશુદ્ધિનો કોષ શા કારણે છે તે મદન સમજ્યા નથી.

પાઠાન્તર : કહી ૧૫ :

ત્યાહારે હશે મહી જીકયો સુત સાધુ, મદાર કરે પિતા, કર જોડય.

કહી ૧૬ : શુર જેષ્ઠ જાત તે પિતા પિતામહ.....

મેં તો તમે લખ્યું તેટલું કીધું છે.....

કહી ૧૭ : પાઠાન્તર : ૧....મંત્રીએ ખડખડ કરતાં લીધું.

૨.....ખડખડ કરતાં લીધું.

કહી ૧૮ : શું લખતાં કરે ન કપાયો ? પોતે લખેલા કાગળમાં ધૂષ્ટશુદ્ધિ વિષયે સ્થાને વિષયા જોતાં મનમાં વિમાસે છે કે આમ કેમ લખાયું ? વિષયા આપસનું લખતાં હાય કેમ ન કપાઈ ગયો ?

કહિયું : કહિયું, કહેવું, સખન માર માર્યો. સં. વઠિન.

પાઠાન્તર : ૧ મેં તો મિથ્યા કુંવરને કહિયું ઘણો માર્યો.....
૨ મેં તો મીઠા કુંવરને પૂઠે ચરણ માર્યો, લખતાં માહારો કર કપાયો.

કડી ૧૯ : કર કપાયો : પોતે ગફલતમાં વિષને સ્થાને વિષયા
લખી 'હાય કાથી' દીધા છે. વાંક મદનને નથી પણ પોતાનો છે.

પાઠાન્તર : પણ અરે એ દિકરીને પરણ્યો, તો તે દુઃખે શ્વપા બનેા રે.

કંડવું : ૨૩

વરતુ : 'વિષતું વિષયા કેમ થયું તેનો જોદ ન સમજતાં તે પોતાની
બૂઝ હશે એમ માની, મદને પોતાની બાહાનું ઉત્સવન ક્યું' હોવાની
ઊડતી વાત સાંભળી હોવાનું બહાનું કાઢી, પુત્રના મનનું સમાધાન કરે છે અને
ચંદ્રહાસને બોલાવી ઉપર ઉપરની મમતા બતાવે છે.

કડી ૧, ૨, ૩ : મારગ માંહે સાંભળી એક ઉડતી એવી વાત :
વિષયના લગ્ન માટે મદનનો નહીં પણ પોતાનો જ વાંક હતો એમ કામળ
જોયા પછી ધૂષ્ટશુદ્ધિને લાગે છે, એથી પોતાના વર્તને પુત્રને માફ લાગ્યું
હશે, એમ માની તે માટે બહાનું ઉપજાવી કાઢે છે. અને કહે છે કે માર્ગમાં
એણે એક અશ્વા સાંભળી કે તેણે પત્ર લખ્યો હતો તે પ્રમાણે ન કરતાં
જેલું મદને તે પત્ર ફાડી નાખ્યો હતો. આ વાત સાંભળી તેને યુસ્મે
આખ્યો હતો.

પરંતુ આ કારણ દેખીતી રીતે જ અત્રીતીકર છે. ધૂષ્ટશુદ્ધિ આખો
ત્યારે પણ ઉત્સવનું જ વાતાવરણ સર્વત્ર હતું. વિષયા પણ સામે લેવા
આવી હતી, અને તેની સુંદરી, મીઠળ વગેરે લગનનું જ સચન કરતાં હતાં.

ખપ કડી ૧. આવશ્યકતા પડ્યે. ૨. ત્વરાએ, ઉતાવળે.

અભુપ્રિયો : કોઈને ખબર પડ્યા વિના, બાણધાર.

પાઠાન્તર : કડી ૧ : લખ્યું તું કંઈ ને થયું કંઈ, એટલી વિપરીત વાત.

કડી ૨ : ખીજ પંક્તિ.....તુમને મન ન આપ્યું.

કહી ૪, ૫ : હાં જો : કારણ કે કષ્ટ પડશે આપણને ઉગારે.....
 પશુદિનું આ વચન કેટલું સાચું પડે છે ! તેણે ચોળેલા ચાંદાળો ચંદ્રદાસને
 બદલે મદનની દયા કરી નાખે છે. અને આધાતથી તે પણ આત્મહત્યા
 કરે છે ત્યારે ચંદ્રદાસ જ પોતાની લક્ષિતથી તેમને પુનર્જીવન અપાવે છે.

પાઠાન્તર : કહી ૪ : મળવાને મારું મન દીસે છે ... ..

કહી ૫ : એવા મગા સગન ક્યાંથી ... ..

કહી ૬ : પાઠાન્તર : મદને મળ્યું બનેલીને એમ પિતાએ કહિયો,
 તેડવા ધાયો સાધુને કપટ કાંઈ નવ પ્રિયો.

કહી ૭ : પાઠાન્તર :

તદ્મતે મળ્યા વિના નથી પાણી પીતો સાધુ તેહે માહારો તાત;

કહી ૮ : મન ... વાંચું : પ્રસન્ન થયા.

કહી ૯ : પાઠાન્તર : વાટમાંદા વાતો કરતાં કરે અન્યોઅન્ય જાત્યો.

કહી ૧૦ : અશ્વિનીકુમાર : અશ્વિનીકુમાર. સૂર્યના જોડિયા પુત્રો.
 અશ્વિની (પોહી) નું ૩૫ ધારણ કરેલી સૂર્યામાં સૂર્યએ અશ્વનું ૩૫ ધારણ
 કરી આ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા. બન્ને અશ્વિનીના નરકોરામાંથી નીકળ્યા
 હતા તેથી તેમને નાસત્ય પણ કહેવામાં આવે છે. ઈન્દ્ર આ બન્નેને યજ્ઞભાગ
 લેવા દેતો નહીં, પણ પરંતુ સુવાન સુકન્ધા સાથે લગ્નસુખ ન ભોગવી શકતા
 પૃથ્વિ સ્વપ્નને, સુકન્ધાની પતિલક્ષિતથી પ્રસન્ન થઈ, દેવેના વૈવ અશ્વિનીકુમા-
 રોએ સુવાન બતાવ્યા તેથી સ્વપ્નને તેમને યજ્ઞભાગ અપાળ્યો. આ બન્ને
 અશ્વિનીકુમારો અવિભાજ્ય ગણાય છે.

જાણે અશ્વિનીકુમારનું જોડું : ઉપ્રેક્ષા અર્ધંકાર. વળગ્યા : સં.
 વિ + લ્ગ્ ઉપરથી. અળગા : સં. અ + લ્ગ્ ઉપરથી.

પાઠાન્તર : ૧. બાંહે બેરખા, પોહેસ્યે પોહોંચી, બંન્નો બેલડિયે વળગ્યા.

જાણે અશ્વિનીકુમાર જુગ્મ જોડું, એ નથી ચાતા (હો અશ્વ) અળગા.

૨. બીજી પંક્તિ : સોબા બન્નેની શી કહું, જેમ ચંદ્રથી તારા અળગા.

કડી ૧૧ : બગીસલક્ષણા : સર્વગુણસંપન્ન. યામાત્રના : જામાઈના. સં. જામાત્ર. યામાત્રના યુગ્મ લોચનતીર ; રૂપક અલંકાર. ચંદ્રહાસની અણિયાણી આંખો ધૃષ્ટિબુદ્ધિને જાણે વીધી નાખતી હોય તેમ તે અનુભવે છે.

કડી ૧૨, ૧૩ : ગતે કરીને પવન સરખો : ચંદ્રહાસને પવન સાથે સરખાવ્યો છે. ઉપમા અલંકાર.

પાઠાન્તર : ગતિએ વેગે પવન સરખો.....

ગંભીરતાએ સમુદ્ર (સરખો) : ઉપમા અલંકાર.

દેહે જાણે અનળ સરખો : અનળ : અગ્નિ; સં. મનલ. 'નળે' થી સંભાવના છે. પરંતુ 'સરખો' ઔપચ્યસૂચક શબ્દ ઉત્પ્રેક્ષાની સંભાવના દૂર કરી ઉપમા અલંકાર રચ્યપણે સૂચવે છે.

પાઠાન્તર : વિવાદે જાણે નળ સરખો.....

શીતળતાએ ચંદ્ર (સરખો) : ઉપમા અલંકાર. સંધ્યાએ સુરપતિ સરખો : સુદમા ઇન્દ્ર જેવો. ઉપમા અલંકાર. ગણેશ સરખો ગુણવાન : ગુણોમાં ગણપતિ સરખો. ઉપમા.

પાઠાન્તર : સંધ્યાએ સુરપતિ સરખો, લક્ષિતથે ધોપ સમાન.

મહિમાયે મહાદેવ સરખો : મહિમા—મથમાં રાકરના જેવો. ઉપમા.

તેજે કરીને ભાણુ (સરખો) : તેજમા સૂર્ય જેવો. ઉપમા. ભાણુ : સૂર્ય. સં. માતુ. ઉપરની કડીમા સ, જ, મ, ની વર્ણસંગાઈનું માધુર્ય નોધો.

કડી ૧૪ : હેમના : સુવર્ણના. દુગદુગી : દાનનું એક ધરણું. ઘોતી : પ્રકાશી. સ. શુ : પ્રકાશનું ઉપરથી.

પાઠાન્તર.....દુગદુગી રહી છે સોહોતી.

આ કડી મ, ક, હ, ઇ ની વર્ણસંગાઈની સાહજિકતા અને મધુરતા નોધો.

કડી ૧૫ : કટી કદારો : કડનો કદારો. કોઢી દષ્ટે : શુરસાભરી નગરે.

પાઠાન્તર : શોભે સુદમ કટિકદારો, ઘૂંટી કેરે કમળનો વાગો,
ધૂષ્ટશુદ્ધિ ભરી દષ્ટે જોયો, જમાઈ રાખ સરખો લગ્યો.

કડી ૧૬ પરિભસ : સુગંધ. અગરજા : અગરુ. એક સુગંધી પદાર્થ.
રોગ : લેપન. રંગિત અશ્વર તંબોળ : પાનથી ચાલ બનેલા હોઠ.
પાઠાન્તર : રંગત અધર તંબોળ. પ, ચ, અ, ર, ની વર્ણસંગાથ અને 'ચંપક
ચંદન,' 'અંચ અગરજા,' કરે, વરે ના પમકનું લવમાધુર્ય નોધો.

કડી ૧૭ નેહભર્યા : સ્નેહભર્યા. નેત્ર નેહભર્યા જાગરણે...નાર.
ચંદ્રહાસની આંખો મધુરજનિના જાગરણે સ્નેહભરી છે. એના નપતેને જાણે
વિપવાના સ્નેહે આવરી લીધાં છે.

શાર્દૂલ : સિંહ. ખાર : બહાર. સસરા પાસે આવ્યો સાધુ...
ઉપમા અલંકાર.

પાઠાન્તર : ૧ નેત્ર નેહભર્યા જાગરણે, એ વરિયો છે વિપવા નારી.
સસરા પાસે આવ્યો સાધુ જમ, ધૂષ્ટશુદ્ધિ શુદ્ધ વિચારી.
૨ ખીછ પંકિત : સસરા પાસે આવ્યો સાધુ,
જ્યમ સ્થાનથી શાર્દૂલ નીસરે બહારવ.

કડી ૧૮ : ભૂર : ભુજ્યો. સૂર : દેવ. અહીં સૂર્ય અથવા ચંદ્ર.
જેમ રાહુએ ભેટ્યો સૂર : કરવપ શપિનો સિંહિકાથી થયેલો.
અસુર પુત્ર રાહુ અમૃતપાન વખતે દેવોની પંકિતમાં છૂપી રીતે પ્રવેશ્યો હતો,
ત્યારે સૂર્ય અને ચંદ્રએ તેને ઓળખી જઈ વિષ્ણુને જતાવ્યો હતો અને
વિષ્ણુએ અમૃત તેના ગળાથી નીચે જીતરે તે પહેલાં તેનું મસ્તક છેદી નાખ્યું
હતું. પરંતુ કંઠમાં અમૃત ગયું હોવાથી ધડ વિનાનું મસ્તક જીવી ગયું.
ત્યારથી રાહુને ચંદ્ર અને સૂર સાથે વેર છે એમ માનવામાં આવે છે અને
મદણ વખતે રાહુ સૂર્ય કે ચંદ્રને ઝસી જવા મસે છે એમ મનાય છે. અહીં
ધૂષ્ટશુદ્ધિને રાહુ સાથે અને ચંદ્રહાસને સૂર્ય અથવા ચંદ્ર સાથે (નીચેના

પાદાન્તર અનુસાર સૂજ સાથે, પણ યોગ રીતે ચંદ્ર સાથે) સગખાળ્યો છે. ધૃષ્ટદ્યુધિએ ચંદ્રહાસ પ્રત્યે ઉપર ઉપરથી રનેહ તો બતાવ્યો પણ મનમા તો ગહુની જેમ તેને અસી જવાની પ્રતિષ્ઠા હતી.

કહી ૨૦ પાદાન્તર સૂજ સગખો ગોળતો માધુ . ...

કહ્યું : ૨૪

વસ્તુ ધૃષ્ટદ્યુધિ પુત્રીને વિધવા બનાવવાનું પાપ વહોરીને પણ ચંદ્રહાસની હસા કપાનો નિર્ણય મે છે. એક અધિકારીની મોવમ વાત કરી ગાલવને કહે છે કે તેનું વચન મિથ્યા થયું છે ત્યારે ગાલવ કહે છે કે તેનું વચન મિથ્યા નથી થયું અને તે 'અધિકારી'ની પુત્રીને પૂર્વનો ભિખારી જ પાળ્યો છે. આ મહેપ્રાપ્તિ ચંદ્રહાસને માગવાનો તેનો વિચાર મક્કમ થાય છે, અને ચંદ્રહાસને મધ્યગત્રે કુમદેવીની પૂજા કરાવવાનું કહે છે અને તેને મારી નાખના ચારાળોને મોકલે છે

કહી ૧ : સસરાનો રનેહ નવ કળિયો સસરાનો રનેહ બતગનો નથી પણ ઉપર ઉપરનો છે એ બેહ ચંદ્રહાસ મમણ શક્યો નહિ, એ વાનથી પ્રધાન નિશ્ચિત થાય છે

પાદાન્તર : જામાત તે મુજને મળિયો, સમગનો સમેર વળિયો

કહી ૩, ૪ : જીગતે સુકિએ ધૃષ્ટદ્યુધિ જાણે છે કે ચંદ્રહાસને પ્રુષ્ઠા સુધ્ધમા તે છતી શકે એમ નથી એથી કપટ સુખિ કરી તેને મારવાનો ઉપાય વિચારે છે

પોતાની છદ્મને માટે પુત્રીને વિધવા બનાવના પણ તે અચકાવ તેમ નથી એ કૃત્યમાં ઘેર પાપ છે, તો અડસકં તીર્થની યાત્રા કરી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવ નથી ?

નાઉ ॥ નહાળી. રનાન કરું. પાદાન્તર : કહી ૩ : ખીજ પકિત : વેગ રિપવાને વિધવા કગલુ ચોથી પકિત : કર કરપટ, કરો ઉપાય

કહી ૪ : પકિત ૩, ૪

પૂજ્ય માગ્યે હત્યારો માઉ, પેર્યે પેર્યે અડસકં તીર્થ નાહાઉ

કડી ૫ : રયામ મુખ પરધાને કીધું : ગાલવ ઋષિ સભામાં આવ-
વાથી ધૃષ્ટ્યુદિનું મો કાળું પડી ગયું. પોતાના અનેક પ્રયત્નો છતાં વિષમા
સાથે ચંદ્રદાસનું સમન થયું અને ગાલવનું વચન સાનું પડ્યું એથી ગાલવ
આમળ તો તેને નીચું જોતું રહે એવી સ્થિતિ થઈ હતી.

કડી ૬ થી ૧૦ : વિષ્ણુ : વ્યાકલ્ય. દેખીતા મોટા : બહારથી
દેખાવે મોટા. પ્રશ્ન પડે છે ખોટા : ભવિષ્ય વચન ખોટાં પડે છે.
પુખ્ત : પુરુષ. હુતો : હતો.

ગાલવના આમળનથી થયેલો ફોલ હાંકવા અને રખેને ગાલવ પોતે
વાત ઉપાડે અને નામોશી અનુભવતી પડે માટે તે પહેલાં જ તેને ખોટો ડરાવી
જોડતો અટકાવી દેવા ચંદ્રદાસને સંબોધી, ધૃષ્ટ્યુદિ મોઘમ રીને દેવળ
ગાલવ જ મૂળ પ્રસંગ સમજી શકે એ રીતે કહે છે કે તેનું વચન ખોટું
પડ્યું છે, લિખારીને બહારે એક રાજપુત તેની કન્યાને પરણ્યો છે. એથી
તેણે જા દેશનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. ધૃષ્ટ્યુદિ મનમાં ધારે છે કે
ચંદ્રદાસ તે જ પેલો અનાથ બાળક છે તેની સાક્ષરને ખબર નહિ હોય.

પાઠાન્તર : કડી ૭ પંક્તિ ૩-૪ :

એક જુગમાં જણીતો રૂપિ, તે વણ પુછે ખોટો મુખી.

કડી ૮ : પંક્તિ ૧-૨ :

પછે તેહે લિખીક રડવડી મુખો, તેહે કન્યાને પરણ્યો જુખો.

કડી ૧૧ : ત્યારે જામાત્રે નીચું નીહાળ્યું : ધૃષ્ટ્યુદિએ દરેકી
મોઘમ વાતનો ખ્યાન ચંદ્રદાસ સમજી જાય છે. કુતલપુરમાં પ્રવેશનાં જ
તેને પોતાના બાળપણની લિખારી અવસ્થાનું સ્મરણ થયું હતું. (કડવું
૧૭ : કડી ૬, ૭, ૮) અને ધૃષ્ટ્યુદિએ તિરસ્કારપૂર્વક તે લિખારી બાળકનો
(તેનો પોતાનો) નિર્દેશ કર્યો તેથી ફોલ અનુભવે છે.

ચંદ્રદાસ તો ધૃષ્ટ્યુદિના વચનનો પ્રતિવાદ કરતો નથી, પણ માત્ર
તે સદન કરી શકતો નથી, અને આલખનું વચન ક્યારેય મિથ્યા ન થાય
એ પ્રકારના વચનો અભિમાનપૂર્વક ઉચ્ચારે છે.

પાઠાન્તર : કડી ૧૧. ચોથી પકિત : પ્રધાનને વચનમાહા લીધી.

કડી ૧૨ : ત્રાડે • મોટે અવાજે. વિપ્રનું વચન પ્રમાણ : ગમનું બાણ ને કદી મિથ્યા ન થાય તે પણ કદાચ મિથ્યા થાય પણ બ્રાહ્મણનું વચન હમેશા પ્રમાણભૂત જ ગણાય છે, મિથ્યા ચતું જ નથી. 'રામનું બાણ' ઉપમાન છે. તેના કરતાં ઉપમેય 'બ્રાહ્મણના વચનો'ને ચડિયાતું બતાવ્યું છે. વ્યતિરેક અલંકાર.

પાઠાન્તર : પણ વિપ્રવચન ન અપ્રમાણ

કીડ ૧૩ • ખોટારા • ખોટા.

પાઠાન્તર : ત્રીજી પકિત : ગવિચદ્રમંડળ શુ' ચળે

'આકાશના તારા' ઉપમાન કરતા ઉપમેય-બ્રાહ્મણને ચડિયાતા બતાવ્યા છે. વ્યતિરેક અલંકાર.

કડી ૧૪ મેર : મેરુ પર્વત

સાત સાગર : ક્ષાર, ઈન્દુ, સુરા, ધૂન, ક્ષીર, દધિ અને શુદ્ધ એ સાત સાગરો. સાગર પોતાના કિનારાની મર્યાદા છેડતો નથી, શેષ નાગ, મેરુપર્વત અને માગર એ ત્રણે ઉપમાનો કરતા અહીં પણ બ્રાહ્મણોના વચનને ચડિયાતી બતાવ્યા છે. વ્યતિરેક અલંકાર

પાઠાન્તર : બીજી પકિત તો મે અમારા કલામા ન હોય ફેર

કડી ૧૫ : ક્રોધ : મિથ્યા વાજ તાસ. વિધાતા બ્રહ્મા મધવા : ૧ હન્દ્ર ૨ બ્યાસ. (હુઓ કડવું ૧. કડી ૮૧ું ટિપ્પણ) ને અટાવીશ વ્યાસ થયા તેમા એકનું નામ મધવા હતું. અહીં, વેદશાસ્ત્રમા પરગત ઋષિ એટલો અર્થ છે આ પકિતમા સભ્યતાયા જુગુઋષિના પ્રસંગનો નિર્દેશ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શંકર એ ત્રણેમા ઉત્તમ દેવ કોણ તેની પરીક્ષા કર્યા ઋષિઓએ બૃહુને મોહ્યા : તે પ્રથમ બ્રહ્માને ત્યા ગયા અને તેમને પ્રણામાદિ કર્યા વિના અવિનયથી ઊભા રહ્યા. બ્રહ્માને પણ ખોટું લાગ્યું થંકરને ત્યા જઈ આ પ્રકારનું આચરણ કરતા તે તો ત્રિશૂળ લઈ મારવા જ દોડ્યા છેરટે

ભૂચુક્તપિ વૈકુંઠમાં ગયા અને સુતેલા વિષ્ણુ ભગવાનના વક્ષસ્થલમાં લાત મારી. વિષ્ણુએ ગુસ્સે થવાને સ્થાને, 'તમારા પગને તો નથી વાગ્યું,' એમ કહી તેમના ચરણ ચાંપવા માંડ્યા.

કહી ૧૬ : વાઠવ : આઠણ (અને અગ્નિ). વંક : વાંક.

કહી ૧૭ : ગાંજી : દરાવી, દબાવી. ભાંજી : ભાંગી.

પાઠાન્તર : ચોથી પંક્તિ : પરપુરો સસરાના હોઠ ભાંજી.

કહી ૧૮ : વિકાર્યું ૩૫ : તેણે ભવંકર ૩૫ ધારણ કર્યું.

કહી ૧૯ : પારકી વાતમાં શિઠ પડીએ ? ગાલવે જ્યારે ૨૫૫૯ વાતો કરવા માંડી ત્યારે પોતાની બાજી બધાહી પડી જશે, ચંદ્રદાસ તેના કપડી સ્વભાવ વિશે જાણી જશે, અને સહાજનોમાં બહનામી યશે તેવા ભપથી પેલા 'અધિકારી' વાળી વાત સાથે પોતાને કંઈ સંબંધ ન હોય તેમ વાત દાળવા પ્રયાસ કરે છે.

પછી ઉઠી ગયો અમળણ : વાત વધારે ન લાગાય એ માટે, અમળણ હોય તેવો દેખાવ કરી પ્રધાન બીડી જાય છે. શિઠ : શા માટે. વાયક : વાક્ય.

પાઠાન્તર : ૧. રહી ના શકાય મેં આઠાવું
એ જ્યામાવને કપટે મરાવું
રૂપિને વચને થયો પરિતાપ.
એરે માર્યાનું મુઠ્ઠને ન લાગે પાપ.

૨. પંક્તિ ૩, ૪ :

રૂપિને વચને થયો પરિતાપ;
એમાં છાનું લાગે મુને પાપ.

કહી ૨૧ : પાછલો દિવસ ઘટિકા ચાર : દિવસ આયમવાને ચાર પડી બાકી રહી દત્તી ત્યારે. મન પોણું : મન વિદોણું. મન વગરનું.

કડી ૨૨ : કાસા : વહાવા અદકા : વધારે સં. અધિક ઉપરથી.

પાઠાન્તર : ખીજ પકિત . જે સમપણ કીધું આડે

ચોથી પકિત : મુઠ્ઠને મન પે ઘણ તદ્દમો વાહાલા

કડી ૨૩ ઠીમ : મોનાની મોગી જગડી ચોસલો

કડી ૨૪ : ખીજ : પારકા, અહી ગાનનનો નિર્દેશ છે.

જૂંડું : જૂડું, ખરાબ.

ગાઠવે ભરસભામા પેના અધિકારીની વાતનો રહોટ કરી દીધો, તેમ ખીજ વાતો કરી ચંદ્રહાસને જો તે જોરે તો ધુજીયુદ્ધિની મુક્તિ સફળ ન થાય દેવીની પૂજા કરવા જના માટે તે ચંદ્રહાસને કહેવાનો છે, એમ તો ખીજ કાઠને પૂછે નહીં માટે આ પ્રકારની શિખામણુ આપે છે

કાળકા : કાલિકા માતાનું રુદ્ર સ્વરૂપ-મહાકાલી

પાઠાન્તર : પકિત ૩, ૪ :

એક અમારા પૂર્વજે મેવી, અમ કુલની કાનિકાદેવી

કડી ૨૬ : શક્તિ : માતા શક્તિ સંતોષ થાયે : શક્તિને સંતોષ

થાય, શક્તિ મંત્રોષ પામે દેહકુંઠ : મહિં દેવગૃહ ઉપરથી ઓતાકુંઠ : ઓતરાકુંઠ. સં. સત્ત્વ. ઉપરથી

પાઠાન્તર : દે'ક નમ્રથી પુઠે ઓતાકુંઠ

કડી ૨૮ આર્ધ માતા સ આર્યા ઉપરથી પૂજા પૂજા માટેની

સામગ્રી

કડી ૩૦ : અવક : અનાવડુ વપરાશ વિનાનું નિર્જન હેર જસસ,

આતમીકા અહી અત્યંત વિશ્વાસપાત્ર માણસો એવો અર્થ કરવો

કડી ૩૨ : પાઠાન્તર - પકિત ૧, ૨ :

દારે ખડગ મામા ધગ્ગે, શત્રુને મારી કડકા કર્ગે

કડી ૩૩ : આંઝં : તનવારો

- પાઠાન્તર : પંક્તિ ૩, ૪ : ૧. હરખીને ચારે ચાલ્યા,
એક પાલિલિયા કરમાં જાલ્યાં
૨. ચોથી પંક્તિ : ખાંડા પાણીવાળાં કરે જાલ્યાં.

કડી ૩૪ : પાઠાન્તર :

- પંક્તિ ૧, ૨ : સંતાઈ ચારે રલા, પણ ચંદ્રલાસ નવ લલા.
પંક્તિ ૪ : ચાલિયામ મલા કંઠ સાય.

- કડી ૩૫ : પાઠાન્તર : ૧. તેને કોણ કંપે કરી મરાવે,
જેને અવિનાશી ઉગારે લાવે.
૨. જેને અવિનાશી નીત ઉગારે.

કડી ૩૬ : પાઠાન્તર : ઉગારે અવિનાશી જેને, તેને કોઈ માંજ નહિ રે.

કટણ : ૨૫

વસ્તુ : વિપયાનું લગ્ન થઈ ગયું અને પોતે કુંવારી રહી ગઈ તેથી રાજકન્યા અંપકમાલિની પોતે પણ ચંદ્રલાસને પરણવા વિચારે છે અને તે માટે મદનની સહાય માગે છે. કુંતાલ રાગને પણ રાગે લયકર સ્વપ્ન આવ્યું અને મૃત્યુ નશ્વર આવ્યું જાણી મદનને રાજ્યભાર સોંપી અંપકમાલિનીને પરણાવવાની જવાબદારી સોંપી વનમાં જવાનો નિર્ધાર કરે છે. મદન ચંદ્રલાસ સાથે અંપકમાલિનીનું લગ્ન કરવા રાગને સલાહ આપે છે અને રાજાની ઇચ્છા અનુસાર ગતોગત લગ્નવિધિ કરી દેવા મદન માતાની પૂજા કરવા જતા ચંદ્રલાસને રાજલલ્લન ગેહકથી, પોતે મદિરે જાય છે. અને ચાંડાળો તેની હત્યા કરી નાખે છે.

કડી ૧ : પાઠાન્તર : જૈમિનિ વાણી બોલિયા, સુજ જનમેજય રાયજી.

કડી ૨ : સહિયાત્રી : સહિયર, સખી. કલેવરમાં : કલેવરઃ શરીર.
અહીં અંતરમાં.

પાઠાન્તર : એક એકથી ૩૫૨ રહી, બન્નો સરખી નારીજી.

કડી ૫ : મારાજ . મહારાજ, ગામ મદન કુતલ ગળતો અત્યંત વિશ્વાસુ છે

કડી ૬ : પૌર્ણીમાસી પૂર્ણિમાની ગતી પહેર પ્રહર, એક પ્રહરના ત્રણ કલાક પૂર્ણિમાની એક પ્રહર ગતિએ, ગતિના પહેલા પ્રહરમાં કુતલને અશુભ સ્વપ્ન આવ્યું

કડી ૮, ૯ સ્વપ્ન : સ્વપ્ન દક્ષિણ ગયો : દક્ષિણ દિશામાં ગયો દક્ષિણ દિશામાં યમનો વાસ છે એમ મનાય છે રુધિર : લોહી પ્રાશન : પાન કરતું, પીવું કાળપુરુષ . મૃત્યુ, યમ અસત્તા . પકડવા કાંધે : કાંધવ વડે

કડી ૧૦, ૧૧ કડી ૮, ૯માં ભયકર સ્વપ્નનું વર્ણન સાલળી ગાલવ રૂપિ એવું ફલ કહે છે કે છ માસમાં તમારું મૃત્યુ થશે એથી કુતલ સ્વર્ગ મેળવવા એ છ માસ દરમ્યાન વનમાં તપ કરવા જવાનો નિર્ધાર કરે

કડી ૧૨, ૧૩ રાજ્યનો ભાર તો તે મદનને સોંપી દે છે પણ પોતાની કન્યા હજી કુવારી છે એની ચિંતા છે તેથી તેના લગ્નનો ભાર પણ મદનને સોંપે છે

મેં દશ વરસ લગી પુત્રીને, ન જોડ્યો જમાઈશ,

ચપકમાલિનીની વય દશ વર્ષની છે એમ અહીં જણાવ્યું છે કડવું ૧૪, કડી ૩, ૪, ચ મા વિદ્યા અને ચપકમાલિનીને પ્રાપ્તયૌવના અને અનંગદંધા તરીકે વર્ણવી છે જે પ્રહરનું નિરૂપણ પછીના કડવામાં (કડવું ૧૫) કર્યું છે તે માટે તે બન્નેને પ્રાપ્તયૌવના જ દર્શાવરી પડે અહીં દશ વર્ષની ઉંમર કેળ પ્રેમાનંદના જમાનામાં પ્રચલિત બાળવયની રૂઢિનો જ પડો પાડે છે અષ્ટવર્ષ મરેદ્ ગૌરી એ શાસ્ત્રવચન અનુસાર રજસ્વના થતી અપરિણિત પુત્રીનો પિતા નર્કલાગી ચતો એ તાર્કાલીન માન્યતા દશ વર્ષની વયે પ્રમણિત્વગતાના અસંભવનિરૂપણ માટે જવાબદાર છે

પાપાન્તર : પણ દાઝ નહીં એક મોટી મનમાં શાનામૃત નવ પીધું,
દશ વર્ષની ગાજકુવરીનું કન્યાદાન નવ દીધું.

નોંધ : મૂળ અશ્વમેધમાં આ સ્વપ્નની વાત નથી, ગાલવ ઋષિ રાજને ‘અરિષ્ટાશ્વાય’ વાંગી સંલગ્નાવતા હતા, તે ઉપરથી રાજને થયું કે તેને મરણસમય નજીક આવ્યો છે. તેથી અંકમાલિનીને પરણાવી નિશ્ચિંત થવું જોઈએ. વિધવાના લગ્ન સમયે તેણે અંદ્રહાસને જોયો હતો, અને તે ગમી ગયો હતો તેથી અંદ્રહાસ સાથે અંકમાલિની પરણાવી તેને રાજસત્તા સોંપવાનો નિર્ધાર કરી, રાતોરાત લગ્ન કરી નાખવા અંદ્રહાસને બોલાવી લાવવા મંદનને આજ્ઞા કરી. અને અંદ્રહાસ આવતાં જ તેનું લગ્ન કરી ‘રાજ્ય પશુ આપી દીધું’. અને અરણ્યમાં તપ કરવા જતો રહ્યો.

નાકરે મૂળથી જુદા પડી નીચે પ્રમાણેનું નિરૂપણ કર્યું છે :

રાયે છે તોરંગ માંહે, દર્પણ માંહે મુખ જુએ;

.....
અરીસા માંહે મુખ જોતાં, વિરાંધ ફેરું વાર;
કમળ (મુખ) પાખે ધડ નિરખ્યું, એકલું શરીર ૪૪

આત્મ ફળ રાજ ગાલવને પૂછે છે ત્યારે તે અરિષ્ટાના ફળ વિશે મંથ લાવી કહે છે કે તારું આયુષ્ય બે દિવસનું જ છે. એથી મંદનની સલાહ પ્રમાણે અંદ્રહાસ સાથે કન્યા પરણાવે છે.

કડી ૧૪ : પાદાન્તર : યીજ પંક્તિ :

કૃળ રૂપ અતિશે રૂકું, સ્થાપનું સ્વપ્નન છ.

કડી ૧૫ : ચૌદ વિદ્યા : ચાર વેદ, નિરુક્ત, જ્યોતિષ, હંદ, વ્યાકરણ, કલ્પ, ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણ, મીમાંસા, અને તર્ક એ ચૌદ મહાવિદ્યા ગણાય છે.

નખે : નિરખતાં. હુખે : દરખે.

કડી ૧૬ : ચર્મ મન્નણ : આનંદ પામી.

ઘડિયાળાં લગ્ન : ઘડિયાં લગ્ન. ગમે તે વખતે થાય તેવું અથવા વિવાહ અને લગ્ન બન્ને એકી સાથે થાય તેવું લગ્ન.

પાઠાન્તર : પહેલી પંક્તિ :

ત્યારે માવલ કહે એ વર કેરું લાગ્યે બાએ દવડું છ.

બીજી પંક્તિ : ૧. વિહિવા કરો તો આજ મધરાત્રે છે ધડિયાં લગનછ.

૨. અને વીવા કરો તો આજ મધરાત્રે લગન ધડિયાડુછ.

કડી ૧૮ : અર્થ : અર્થના. કપાળે કેશર ચંદનનો ચાંદલો કપીં હતો.

પાઠાન્તર : બીજી પંક્તિ ... .. કેશર અરચા ભાલછ.

કડી ૨૦ : પાઠાન્તર :

૧. હરિભક્તને આવતો દેખિ, અશ્વથી મદન ઉતર્યો છ,

૨. હરિભક્તને દેવી અશ્વથી મદન મેદિની ઉતરિયો છ,

(મેદિની : પૃથ્વી)

કડી ૨૧ : પાઠાન્તર : બીજી પંક્તિ.

શસ્ત્ર વસ્ત્ર વિના પાંધુ કા જાઓ, કર મથું પૂજન પાત્રછ.

કડી ૨૨ : ધ્યસુર તે પિતાને સ્થાનક : સસરો તે પિતાને સ્થાને છે. તેને પિતાના જોટકું જ માન આપવું જોઈએ.

કડી ૨૩ : પૂજનીક : પૂજનો પાત્ર. જમાઈ પૂજને પાત્ર ગણાય છે. અહીં 'પૂજનીક'નો અર્થ જમાઈ.

પાઠાન્તર : ૧. અમારી કુળદેવીને પૂજે, જે ચાપ નવો પૂજનીકછ.

માઠ્યે મધ્યરાત્રે મોકલું છૂ, કોહોની ન ધસ્યશો બીડીકછ.

૨. અમારે કુળદેવીને પૂજે, જે ચાપ નવો જમાઈછ.

કડી ૨૪ : પિતાએ મધ્યરાત્રે ચંદ્રહાસને એકલો વેરાન પ્રદેશમાં આવેલા મંદિરે મોકલ્યો છે તે જાણી મદન ધૂણી જાડે છે. કારણ મધરાતે પૂજ કરવા જવાનો કોઈ રિવાજ હતો જ નહિ. એને પિતાના હેતુ માટે સંકેત આવે છે.

કહી રૂપ : પિતાના હેતુ માટે મદન શંકરશીલ તો થાય છે પણ તે ચંદ્રકાસને દેવથા કેમ ! એથી, હમણાં રાજપુત્રી ચંપકમાલિનીને પરણી, રાજછત્ર મેળવી, પ્રાતઃકાળે પૂજા કરવા જવા સમજાવે છે. સુરુધિ : દેવતા જેવી શુદ્ધિવાળો.

પાઠાન્તર : ૧. અરે સુઃધીય પ્રાતઃકાળે કુંજદેવીનું પૂજન કરવું.

૨. અરે સુધિ, પ્રાતઃકાળે કુંજદેવીનું પૂજન કરવું સત્ત્વ.

કહી રૂપ : .....કો મેર આપે કનકનો, તો ચે ન જાતો મૂકું છ : ચંદ્રકાસ નિર્લોભી અને નિરપૂકી છે. મજકન્યા અને રાજછત્રનું પ્રલોભન છતાં સસરાનું વચન ઉઘાપવા તે તૈયાર નથી. તે કહે છે કે કોઈ સુવર્ણનો પર્વત આપે તો પણ હું જવાનું માંડી વાળીશ નહિ.

પાઠાન્તર :

૧. અરે મદન, કોહો મેરુ આપે કનકનો, તો ચે ના હું જાતો મૂકું છ.

૨. અરે મદન, કો મેર આપે કનકનો, તો ચે જાઉં મૂકી છ.

કહી રૂપ : તમને પ્રાણ સોંપ્યો છે, સારે હું કંઈ પૂજાવું.

લમ વખતે મદને ચંદ્રકાસને પોતાનો પ્રાણ સોંપ્યો હતો. (કડવું ૧૮ કહી ૫) એ પ્રાણ સારે ચંદ્રકાસને બદલે પૂજા કરવા મદન તૈયાર થાય છે. આ સમયે અને આ વેળે, કુંજરિવાજનું ખોટું નિમિત્ત બતાવી ચંદ્રકાસને પૂજા કરવા જવાનું પિતાએ કહ્યું એમાં કંઈક કપટ છે, અને પોતે પણ જો પૂજા કરવા જશે તો જાનનું જોખમ છે એ મદન સમજી ગયો. છતાં ચંદ્રકાસને માટે પ્રાણ આપવા તૈયાર થાય છે. પિતા અને પુત્ર વચ્ચે કેટલો સ્વભાવવિરોધ !

ધૂળપુદ્ધિએ તો ચંદ્રકાસે પોતે પૂજા કરવા જવું એમ કહ્યું હતું તો તે મદનને જવા દેવા સંમત કેમ થયો!

નાકરના આખ્યાનમા મસ્ન કહે છે :

સ્વામી એકવૃ સ્થું કહું, લાવ ન કીજે ભગ;
મે તુ સુરી માહે સૂધ્યુ છે માહારું તા તન
હું તમ્હો જૂજૂઆ નથી, એ તું એક ગરીર,
તે માટે આઈ દયા કરજે, ચરીકા મદાવીર

પ્રેમાનંદના આખ્યાનમા પણ ઉપગની પકિનમાથી આવુ જ કારણ
પટાવી શકાય પણ તે સ્પષ્ટ નથી મદને પોતાનો પ્રાણ ચદ્રકાસને સોંપી
છે. એથી તે બન્ને અલિનન છે. તો ચદ્રકાસને બદલે મદન પૂજા કરી આવે
એમા બાધ નથી, એવો અસ્પષ્ટ જ્વનિ તો છે જ.

કહી રહે : જ્ઞાનશુકન : અપશુકન

વામાંગ : હાથ અગ પુરુષનુ હાથું અને સ્ત્રીનુ જમણુ અગ ફરકે
તો અપશુકન યાય અને પુરુષનુ જમણુ અને સ્ત્રીનુ હાથુ અગ ફરકે તો
શુકન ગણાય એવી જ્ઞાનતા છે

કહી ૩૭ અરખરો શો

પાહાન્તઃ નિશાચર જે ધ્રુવક પક્ષી, તે મદન મસ્તક બેઠો સારણ,
મદન મન વિચાર કરે, યુ નિધન ચશે જગત્પારણ

કહી ૩૮ : વિધન : વિન સહટ જોલવએ : દૂર કરને.

કહી ૩૯ મુખ નિસરતાં . નેરમાથી કોકું બહાર આવતા.

પાહાન્તઃ નાર નિસરતા મદનને મસ્તક, ચાર પડિયા મદા ખડગણ.

કહી ૩૫ જોસાણુ નિશાની, અહીં જોગખ ધૂષ્ટલુદ્ધિએ તો
ચાહાગોને એટલુ જ કહ્યુ હતુ કે મદિગમા મધ્યરાત્રે જે એકલો પૂલ કરવા
આવે તેના કટકા કરી નાખજો બીજી કોઈ નિશાની તેણે આપી ન હતી
અને ચાહાગોએ તો સચના પ્રમાણે કામ પતાવી દીધુ તેમનો ચિકાર
ધૂષ્ટલુદ્ધિનો પુત્ર જ છે એ જોવા પણ ન ગ્યા.

કંઠક્રુ : ૨૬

વસ્તુ : કુંતલગમ્ભ્યે ચંદ્રદાસ સાથે ચંપકમાલિનીનાં લગ્ન કરી તેને રાજ્ય પણ સોંપી દીધું, અને પોતે તપ કરવા વનમાં ગયો. ચંદ્રદાસના કહેવાથી ગાલવ ધૃષ્ટભુદિને તેડી લાવે છે. ધૃષ્ટભુદિએ જાણ્યું કે ચંદ્રદાસ તો જીવે છે અને રાજકન્યા તથા રાજવાસન જન્મે પામ્યો છે, તથા મદન તેને બદલે પૂજા કરવા ગયો છે, ત્યારે તે પુત્રના મૃત્યુના ભયથી મૂંઝાઈ પામે છે.

કડી ૩ : .....ઉતાવળ કીજે, લગ્નવેળા જાયજી : ગાલવ અંધારો યામ એ સ્વાભાવિક છે. ધૃષ્ટભુદિને જો આ વાતની ખબર પડે લગ્નમાં વિધન ક્યાં વિના રહે નહિ

કડી ૪ : ચોરી : વેદો જેમાં અગ્નિ પ્રગટાવી આકૃતિ આપવામાં આવે છે તે.

કડી ૫ : મૂકણ પાછીજી : કંઈ પણ વસ્તુ દાન આપનાં ન મમ્મ કડી પાછી મૂકવાની વિધિ છે.

કડી : ૬ : માતૃજી : મસ્ત, આનંદમાં મગ્ન.

કડી : ૭ : મુખપાસ : પાલખી. નાનાવિધ : વિવિધ પ્રકારના.

કડી ૧૦ : પછે કંસાર જમ્યા વરકન્યા : ચરુભક્ષણનો વિધિ. લગ્ન પછી વર કન્યા એકબીજાને કંસાર જમાડે છે. ચંપકમાલિની આનંદ પામી...આ પંક્તિ બે પ્રતોમાં નથી અને એને સ્થાને 'પુત્રીને શીખામણ મેવા કરતાંજ' એ પંક્તિ તરત જ આવે છે.

કડી ૧૧ : પછે રાજ્ય સ્ત્રી સાથે...આ પંક્તિ બે પ્રતોમાં નથી.

પાઠાન્તર : કડી દશની બીજી પંક્તિ તરીકે : પુત્રીને શીખામણ દીધી, આજસ ન સેવા કરતાંજ.

કડી ૧૨ :

પાઠાન્તર : પછે ચંદ્રદાસ વળાવી વળિયો, ચંપકમાલ્યનિયે આંખ્ય ભરીજી.

ચંદ્રદામે ટાટો બોલ દીધો, રાગો મા સુંદરીજી.

(ટાટો બોલ : આશાસન)

૧ શાતા દીધી : શાંતિ આપી, આશામન આપ્યું.

કડી ૧૩ : શાલિગ્રામ પર છત્ર ધરાયછ : ચંદ્રહાસને રાજ્ય મળ્યું એમાં શાલિગ્રામની-પ્રશુની જ કૃપા હતી. તેથી તેણે પોતાના ઉપર નદિ પણ શાલિગ્રામ ઉપર છત્ર ધર્યું.

પાદાન્તર : પછે રાજ્યાસને બેઠો, છત્ર-શાલિગ્રામ ઉપર ધરાયછ.
 ૧ બે સ્ત્રીઓ અર્ધાંગે રહેતી, મુંદર દેખિયે શોભાયછ

કડી ૧૪ : પાદાન્તર :

આખા ગાલવ રૂપિ કહેતા, ચંદ્રહાસ પેચ રાજ્યાસનછ :
 ચંદ્રહાસે પૂજન કર્યું, સંતોષિયા ભગવાનછ.

કડી ૧૫, ૧૬, ૧૭ : આપણા રાજ્ય માંહિ શું ખાધ ગયો છે...

ધૂષ્ટશુદ્ધિ રાજ્યમાંથી શું ઉચાપત કરી ગયો છે તે જાણવા માટે ચંદ્રહાસ તેને તેડાવી બોલાવે છે કે સસરા પ્રત્યે પુત્રવૃત્ત્યભાવ રાખનાર ચંદ્રહાસ રાતોરાત બદલાઈ જાય ? નહિ જ. ચંદ્રહાસ તો ધૂષ્ટશુદ્ધિને એટલા માટે તેડાવે છે કે મળ્યમાં બીજું કશું શું ખાઈ ગયું છે તે જાણી શકાય અને યોગ્ય ઉપાય લઈ શકાય. પરંતુ ચંદ્રહાસના આ વચનનો અર્થ, 'નારહવેડા' કરતો ગાલવ મનફાવતો કરે છે અને 'એ કાઈ માફ' થી, હજુ બંધમાંથી બહાર ધૂષ્ટશુદ્ધિને કહે છે કે તને રાજ ચંદ્રહાસ 'નામુ લેખુ' ચોખું કરવા' તેડે છે.

તે કે પ્રેમાનંદના વાક્યનો સીધો અર્થ તો ગાલવે ક્યો તે જ થાય, પણ કંડુ ૨૫ની કડી ૨૨ અને ૨૬ના સંદર્ભમાં અને ત્યારપછી ચંદ્રહાસે એવું કથું જાણ્યું નથી જેથી સસરા તરફ પૂર્વગ્રહ થાય એ સંભેગોમાં અને પછીથી સસરા અને સાળાને મૃત્યુ પામેલ જોઈ પોતે પણ જીવ આપવા તૈયાર થતો ચંદ્રહાસ સસરાનો દ્વિસાખ લેવા અને તે જે ખાઈ ગયો છે તે સર્વ ઝંઝેરી લેવા બોલાવે એ અસંભવિત લાગે

હ. આમાં પ્રેમાનંદે દ્વિતીયી વાદ્ય યોજને ચાતુરી જતાવી છે. અહીં ચંદ્રદાસ મર્યો નથી એ વાતની ખજાર ગાલવ દ્વારા આપી ધૃષ્ટશુદ્ધિની તે ઢેકડી ઉઠાવવા ઇચ્છે છે. મૂળ 'અત્યંત્રિય પર્વ'માં આ પ્રકારનું નિરૂપણ નથી. તેમાં તો કુંતલ રાગ ચંદ્રદાસ સાથે સંપક્ષ માલિનીને પરણાવી, તેને ગાદીએ બેસાડી ધૃષ્ટશુદ્ધિને બોલાવી કહે છે કે તારી હવે અવરથા થઈ છે, આજથી આ (ચંદ્રદાસ) તારો રવાળો અને તારો પુત્ર મદન એનો પ્રધાન. તું હવે પ્રણયજન કર અને હું પણ અરપપમાં જાઉં છું.

જ્યારે નાકરના આખ્યાનમાં તો ચંદ્રદાસ પોતે પ્રધાનને 'જુદાર' કરવા જાય છે અને તેની આગળ 'વધામણિયા' જઈ પ્રધાનને વધાર્ષિ આપે છે :

ચંદ્રદાસના મનમાંહેથી, એક ઉપન્યુ વિચાર;
હાલે હું તાં જઈને કરુ પ્રધાનને જુદાર;
આગળ સંપક્ષમાલણી, હસ્તીએ મહિ અરવાર;

... ..

વધામણીઆ આમળથી થમા, સાંભળ પ્રધાન તું આજ;
યામાત્ર તે તાં પામીઉં ફેવલકપુરજનનું જો રાજ.

... ..

દૃષ્ટશુદ્ધ તે પામીઉં, વિમાસે મનમાંહે
આવીને ઉભા રથા, મંત્રીને કામું પ્રણામ;
પ્રધાન મનમાંહે ચેતીઉં, મદન માર્યે લેને હામ.

આમ ગાલવ દ્વારા ધૃષ્ટશુદ્ધિને લેવાવી (ગાલવની દૃષ્ટિએ 'નારું લેખું ચોખું કરવા') પ્રેમાનંદે ચોતાની ચમત્કૃતિ ભરી નિરૂપણ કરાવે પરિચય આપ્યો છે.

નારું લેખું ચોખું કરવા : અહીં રાજ્યના જમા ઉધારનું નામ લેવામાં નથી. ગાલવના મનમાં ખીજો અર્થ છે, અત્યાર કપી

ધૃષ્ટદ્યુમ્નિએ ચંદ્રહાસને દુઃખ આપવામાં અને તેનો જીવ લેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નથી, તેનો દિસાળ કરવા ચંદ્રહાસ તેડે છે એવો ખ્યાલ માલવની આ ઉકિતનો છે.

કડી ૧૮ : પાદાન્તર : બીજી પંક્તિ :

રાજકુંભરી સાથે રાજ્ય પામ્યો, મેં મરાયો નમ્ય મૂઓજી :

કડી ૨૨ : પાદાન્તર :

મોકલ્યો મદનપૂજને, એવી વાત તાતે સાંભળી રે;

ભીડી મર્યું મુખ ને પામ્યો દુઃખ, મૂરખને મૂર્છા વળી રે.

કંઠવું : ૨૭

વસ્તુ : ચંદ્રહાસને બદલે મદન દેવીની પૂજા કરવા મેલ્યો છે ભણ્ણી ધૃષ્ટદ્યુમ્નિના મનમાં ઉત્પાદ થયો. ચાંડાળોએ તો આવી કહ્યું કે તેમણે સૂચના પ્રમાણે કામ ખાર પાડી દીધું છે. આમ પોતાના કાવતરાનો ભોમ પોતાનો જ પુત્ર બનતાં પોતાના કુકર્મ ખાટે તેને પશ્ચાત્તાપ થયો. મંદિરે જઈ, પુત્રના રાજના કટકા ખોળામાં મૂકી આકંઠ કરતાં, પંથર સાથે માથું અડાળી તેણે પ્રાણ છોડ્યાં.

કડી ૧ : પાદાન્તર : પંક્તિ ૨, ૩ :

૧. ચાંડાળ ચાર રે તેડાળ્યા પાસજી, પૂછ્યું તમે તે શું
કીધું નાસજી.

૨. ચાંડાળ ચાર રે તેડાળ્યા પાસજી, પૂછ્યું તેને રે સે ન
કીધો નાસજી.

૩. ચાંડાળ ચાર રે તેડાળ્યા પાસજી, પૂછ્યું તેને, શું
કીધું નાસજી~

કડી ૨ : અરૂપણુ : અડવા ખરે. પગમાં કશું પહેર્યાં વિના.

સં. અનુવાનહ.

પાદાન્તર : અંત્યજ ડોડે રે, અરથ જ સંધિજ,
 ઘડુને મારી રે કટકા કાપિજ;
 ત્યાદારે પામે રે ધાયો તાતજ,
 રાખતે રે, ભવાની માતજ.

કડી ૩ : વદન વીલે : ચિતામાં.

પાદાન્તર ૧ : વદન પીલે કીડે રે કીડ્ય પ્રસ્વેદજ,
 જળ લોચન ભરતો રે, પામ્યો અતિ ખેદજ;
 અખડાયે વાટમાર્દા રે બેઠો થાતો જ,
 પાળે પાપે રે દેવી ભણી ધાતો જ.

૨ : વદન વીલે રે, સાસ ભર્યો ભતો જ,
 લોચન ભરતો હો પામ્યો અતિ ખેદ જ.

કડી ૪ : શુભ : સિખરં. પુત્રના દેહના આર કટકા થયેમા જોઈ
 મૃષ્ટશુદ્ધિ, મેરુ પર્યતનું સિખર વૃદી પડે તેમ જમીન પર વૃદી પડે.
 ઉપમા અસંકાર.

આરત : આર્ત, કુઃખી.

કડી ૬, ૭ : મૃષ્ટશુદ્ધિના આ આર્ત અને દીન વચનો સાંભળી
 ભાવકને તેના અંત્યે સમજાવના જરૂર થાય. કારણ તેને પ્રથાતાપ જોડો
 અને સાચો છે. આથી કેરુણ રસ સદ્ગતિથી નિષ્પન્ન થાય છે.

સેન્યા : પથારી.

સેન્યા એ સરખાં હો.....ભોમજ : સરખાવો :

અત્યન્તં શુભમાસ્ય રાદ્વાગ્નિનશાયિનઃ ।

વચ્ચિદ્વય દારીન્તે ભુમૌ ન પરિતપ્યતે ॥

(ઉત્તરનો વિદ્યાપ : સ્તીર્ષ, મહાભારત)

પાદાન્તર : કડી ૭, પંક્તિ ૧, ૨ :

કૃપા કરીને રે કાહો કંઈ કાલાજી,
વાંક તજીને રે વેગે મુન વાહાલાજી.

કડી ૮ : તજુ વસાં : તજુ વાર. અપને કીધોજી : મારવા પ્રવતો કયાં. અપ : મારવું. એ ઉપરથી મારવાનું દસ્ય તે 'અપુવો' (કડવું ૨૮ : કડી ૩)

કીધી કરણી.....કર્મેનાં ફળ તો ભોગવવાં જ પડે છે. દેવ અને ડાહ્યા માણસો બૂલ કરતા નથી, અને દુષ્ટ કૃત્યોનાં દુષ્ટ ફલ આપવાનું દેવ ચૂકતા નથી.

પાદાન્તર : તજુ વસાં મેં રે હો અપૂર્વ કીધોજી,
દીના ના ચે હિ ગારી લીધોજી.
કીધી કરણી રે હો કંઈ પેરે મૂકેજી,
દેવ ને ડાહ્યા રે હો કંઈ એ નવ મૂકેજી.

કડી ૯ : પાહાણુ : પાપાણુ.

કડવું : ૨૮

ધરેણુ : સસરા અને સાળાના મૃત્યુના સમાચાર જાણી ચંદ્રહાસ મંદિરે દોડી ગયો અને પોતાને જ કારણે આ અપનેનું મૃત્યુ થયું જાણી તે અગ્નિ મળ્યાવી દેવીને પોતાનો ભોગ આપવા તત્પર થાય છે. ત્યાં વિષ્ણુ આવી તેના હાથમાંનું ખડ્ગ પકડી લે છે, અને વરદાન માગવા કહે છે. ત્યાં દેવી પણ પ્રકટ થઈ તે પોતાનો ભક્ત જોઈ, વિષ્ણુને ખસેડી, ચંદ્રહાસને વરદાન માગવા કહે છે. ચંદ્રહાસ દેવી પાસે કૃષ્ણભુક્તિ અને મદનને જિવાડવાનું અને વિષ્ણુ પાસે પોતાને વૈકુંઠવાસ મળે એ પ્રકારનું વરદાન માગે છે. પરિણામે તે બન્ને પુનર્જીવન પામી ચંદ્રહાસની ક્ષમા પામે છે. સુખદ મિલન સાથે ચંદ્રહાસનું આખ્યાન ૫૩૦ થાય છે.

અને ચંદ્રહાસ પણ અશ્વમેધનો અથ અર્જુનને સોંપે છે. અને ત્યાં પણ ભક્ત અને ભગવાનનું મિલન થાય છે.

કડી ૨ : તેણે તિલક થયું શામ : આ બે સંબંધીઓની હત્યાથી રાજતિલક-રાજવાસન સ્વામ થયું, કલંકિત થયું, એમ સાર્વિક પ્રકૃતિના ચંદ્રદાસને લાગે છે. જમાઈને પગલે સસરાનો અને સાળાનો વિનાશ થયો એવા લોકાપવાદનો પણ ભાવ છે.

પાઠાન્તર : હું માટે બંન્નો મુઆ, તેણે તિલક થયું આમ, જ્યુગ કહેશે, જ્યામાત્રને પગલે થશુર સાળાનો ફેડો ઠામ.

કડી ૩ : ખપુવે : ખડખી. હુવન : હોમ.

કડી ૪ : હુલામાં : રમતમાં. ખપ કરીને : ગડપથી, ત્વરાથી.

કડી ૬, ૭, ૮ : હુલહુલાટ : ઝળહળાટ. પોતાના અંગો હોમ્યા પછી ચંદ્રદાસ મસ્તક હોમવા તૈયાર થાય છે ત્યારે વિશ્વ પ્રકટ થઈ વરદાન માગવા કહે છે. પરંતુ ત્યાં તો દેવી પણ પ્રકટ થઈ, 'આ તો મારો ભક્ત છે, મારા સ્થાનકમાં મદનને માટે પોતાની આકૃતિ આપી છે.' એમ કહી વિશ્વને બાજુએ ખસેડી ચંદ્રદાસને પોતાની પાસે વરદાન માગવા કહે છે. વિશ્વ અને દેવી વચ્ચે ભક્ત માટેની આ ખેંચાખેંચી પ્રેમાનંદી નિરૂપણ છે. અશ્વમેધ પર્વમાં તેમ નાકરના આખ્યાનમાં કેવળ દેવી જ પ્રસન્ન થઈ પ્રકટ થાય છે. દેવી પ્રકટ થાય એમાં અદ્ભુત રસ તો છે જ. પરંતુ આ રીતની ટપાટપીને કારણે નિરૂપણમાં પ્રાકૃતતા પ્રવેશી ગઈ છે. એમ તો નળાખ્યાનમાં પણ ક્યાં તેણે દેવીની વિકંબના કરી નથી ? આ ટપાટપીથી પ્રેમાનંદનો પ્રાકૃત સમાજ તો સમ્યે દશે ને ?

કડી ૬ : પાઠાન્તર : પહેલી પંક્તિ :

હે માઅ મદીપતિ, મન માને તેહે, કહે તો આપું છંદાસન

કડી ૧૧ : માગે માન : અહીં હમા પાચના.

પાઠાન્તર : બીજી પંક્તિ :

ચંદ્રદાસને ચણે લાગી પિતા પુત્રને માગે માન.

કડી ૧૨ : સ્વભાવ પોતાનો ન મૂક્યો : અરમિયુ વઃ સાધુ-
 ૩ સાધુ : સદમિતુષ્ઠો. કૃષ્ણદિ જેવા અપહારી અને પોતાનો પ્રાણ

દેવા તથા તથા વાર કાવતરું કરનાર પ્રત્યે પણ મહાનુભાવતા દાખવી, પોતાના પ્રાણની આહુતિએ પણ દેવકૃપા મેળવી તેમને પુનર્જીવન અપાવવાની તત્પરતામાં અંદ્રહાસની પરમ સાધુતાનાં દર્શન થાય છે.

કડી ૧૬, ૧૭ : ફલશ્રુતિ : આખ્યાનને અંતે ફલશ્રુતિ કહેવાની પ્રણાલિ હતી. આખ્યાન કહેનાર અને સાંભળનારને શું ફળ મળે તે ફલશ્રુતિમાં કહેવામાં આવતું. અહીં પ્રેમાનંદ નારદને મુખે એ ફલશ્રુતિ-શાલિગ્રામ-વિષ્ણુની કૃપાનું આ આખ્યાન સાંભળવાનો, ગાવાનો અને શાલિગ્રામને પૂજવાનો મહિમા કહે છે. આ આખ્યાન સાંભળવાથી અને કહેવાથી પૂર્વજોનો ઉદ્ધાર થાય છે અને કાટિ હતાના પાતકનું નિવારણ થાય છે.

ઓધરે : ઉદરે, ઉગરે, નર્કમાંથી સ્વર્ગમાં જાય.

કડી ૧૮ : અહીં અર્જુન કૃષ્ણને કહે છે કે આવા ભક્ત સાથે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય નથી. મૂળ અશ્વમેધ યજ્ઞની આખ્યાયિકામાં તો અશ્વ પાંડવોનો છે એવું જણાતાંજ અંદ્રહાસ કૃષ્ણ અને અર્જુનને મળવા આવ્યો ત્યારે તેને આલિંગન આપી કૃષ્ણે તેને પ્રણામ કરવા અર્જુનને કહ્યું. યુદ્ધની ઈચ્છાવાળા અર્જુને વંદન ન કર્યાં. તેની ઇચ્છા સમજી જઈ અંદ્રહાસે કહ્યું કે તે તો યુદ્ધ કરવા તૈયાર છે, પરંતુ તેથી તો તેમના યજ્ઞમાં વિલંબ થશે. આથી અર્જુન સમજી ગયો અને તેને વંદન કર્યાં.

લાગે ખોઠ : પ્રભુતા ભક્ત સાથે યુદ્ધ કરવામાં વિવેકબુદ્ધિની આગી દેખાય.

હવણ : હમણાં. સં. અણુત.

કડી ૨૩ : ભક્ત વળતો રોય : આ આંસુ પરમ આનંદના છે. ભક્તાધીન ભગવાન ભક્તને કહે કે હું તો તારે દર્શને આવ્યો છું ત્યારે ક્યો ભક્ત આર્દ્ર ન બને ?

પરક્રુણ : કીમતી વસ્ત્ર. સં. દુરુત ઉપરથી પરક્રુણ, વનક્રુણ વગેરે.

સૌથ : શ્લોષ, લૂછે.

કહી ૨૮ : સત્તાવીશ કહવાં એહુના આજ્ઞાપાતના કુચ અટ્ટાવીશ કહવાં છે. કેટલીક પ્રતોમાં સત્તાવીશ કહવાં છે, ત્યાં કહવાની ક્રમાંક લખવામાં અનંતતા જોવા મળે છે. વિશેષે કરી ૨૦ માં કહવાથી આ ક્રમાંકો લખવામાં મૂલન થઈ છે. ૨૦માં કહવાને ૧૬માં કહવા તરીકે મણવાથી તે બૂલ ઉવટ સુધી આજુ રહે છે. 'બૃહદ કાબદોદન'ની છાપેલી વાચનામાં આઠમાં કહવાનો ક્રમાંક ભેરડાયો છે.

કોઈ એક કહયું પ્રક્ષિપ્ત છે એમ માનવાને કોઈ આધાર જણાતો નથી. સદિયાની શરતચૂક અથવા એવા બીજા કોઈક કારણે કહવાના ક્રમાંક લખવામાં બૂલ થઈ હશે, એ બૂલ સુધારવા જતાં-બૂલ ક્યાં છે તે પકડી ન શકાતાં-બીજી બૂલ થઈ હશે એમ અનુમાન કરી શકાય.

રાગ આઠ એહુના ઝુગવા : આજ્ઞાપાતમાં આઠ ઉપર રાગો છે. અને પ્રતોમાં એકને બલે બીજો રાગ જોવા મળે છે. ક્યારેક રામપ્રીતિ, રથાને સામપ્રી, સામેરી જોવા નામો પણ સાદરૂપને કારણે દેશકાર પામેલા જણાય છે.

કહી ૨૯ : સંવત સત્તર સત્તાવીશ વર્ષે : સંવત ૧૭૨૭માં સિદ્ધસ્થ વર્ષની સંધિએ જ્યેષ્ઠ સુદ સાતમને સોમવારે આ આજ્ઞાપાત પ્રેમાનંદે પૂર્ણ કર્યું પ્રેમાનંદની કૃતિઓમાં નેધાયલી સોથી પહેલી સંવત ૧૭૨૭ છે. 'અભિમન્યુ આજ્ઞાપાત' પણ આ જ વર્ષે રચાયું એવી નેધિ છે. 'આજ્ઞાપાદસ્થ' આ પહેલાં (સં. ૧૭૨૩) રચાયું હોવાનો કેટલાકનો મત છે. પરંતુ તે માટે કોઈ સમર્થન મળતું નથી.

સંવત ૧૭૨૭ના જ્યેષ્ઠ માસમાં સુદ સાતમને સોમવારનો યોગ મળતો નથી એમ શ્રી કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીએ ગણુતરીને આધારે બતા-

બું છે. તેમણે જ્યેષ્ઠને બદલે કાર્તિક માસ હશે એમ પણ ગણતરીને આધારે કહ્યું છે.

આ વિષયમાં એક બીજી પણ સંભાવના છે. પ્રેમાનંદ પછી 'ચંદ્રહાસ આખ્યાન' રચનારાઓમાં એક બોજ કવિ સૂરતમાં થઈ ગયા. તેને નામે સૂરતમાં એક બોજ શેરી પણ છે. 'બૃહદ કાવ્યદોહન'ના આઠમા ભાગમાં આ 'ચંદ્રહાસ આખ્યાન' પ્રકટ થયું છે. એ ડાપેલી વાચનામાં તો રચ્યાસંવત નથી. પરંતુ સૂરતના 'ચૂનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન'માં બોજ કવિના 'ચંદ્રહાસ આખ્યાન'ની હસ્તપ્રત છે. એમાં— 'સંવત ૧૭૬૪ (૭૪૧) વરણે જેઠ વદ ૭ વાર શોમે સમપુરણ થમાપત થઈ છે'—એ પ્રકારની નોંધ છે. 'બૃહદ કાવ્ય દોહન'ના સંપાદકોએ જેને આધારે વાચના તૈયાર કરી હતી તે પ્રતો સં. ૧૯૧૫ અને ૧૯૧૨માં લખાયેલી હતી. એ જોતાં તે જન્મે પ્રતો કરતાં સૂરતની પ્રત વધારે જૂની ગણાય. બોજે કવિ પ્રેમાનંદનો અનુગામી હોવાનું મનાય છે. સં. ૧૭૬૪ એ પ્રેમાનંદના સમયથી અત્યંત નજીક છે. સંભવતઃ બોજ પ્રેમાનંદની ઉત્તરાવસ્થાને સમકાલીન હશે. આ સંવતને રચ્યાસંવત ન ગણીએ અને લખ્યા સંવત ગણીએ તો પણ એ પ્રત બોજએ પ્રસ્તુત આખ્યાન રચ્યા પછી તરતમાં જ લખાઈ હશે પ્રેમાનંદ અને બોજનાં પ્રસ્તુત આખ્યાનો વચ્ચે વધારેમા વધારે પાત્રીશૈક વર્ષનો ગાળો હશે. સાથે એક બીજી હકીકત પણ નોંધી લઈએ. વડોદરા મુનિવસિંદ્રીના 'પ્રાચ્ય વિદ્યાભવન'માં પ્રેમાનંદને નામે નોંધાયેલી ત્રણ પ્રતો છે. તેમાંની ૭૫૨૨ અને ૭૫૪૫ ક્રમાંકની હસ્તપ્રતો અમે જોઈ ગઈયા. આ જન્મે તપાસતા તે પ્રેમાનંદના આખ્યાનની નથી એવા ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર અમે આવ્યા છીએ. એક પ્રતમાં સંવત ઉકેલી સકાઈ નથી. બીજી પ્રતમાં (૭૫૨૨) લખ્યાસંવત ૧૮૧૧ જેઠ સાતમ ને સોમવાર છે. આ પ્રત પણ અમારી માન્યતા પ્રમાણે બોજ કવિના 'ચંદ્રહાસ આખ્યાન'ની છે.

ઉપરના શ્રુદ્ધા ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે કે ત્રણેક દાયકાને અંતરે રચાયેલ અને પ્રચારમાં આવેલ આ બે આખ્યાનોના માસ તિથિવારમાં સંચાર (હિરેદરી) થઈ ગયો હશે. ત્રેમાનંદના આખ્યાનના માસ કે તિથિવાર અથવા બન્નેની વિસ્મૃતિ થઈ હશે અને તેને રચાતે અગ્નિષ્ણતાં જ બોજ કવિના આખ્યાનમાંથી તિથિવાર કે માસનો અથવા બન્નેનો સંચાર થઈ ગયો હશે. જે જમાનામાં યાદદાસ્ત ઉપર ધણો આધાર હતો તેમાં આમ બનવું અશક્ય ન ગણાય. આ પ્રકારનો સંચાર ચર્તા શુદ્ધ અને વફાની ચોક્કસતા નહિ રહી હોય. અથવા ત્રેમાનંદના આખ્યાનના મૂળ રચના-સમયમાંથી શુદ્ધ કામમ રહ્યું હશે અને માસ કે વાર તિથિ અથવા બન્ને પ્રક્ષેપ તરીકે આવ્યાં હશે. એકવાર આમ લખાયું એટલે પછી તે સ્વાભાવિક રીતે બીજી પ્રતોમાં તેનું અનુકરણ થવાનું જ. આ વિષયમાં વધુ સંશોધનને અવકાશ રહે છે. (૨. મ. શુ.)

સિંહસ્થ : જે વર્ષમાં જૂહસ્પતિ સિંહ રાશિમાં આવે તે વર્ષને સિંહસ્થ વર્ષ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારનો યોગ દર બાર વર્ષે આવે છે. સંધ : સધિમાં.

કડી ૩૦ : યટપદવાસી : વડોદરાનો રહેવાસી. સં.વટમ્પર : વડોદરું. આતુર્વિંદી : દાદાજી વર્ણની પેટા યાત્રિ. કાષ્ઠિક સ્થળે આતુર્વેંદી જ્ઞાતિનો ઉલ્લેખ પણ મળે છે.